

T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM ORDULARININ MAVERAÜNNEHİR'DE KARLUK-TÜRGEŞ SAHASINDA ASKERÎ İLERLEYİŞİ VE DÂÎLERİN FAALİYETLERİ

Sümeyra TÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Mustafa KALKAN

Çankırı-2018

T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

İSLAM ORDULARININ MAVERAÜNNEHİR'DE KARLUK-TÜRGEŞ SAHASINDA ASKERÎ İLERLEYİŞİ VE DÂÎLERİN FAALİYETLERİ

Sümeyra TÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Mustafa KALKAN

Çankırı-2018

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Bildirimi ..... **iv**

Önsöz ..... **vi**

Özet ..... **vii**

Summary ..... **ix**

GİRİŞ **1**

BÖLÜM I **5**

İSLAM FETİHLERİ ARAFESİNDE MUHTELİF YÖNLERİ İLE MAVERAÜNNEHİR **5**

Maveraünnehir'in Genel Coğrafyası *5*

Maveraünnehir'in Siyasi-Tarihî Tasviri *12*

Maveraünnehir'in Etnik Terkibi *34*

Maveraünnehir'in Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yapısı *41*

BÖLÜM II **60**

HORASAN VALİLERİNİN ASKERÎ VE SİYASİ FAALİYETLERİ **60**

Horasan'ın Fethi *60*

Maveraünnehir'e Düzenlenen İlk Seferler *65*

Kuteybe b. Müslim *72*

Buhara'nın Fethi 73

Semerkant'ın Fethi 76

Türgeşler *85*

Türgeşlerin Menşei, Yaşadıkları Bölgeler ve Siyasi Bir Güç Olarak Tarih Sahnesine Çıkışları 86

Sarı Türgeş Devleti (690-715) 91

Kara Türgeş Devleti (716-759). Sulu Kağan (716-739). 94

Türgeş-Arap Mücadeleleri 98
Sarı ve Kara Türgeşlerin Mücadeleleri. Türgeşlerin Yıkılışı. 108
Türgeş Kültür Çevresi ve Arkeolojik Buluntular 111
Karluklar *123*
Karluklar'ın Menşeî ve Yaşadıkları Coğrafi Muhitler 123
Devlet Oluşumuna Kadar Karlukların Siyasi Vaziyeti 126
Talas Savaşı 132
Karluk Devleti'nin Kuruluşu 140
Karluk-Arap İlişkileri 143
Türgeş Ve Karluk Sahasında (Yedisu Bölgesi'nde) Yayılan Dinler Ve Arkeolojik Buluntular *145*
BÖLÜM III 150
MAVERAÜNNEHİR ŞEHİRLERİNİN FETHİ VE DÂÎLERİN FAALİYETLERİ 150
Valilerin Halkla Olan Sosyokültürel İlişkileri *150*
Semerkant, Buhara, Fergana Ve Pencikent'teki Dini Hayat *159*
Budizm 160
Hristiyanlık 163
Maniheizm 166
Zaoastrizm Ve Zerdüştlük (Ateşgedelik) İnancının Bölgedeki Durumu *168*
Dâîlik Nedir? Maveraünnehir Sahasında Neden Dâîlik Faaliyetlerine Girişilmiştir? *175*
Dâîlik Faaliyetlerinin Etkisi Ve Sosyal Hareketler *179*
Ayaklanma Girişimleri Ve Askerî Tedbirler *184*
Dâîlik Faaliyetlerinin Sonuçları Ve Bölgedeki Etkileri *191*
SONUÇ 200
KAYNAKÇA 202
EKLER 223

Bilimsel Etik Bildirimi

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *[İslam Ordularının Maveraünnehir'de Karluk-Türgeş Sahasında Askerî İlerleyişi ve Dâîlerin Faaliyetleri]* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

04/07/2018

Sümeyra TÜRK

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

[Sümeyra TÜRK] tarafından hazırlanan *[İslam Ordularının Maveraünnehir'de Karluk-Türgeş Sahasında Askerî İlerleyişi ve Dâîlerin Faaliyetleri]* başlıklı bu çalışma *[.../.../201..]* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *[oybirliği/oy çokluğuyla]* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *[Tarih]* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Doç. Dr. Bahattin GENCAL	İmza……..
Danışman	: Doç. Dr. Mustafa KALKAN	İmza……..
Üye	: Doç. Dr. Sayime DURMAZ	İmza……..

Onay

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun …/…/… tarih ve …….. sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN

Enstitü Müdürü

Önsöz

Araştırmamızın konusu, İslam orduları tarafından Maveraünnehir bölgesinde yürütülen fetih siyaseti sonrasında bölgede askerî, siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel ve dini alanlarda yaşanan değişimler üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda söz konusu değişimlerin hangi zeminde geliştiği, bu değişimleri tetikleyen sebepler ve neticeleri detaylı bir şekilde tahlil etmeyi hedeflemektedir. Maveraünnehir ve Yedisu bölgeleri esas alınmak suretiyle, Arap fetihlerinden önceki döneme kıyasla Orta Asya'nın değişen yüzü ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın planlanmasında, araştırılmasında ve yürütülmesinde; değerli bilgilerini, arşivini, desteğini ve zamanını esirgemeyerek her fırsatta yardımcı olan saygıdeğer danışman hocam *[Doç. Dr. Mustafa KALKAN]*'a ve tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen kıymetli aileme teşekkür ve minnetimi özellikle belirtmek isterim.

Sümeyra TÜRK

Özet

Tezin Başlığı: İslam Ordularının Maveraünnehir'de Karluk-Türgeş Sahasında Askerî İlerleyişi ve Dâîlerin Faaliyetleri.

Tezin Yazarı: Sümeyra TÜRK

Danışman: Doç. Dr. Mustafa KALKAN

Anabilim Dalı: Tarih

Kabul Tarihi: …/…/201..

Sayfa Sayısı:12 sayfa (ön kısım) + 222 sayfa (tez) + 10 sayfa (ekler)

Tarihin ilk çağlarından itibaren Maveraünnehir; elverişli coğrafî koşullar, doğu-batı ticaret yollarının geçiş noktasında yer alması, bereketli toprakların sunduğu yer üstü ve yeraltı zenginlikleri gibi nedenlerle, yabancı kavimler, tüccarlar, misyonerler, zanaatkârlar için her dönem çekiciliğini koruyarak, farklı kültür, ideoloji, din, dil ve beceriye sahip insanların birlik teşkil ettiği hoşgörü ve refah ortamının kuşkusuz en ideal örneklerinden biridir. Kendine has renkli kombinasyonunun sunduğu bu çeşitlilik ve zenginlik, göçlerle birlikte hiç şüphesiz istilacı kavimlerin akınlarının da adresi olmuştur.

İslamiyet'in doğuşundan sonra Hz. Muhammed önderliğinde oluşumunu tamamlayan İslam Devleti, kısa müddet zarfında Arabistan sınırlarının dışına taşan seferler düzenlemeye başlamışlardır. 637 yılında Kadisiye galibiyeti ile başlayan İran'ın fethi 651 yılına kadar tamamlanmış, Amuderya istikametinde devam eden fetih hareketleri, söz konusu coğrafya üzerinden şekillenerek Maveraünnehir'in kapılarını İslam ordularına açmıştır. İslam ordularının Amuderya sınırlarına dayandığı bu dönemde, Batı Göktürk hâkimiyetine gevşek bağlarla bağlı olan yerli hükümdarların idare ettiği Maveraünnehir'de, bu harekâtı durdurabilecek kuvvetli bir devletin ve siyasi bir birliğin olmayışı fetih hareketlerini kolaylaştıran etkenlerden biri olmuştur. İslam ordularının Maveraünnehir'e akınları, bir seferler silsilesi olarak devam ettiği bir dönemde bu akınların kısa sürede amacına ulaşması beklenirken Türgeş lideri Su-lu Kağan önderliğinde teşkilatlanan Türgeş gücünün bölgeye müdahalesi neticesinde söz konusu akınlar ivme kaybederek, Arap orduları, Türgeşler

karşısında savunma pozisyonuna geçmişlerdir. Çok geçmeden Sarı ve Kara Türgeş boyları arasında yaşanan husumet ve rekabet ortamının daha da derinleşmesi devletin hızlı bir şekilde yıkılışı ile neticelenmiştir. Türgeş Devleti'nden sonra Batı Türk mirasını devralan Karluklar ile Araplar arasında mücadele ortamı devam etmiştir.

Araplar ile askerî ve siyasi alanda girişilen mücadelenin yanı sıra, bölge halkının İslamiyet'i kabulüyle birlikte başlayan bir başka mücadele sahası ortaya çıkmıştır. Devletin, halktan Müslüman olduğu halde cizye almaya devam etmesi üzerine yaşanan sıkıntılar bölgede geniş yankı uyandırmıştır. Müslüman ahalinin küstürülmesi ve İslamiyet'in imajına vurulan bu ağır darbe, Halife Ömer b. Abdülaziz ve Horasan Valisi Eşres b. Abdullah'ın gayretleri neticesinde iyileştirilmeye çalışılmıştır. Bölgeye Araplarla birlikte iskân edilen, büyük çoğunluğu mevaliden oluşan vaizler, halkı İslamiyet'e davet etmek üzere görevlendirilmişlerdir. İhtidaların artması sonucu vergi gelirlerindeki düşüşün devlet hazinesini zora sokması neticesinde Emevi yönetimi, Müslüman halktan cizye almaya devam etmiştir. Mevali kesimin kırgınlığının artması üzerine Mürcie görüş temelinde tebliğ faaliyetlerini yürüten dâîler, iktidarın haksız uygulamalarına karşı mevalinin haklarını savunan sosyal bir hareket başlatmışlardır. Sonraki dönemde bu harekât genişleyerek, Haris b. Süreyc liderliğinde silahlı mücadeleye dönüşmüştür.

İslamiyet'in yayılması için yaklaşık yetmiş yıldır katedilemeyen yol, Mürcie dâîlerin faaliyetleri neticesinde hızla katedilerek, Türklerin ve diğer etnik unsurların İslamiyet'i tanımaları, anlamaları ve benimsemeleri hususunda geniş bir vizyon ve tasavvur anlayışı husule getirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Maveraünnehir, Arap Fetihleri, Karluklar, Türgeşler, İslam, Mürcie.

Summary

Title of the Thesis: Military Progress of Islamic Armies in Transoxiana Kharluk-Turgesh Area and Activity of Da'i's.

Author: Sümeyra TÜRK

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Mustafa KALKAN

Department: History

Date: …/…/201..

Since ancient times, Transoxiana, which has ideologies, religions, languages and crafts, maintaining favorable geographical conditions, being located at the crossing point of the east-west trade routes, ground and underground riches offered by fertile lands, foreign tribes, merchants, missionaries and craftsmen, is undoubtedly the most ideal example of the environment of tolerance and prosperity that people form as unity. This diversity and richness offered by its unique combination of colors has undoubtedly became the address of the invasions of the invading tribes.

After the birth of Islam, The Islamic State, which has completed its formation under the leadership of Hz. Muhammad, has begun to organize expeditions outside the borders of Arabia within a short period of time. The conquest of Iran, which started with the victory of Kadisiye in 637, was completed in 651 and the conquest movements that continued in the direction of Amudarya, shaped through the geography in question, opened the doors of Transoxiana to the Islamic armies. In Transoxiana, when the Islamic armies were based on the Amudarya borders, it was ruled by the local rulers who were tied to weak ties to Western Göktürk rule. One of the factors that facilitated the conquest movements was the absence of a strong state and a political union that could stop this movement.

The Islamic armies were expected to reach these goals in a short period of time when

the expeditions were continuing as a series of events. As a result of the intervention of the Turgesh power, which was organized under the leadership of the Turgesh leader Su-lu Kagan, the influences of the armies accelerated and the Arab armies took their defensive position against the Turgesh. Not so long ago, the deepening of the hostile and competitive environment between the Yellow and the Black Turgesh resulted in a rapid collapse of the state. Following the end of Turgesh Statethe Karluks, took over the Western Turk's heritage, continued the struggle with Arabs.

In addition to the struggle against the Arabs and military in the political arena, another struggle began to take place with the acceptance of the Islam of the people in the region. Umayyad continued to tax from Muslims too and this caused a big effect in the region. This situation damaged to the image of Islam and hurted Muslim community. Omar b. Abdulaziz and Khorasan Governor Ashras b. Abdullah's efforts have been tried to be improved. The preachers, who were generally mevali, were settled together with the Arabs in the region, appointed to invite the people to Islam. As a result of the increase in the number of people, the fall in tax revenues putthe stateinto trouble and the Umayyad continued to tax from the Muslims. Because of the Mevali's disappointment on the basis of Murjia opinion; a social movement, advocating the rights of Mevali, started against the unfair practices of power. In the following period, this operation expanded and transformed into armed struggle under the leadership of Harith b. Surayj.

A result of the actions of the Murjia da'i's, the Islam spread so far as never before in seventy years. On recognizing and adoption of Islam, Turks and other ethnic elements have created a broad vision and understanding.

Keywords: Transoxiana, Arab Conquests, Kharluk, Turgesh, Islam, Murjia.

GİRİŞ

1. 1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı Ve Yöntemi

Amaç ve Kapsam

Araştırmamızın temel amacı, VII. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan Arap fetihlerinin yönünü Maveraünnehir'e çevirmesiyle birlikte, askerî, siyasi, sosyal, iktisadi ve dini faaliyetlere sahne olan söz konusu coğrafyanın, İslamlaşma sürecini incelemektir. Çok çeşitli etnik mensubiyete ve kozmopolit dini yapıya ev sahipliği yapan Maveraünnehir, İslam ordularının bölgeye girişiyle birlikte birçok alanda değişime uğramıştır. Çalışmamızda öncelikle Maveraünnehir bölgesinin, söz konusu değişimlere maruz kalmadan önceki siyasi, iktisadi, sosyal, dini ve kültürel vaziyeti arkeolojik veriler ışığında izah edilmeye çalışılmıştır.

Türk hâkimiyet sahası içinde yer alan ve nüfusun en önemli unsurunu Türklerin ve Sogdluların teşkil ettiği bölge, Arapların Maveraünnehir'e geldikleri ilk dönemlerden itibaren karşılıklı etkileşime sahne olmuştur. İskân politikasıyla başlayan bu etkileşim, kültürel sentez ve asimilasyon sürecini de beraberinde getirmiştir. İslamiyet'in yerli halk arasında daha kolay yayılmasını amaçlayan iskân siyaseti, uygulanmaya başlandığı ilk dönemlerde amacına ulaşamamış olsa da, Arap kültürüne ve İslamiyet'e tamamen yabancı bir coğrafya için ilk etapta tanışma görevi üstlenmiştir. Aileleri ile birlikte gelen askerlerin yanı sıra bölgeye yerleşen vaizler, halkın içinde bulunduğu sosyal ve dini eşitsizlik ortamını iyileştirmeyi hedefleyerek, dâîlik faaliyetleri altında hem binlerce insanı İslamiyet'e davet etmişler, hem de İslamiyet'in emirleri doğrultusunda hareket etmesini talep ettikleri iktidarın, sosyal devlet anlayışını benimsemesi için mücadeleden kaçınmamışlardır. Türklerin asırlara yayılan İslamlaşma sürecinin ve daha sonra üstlenecekleri İslam bayraktarlığının temeli, Maveraünnehir'de işte bu faaliyetler neticesinde atılmıştır. Maveraünnehir'in sürekli gelişen kültürel çeşitliliği ve hoşgörü ortamı, Türklerin hâkimiyeti ile zirve noktasına erişmişken, yaklaşık yüz yıllık bir zaman dilimine yayılan Emevi idaresi döneminde layıkıyla değerlendirilememiştir. Bu zorlu tarihi süreç boyunca yaşanılan

olumsuzluklara rağmen Türklerin İslamlaşması, Orta Asya ve Türk tarihi için olduğu kadar, İslam dünyası için de çok önemli bir adımdır.

Fetih hareketlerinin hız kazandığı bir dönemde, Maveraünnehir şehirlerinin ele geçirilmesiyle birlikte bölge; isyan hareketlerine sahne olmaya başlamış, bu isyanlar, Türgeşler gibi dönemin öncü Türk devletleri tarafından desteklenmiştir. Bu dönemde Araplar ve Türkler arasında şiddetli mücadelelere sahne olan Maveraünnehir ve Yedisu sahası, Karluk Devleti'nin kurulmasıyla birlikte nispeten sükûnet ortamına kavuşmuştur. Bu dönemden itibaren ise Maveraünnehir ve Yedisu sahası, hızlı bir şekilde ortak idari ve dini yapılanmanın üssü haline gelmiştir.

Tez, üzerinde tarihçilerin ve ilahiyatçıların önemle durdukları; Türkler'in İslamiyet'i kabulünü içine alan bir zaman dilimini ihtiva etmektedir. Bu yönüyle ulaşılması düşünülen sonuçlar her iki disiplin için de önemli katkılar sağlayacaktır. Aynı zamanda araştırmanın sonuçları lise ders kitaplarında üzerinden yüzeysel geçiş yapılarak detayına girilemeyen bu dönemin Orta öğrenim açısından daha doyurucu bilgilerle öğrencilere verilmesini sağlayacaktır.

Yöntem

Üzerinde çalıştığımız konuyu üç ana başlık altında ele almış olup, birinci bölümde; Arap fetihlerinde önce Maveraünnehir'in genel coğrafyası, etnik terkibi, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı üzerinde durulmuştur. Başlıklar, birinci el kaynaklarla birlikte daha çok Rus arkeologların ve mütehassısların eserlerinden istifade edilen bilgiler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Horasan'ın ele geçirilmesiyle başlayan Arap fetihlerinin, yaklaşık yüz yıllık bir zaman dilimini kapsayan Maveraünnehir şehirlerinin fetih süreci, askerî ve siyasi açıdan ele alınarak incelenmiştir. Diğer yandan Batı Göktürk Devleti'nin yıkılmasını müteakiben kurularak, Türk birliğini yeniden canlandıran Türgeşlerin tarih sahnesine çıkışları ve Araplarla münasebetleri ele alınmıştır. Araplarla girdikleri zorlu mücadeleden sonra Türgeşlerin yıkılmasıyla, Türk kavimlerinin başına Batı Türk topraklarının yeni hâkimi olan Karluklar geçmişlerdir. Bu bölümde Türgeşler ile Karlukların Orta Asya'nın kaderinin tayin olduğu bir dönemde tarih

sahnesine çıkışları, devlet oluşumları ve Araplar karşısında yürüttükleri askerî-siyasi faaliyetleri değerlendirilmiştir.

Üçüncü ve son bölümümüzde ise bölgede, Arap fetihlerinin askerî-siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel neticelerinin yanı sıra Mürcie dâîlerin İslamiyet'i yayma uğrunda gösterdikleri çaba ve gayretleri üzerinde durulmuştur. Yaklaşık otuz yıllık bir mücadele sürecinden sonra bölgede ilk toplu ihtidalar, bu gayretler neticesinde hâsıl olmuştur.

Konu İle İlgili Araştırmalar Ve Kaynaklar

Türkçe Kaynaklar

Çalışmamızda istifade ettiğimiz Türkçe yayınlar arasında; Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili değerli eserler yayınlamış olan, İ. Kafesoğlu, Z. V. Togan, B. Ögel, S. Gömeç, Ö. İzgi, A. Taşağıl, H. Salman gibi tarihçilerimizle birlikte İslam Tarihi alanında H. S. Yıldız, Mezhepler Tarihçisi S. Kutlu gibi hocalarımızın kıymetli yayınları ve kaynakçada belirtmiş olduğumuz üzere daha birçok araştırmacının ve mütehassısın kitap ve makalelerini saymamız mümkündür.

Ayrıca, İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Yayınları), İslam Ansiklopedisi (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), Türkler Ansiklopedisi gibi ansiklopedik eserlerle birlikte, muhtelif konulara ait Yüksek Lisans ve Doktora tez çalışmaları da tezimize katkı sağlamıştır.

Tercüme Eserler

Araştırmamızda istifade ettiğimiz tercüme eserler arasında, öncelikle Taberî, İbnü'l Esir, Mesudî, Mukaddesî, Belâzurî, Dineverî, İbn Kesir, Zehebi, İbn Havkal gibi Arap-Fars coğrafyacı ve tarihçilerinin birinci elden eserleri yer almaktadır.

Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili bilgilerimizin bir kısmını ise, V. V. Barthold, L. N. Gumilev, E. Chavannes, S.G. Klyaştornıy, A. Turgun, R. N. Frye, P. B. Golden, J. P. Roux gibi mütehassısların Türkçe'ye kazandırılmış eserlerine borçluyuz. Konumuz itibariyle büyük öneme sahip yayınlardan biri de hiç şüphesiz H. A. R. Gibb'in

eseridir. Bu eserlerle beraber yine kaynakçada belirttiğimiz üzere konularına göre farklılık gösteren pek çok makale ve kitaptan istifade edilmiştir.

Yüksek Lisans tezimizin ilk bölümünden son bölümüne kadar yazılı kaynaklarla birlikte arkeolojik buluntularla da desteklemeye çalıştığımız konusuna, öncelikle A. N. Bernştam, A. M. Belenitskiy, K. M. Baypakov, Y. F. Buryakov, P. N. Kojemyako olmak üzere B. İ. Marşak, E. E. Nerazik, A. Yu. Yakubovskiy, O. İ. Smirnova, B. A. Litvinsky, İ. Yu. Kraçkovskiy, O. G. Bolşakov gibi pek çok Rus arkeolog, nümizmat, sanat tarihçisi ve şarkiyatçının eserinin büyük katkısı olmuştur.

BÖLÜM I

İSLAM FETİHLERİ ARAFESİNDE MUHTELİF YÖNLERİ İLE MAVERAÜNNEHİR

Maveraünnehir'in Genel Coğrafyası

Eski çağlardan beri, farklı kültürlerin ve milletlerin buluşma noktasında, ticaret, din, bilim ve diğer kültürel akımlara köprü olması sebebiyle istilacı kavimler tarafından cazibe merkezi olarak görülen Maveraünnehir; Divân-ı Lügati-t Türk'te ''Çay Ardı'' (Atalay, 1983: 149), Arapça kaynaklarda Amuderya Nehri'ne izafeten ''nehrin öte tarafında bulunan bölge'' (Özgüdenli, 2003: 177), Grek-Yunan dilinde ise ''Transoxiana'' (Oxus ötesindeki toprak) şeklinde adlandırılan bölge, Zerefşan Nehri havzası da dâhil olmak üzere Arap fetihlerinden önce Sogdiana olarak bilinen, Ceyhun Nehri'nin doğu ve kuzeyindeki sahaya işaret etmektedir (Levi, 2002: 388).

Arapça kaynaklarda diğer bir ifadeyle ''Haytal'' şeklinde adlandırılmıştır. Haytal, Bizans kaynaklarında Eftalit ifadesi ile özdeşleşen Ak Hunların adı ile bağlıdır. Bununla birlikte Ortaçağ Arapları ''Haytal'' adını genel olarak Ceyhun'un ötesinde uzanan araziler ve bütün Turan halkları için kullanmışlardır (Le Strange, 1905: 433). Maveraünnehir ismi, VIII. asırda kullanılmaya başlanılmış olup, Batı İran'ın doğusundaki bütün İslam topraklarını ifade etmek üzere, ilk halifeler devrinde kullanılan ''nehrin bu yakasında olan'' anlamına gelen ve Horasan'a işaret eden ''Madunnehr'' teriminin karşıt tabiri olarak kullanılmıştır (Levi, 2002: 389).

Eski İran kaynaklarının bazı örneklerinde ''Turan'' olarak yer alan Türkistan, Selçuklu devrine kadar İslam eserlerinde Maveraünnehir ismi ile anılmıştır (Turan, 2003: 44). Modern dönemlerde Maveraünnehir, Amuderya ile Sırderya nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km^2lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Tarihteki Maveraünnehir toprakları günümüzde Özbekistan ve Tükmenistan'la Kazakistan'ın bazı kesimlerini ihtiva eder (Özgüdenli, 2003: 177-179).

Maveraünnehir'in Batı sınırını teşkil eden Amuderya Nehri, antik çağlardan bu yana Fars dilli halklarla Türkler, Turan ile İran arasında geleneksel resmî sınır konumundaydı (Le Strange, 1905: 433). Söz konusu sınırın tarihî geçmişi ile ilgili bilgilerimiz Firdevsî'nin ünlü epik şiiri Şehname'de yazılan malumatlarla sınırlıdır; Tahmasp oğlu Zav'ın idaresi altında Amuderya'dan Tur Vilayeti'ne, Çin ve Hotan'a kadar uzanan Türk toprakları hakkında şeklî bir anlaşmanın imzalandığını öğreniyoruz. Firdevsî'ye göre Turanlılarla İranlılar arasında devam eden savaşlar sırasında bütün Türkler, Amuderya Nehri'ni geçerek İranlıları bu nehrin gerisine attılar. Sâsâniler döneminde Behram Gur, Türklerle aralarında sınır olmak üzere kireçlenmiş bir taş (sınır taşı) dikmiş, Yezdigird'in oğlu Firuz aynı yerde, aynı amaçla bir kale inşa ettirmiştir (Kowalski, 1983: 291).

Çeşitli milletler tarafından muhtelif adlarla anılan Amuderya Nehri'ne, Çinliler Wu-hu, İranlılar Vehroz/Behroz, Araplar Ceyhun/Belh nehri, Türkler ise ''Irmak'' anlamında Ögüz adını vermişlerdir. Grek-Yunan yazarları bu son ismi ''Oxus'' olarak çevirmişlerdir. Nehir, kıyısındaki Amül/Amuya şehrine izafeten bugün de kullanılmakta olan Amuderya adını almıştır (Esin, 1991: 98).

Kaynağını, ''dünyanın çatısı'' şeklinde adlanan ve 4000 m. yüksekliğindeki Pamir Dağları'ndan alan Amuderya (Frye, 2009: 17; Tolstov, 1962: 16), Vahş (Kızılsu-Sürhab) ve Penc (Aksu) ırmaklarının birleşmesiyle oluşarak, Aral Gölü'ne dökülmektedir (Togan, 1978: 419).

Maveraünnehir'in yaşam kaynağı olan bir diğer akarsu; Sırderya, kaynağını Tanrı Dağları'ndan alarak, Narınderya ve Karaderya nehirlerinin birleşmesi sonucu Aral Gölü'ne dökülür (Muhammedcanov, 2009: 272). Karaderya'nın Özkent şehrini (şimdi sadece bir köy) sulamasından dolayı nehre bazen ''Özkent Nehri'' adı da verilmiştir. Narınderya ve Karaderya arasındaki bölgeye Türkçe ''iki su arası'' anlamına gelen, Farsça ''Miyân-Rûdân'' adı verilmiştir (Barthold, 1964: 566). Sırderya'ya Grekler tarafından verilen Yaksart adı, İslamiyet'in ilk yüzyılında yerli halk tarafından Khaşart olarak muhafaza edilmiştir. Türkler ise Sırderya'ya ''İncili Nehir'' (Yinçü-Ögüz) diyorlardı. Nehrin Arapça adı olan Seyhun'un nereden geldiği ise bilinmemektedir. Le Strange, Arapların Ceyhun ve Seyhun nehirlerini Dicle ve

Fırat gibi cennet nehirlerinden saymaları sebebiyle, söz konusu nehir isimlerinin kaynağını Tevrat'ta geçen Geyhun ve Peysun ifadelerine dayandırmaktadır (Le Strange, 1905: 434). V. V. Barthold ise, Ceyhun ve Seyhun isimlerinin Kuzey Suriye'deki iki nehrin; Seyhan ve Ceyhan'ın adlarına benzetilerek ortaya çıktığını düşünmektedir (Barthold, 2010: 400).

Maveraünnehir'in kuzey ve doğu sınırları kesin olarak belli olmamakla birlikte, Sırderya Havzası'nı veya o dönem İslam hâkimiyetine girmiş olan ülkeleri içine aldığı ve söz konusu sınırları, siyasi hareketliliğin belirlediği anlaşılmaktadır (Barthold, 2010: 408). Bu sebepten, bölgenin sınırları ve kapsadığı şehirler, Ortaçağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde de farklılık arzetmektedir. İstâhrî, güneyde Amuderya Nehri'yle sınırlanan bölgenin Buhara, Semerkant, Sogdiana toprakları, Usruşana, Şâş, Fergana, Keş, Nesef, Sagâniyan, Huttâl, Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Harezm, Fârab, İsbîcâb, Talas, Îlak ve Hucend'i kapsadığını kaydeder (Özgüdenli, 2003: 177).

İbn Havkal'a göre, doğuda Pamir, Raşt, Huttal'a sınır olan Hind arazisi, batıda Taraz sınırından itibaren kavis çizerek Fârâb, Sütkend, Sogd, Semerkant ile Harezm ve Harezm Denizi'ne kadar devam ederek Buhara bölgelerini ihtiva eder. Kuzey istikametinde Fergana, güneyinde ise Bedahşan ve Harezm Denizi'ne kadar düz bir çizgi üzerinde Amuderya Nehri'nin yer aldığını ve Harezm ile Huttal'ın da Maveraünnehir'e dâhil olduğunu nakleder (Yörükan, 2013: 400).

Mukaddesî ise, Amuderya Nehri'nin iki parçaya ayırdığı bölgeyi tek bir bölge olarak gördüğünü ifade ederek, Horasan ve Haytal bölgelerinin iki kardeş olduğunu ileri sürmektedir. Haytal tarafı olarak adlandırdığı Maveraünnehir bölgesinin ihtiva ettiği şehirleri şöyle sıralamaktadır:

> ''*Biz bölgeyi altı eyalete ve dört kantona taksim ettik. Bunların ilki, gün doğumu istikametine doğru ve Türklerin sınırına yakın yerdeki Fergana, sonra İsficab, sonra Şâş, sonra Usrüşene, sonra Soğd, sonra Buhârâ'dır.[…] Kantonları İlâk, Keş, Nesef ve Sagâniyân'dır*'' (Mukaddesî, 2015: 267-268).

Klasik kaynakların verdiği malumatlara esasen Maveraünnehir bölgesi; Buhara ve Semerkant merkezli Sogd, Sogd'un batısında Hive olarak da bilinen Amuderya Nehri'nin deltalarını da kapsayan Harezm, güneydoğuda Huttal'la birlikte Sagâniyân, Amuderya'nın yukarısında yer alan Bedahşan ve son olarak kuzeyde Fergana, Şâş'tan oluşan beş esas bölgeye ayrılmaktadır (Le Strange, 1905: 433-434; Özgüdenli, 2003: 178).

Yukarıda bahsedilen beş bölgede yer alan şehirlerin, şehir tipli yerleşim merkezlerinin fiziki yapısı, hem arkeolojik kazı sonuçları, hem de Müslüman coğrafyacılarının eserlerinden elde edilen veriler aracılığıyla, ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

Bölgede, Arap fetihlerinden sonra ciddi anlamda inkişaf gösterecek olan şehir tipinin, İslamiyet öncesi dönemde karakteristik özelliği ''dîz'' ismi verilen büyük bir kale ile ''hâkimiyetin bulunduğu bölge'' anlamına gelen şehristandan (esas şehirden) ibaret idi (Barthold, 2014: 52). Şehirlerin söz konusu kısımlara ayrılması, bölgenin içinde bulunduğu mevcut sosyal durum ile yakından alakalıdır.

Erken Ortaçağlar'da Sogd bölgesi, Semerkant merkez olmak üzere Zerefşan Vadisi'nde yer alıyordu. Kaşkaderya Vadisi ile birlikte, komşu araziler de dâhil olmak üzere geniş bir sahaya yayılmış (Malyavkin, 1989: 222) olan Sogdlular, ilk defa Büyük Darius'un çivi yazılarında, kendisine tabi olan kavimler arasında görülmektedir. Heredot Tarihi'nde ise Atina yakınlarında, Kserks'in ordusunda Yunanlılara karşı yapılan savaşta yer almaktadırlar (Belenitskiy ve Raspopova, 1971: 3). Eski İran dilinde ''sug''- ''yanmak'' fiili ile aynılaştırılmış, kelime manası olarak ''sugd'' ''ateşte arıtılmış'', ''temiz'' anlamına gelen etimolojik tahlilini, bölgenin mütehassıslarından L. İ. Albaum, inandırıcılıktan uzak bulmaktadır. Kelimenin kökü belirsizliğini korumakla birlikte, ''Sogd'' ifadesi Avesta'da ''Sugda'', ''Suxda'', eski İran yazılarında ''Sugud'' (Albaum, 1975: 5), Çin kroniklerinde (Tang) ''Su-te'' (Malyavkin, 1989: 222) olarak ifade edilmektedir.

Orta Asya'nın merkezinde, iki çay arası bölgede yerleşik hayat süren kavimlerle meskûn, kadim bir medeniyete ev sahipliği yapmış olan Sogdiana Vilayeti; dünyanın en eski yerleşim merkezlerinden biri olduğunu yapılan arkeolojik çalışmalar

neticesinde kanıtlamaktadır. Bu bölgede yapılmış araştırmalar, özellikle Afrasiyab, Kafir-Kala, Varahşa ve Pencikent gibi şehir tipli merkezler hakkında materyal sağlamaktadır.

İlim dünyasında Sogd bölgesinin araştırılması, ilk olarak XIX. yüzyılın 70'li yıllarında Afrasiyab şehirciğinin kazı çalışmaları ile başlamıştır, fakat alınan netice tatmin edici olmamıştır. Daha sonra 1939-40 yıllarında iki ayrı noktada kazı işleri yürütülmüş, Naus ve Ossuariumlar'dan oluşan bir Nekropol açılmıştır. 1965 yılında, şehir duvarlarının yanında çiftlik olarak nitelenebilecek büyük bir yapı ortaya çıkarılmıştır (Belenitskiy vd., 1973: 12). 1965-68 yıllarında yapılan sistematik kazı çalışmaları neticesinde Afrasiyab şehrinin alt (aşağı) katmanlarına nüfuz edilmiştir. Burada M.Ö. VII. yüzyıla ait, çeşitli sanat eserlerinin üretildiği, gelişmiş atölyeler ve sulama şebekesinin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Muminov vd., 1969: 9).

1937 yılında Rus arkeolog V. A. Şişkin tarafından kazıları yapılan Varahşa şehirciğinin ortaya çıkarılması, ilim dünyası için çok değerli bir buluntu olmuştur. Buhara'dan 30 km. kuzeybatı istikametinde yerleşen bölgede, İslamiyet öncesi dönemde inşa edilmiş bir saray kompleksi ortaya çıkarılmıştır (Belenitskiy vd., 1973: 12; Şişkin, 1963: 16).

1946 yılından itibaren yürütülen kazı çalışmaları neticesinde Zerefşan Vadisi'nin yukarısında, Semerkant'tan 60 km. doğuda yer alan antik Pencikent şehri bulunmuştur (günümüzde aynı adlı şehrin güneyinde yer almaktadır). Kazı çalışmalarının desteklediği gibi şehir, V. yüzyılın sonlarında veya VI. yüzyılın başlarında kurulmuş, VIII. yüzyılda Arap fetihleri ile alakadar faaliyeti son bulmuştur. Geniş çapta yürütülen kazı çalışmaları neticesinde yerli hükümdarın sarayına ait buluntularla, birkaç düzine evden (odadan) müteşekkil büyük konutlar, imalathaneler, dükkanlar ve pazar yerleri ile tanzim olunmuş sokaklar ortaya çıkarılmıştır (Belenitskiy vd., 1973: 13). 1947 yılında, Pencikent'in şehristan alanı içerisinde, duvarlarında muhtelif konulu, muhteşem sanat eserleri yer alan, benzer planda inşa edilmiş, iki büyük bina ortaya çıkarılmıştır (Yakubovskiy, 1954: 27).

Çinliler tarafından, M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru malum olan (Yazıcı, 1995: 375), kuzeyden ve güneyden yüksek dağların koruduğu, birçok ırmakla büyük bir nehrin suladığı Fergana Vadisi, (Frye, 2009: 25) Yakut el-Hamevi'ye göre, Maveraünnehir sahasında Türkistan'a komşu ve geniş bir sahadır (Şeşen, 1998: 143). el-Bekrî'nin ifadesine göre, Maveraünnehir'de Fergana'dan daha çok köyü olan bir bölge yoktur. Sakinlerinin çokluğu, hayvanlarının ve meralarının genişliği sebebiyle bir köyün hududu, bir konağa ulaşmaktadır (Şeşen, 1998: 239-40).

A. N. Bernştam'ın kayıtlarına esasen Fergana'da, binyıllık zaman diliminde (M.Ö. IV-M.S. VI), ahalinin esas yerleşim merkezleri olan ayrı ayrı inşa edilmiş malikânelerin sayısı, özellikle Kuşan Devleti döneminde artmaya başlamaktadır. Tarımla meşgul olan ahali, bütün vadiyi ve dağ eteğindeki arazileri yurt edinmiştir. Zadneprovski ise kazı sonuçlarını ve mevcut kaynakları analiz ederek şöyle bir neticeye varıyor; Kuşan döneminde Fergana, esas kısmı köylerde yaşayan 500-600 bin kişilik bir nüfusa sahipti. IV.-V. yüzyıllarda, diğer vilayetlerde olduğu gibi Fergana'da da artık erken feodalizm şehirleri kurulmaya başlıyordu. Yazılı kaynaklarda Fergana'nın başkenti olarak kaydedilen Ahsiket, geniş mesahaya sahipti. Şehir, birbirinden derin hendekle ayrılmış kale ve şehristandan oluşmaktaydı (Brkina ve Garbunova, 1999: 96).

Sırderya üzerindeki iki sıradağ arasında, zengin Fergana Vadisi'nin doğusuna açılan kapı olan Hoçent kenti; Türkistan sıradağlarının kuzey eteklerinde, Hoçent'in güney doğusunda da dağlardan Zerefşan'ın yüksek kısımlarına açılan antik Usruşana bulunmaktadır (Frye, 2009: 25).

İbn Havkal ve İstahri gibi Müslüman coğrafyacıların eserlerine bakıldığında Usruşana'nın Sogd gibi bir bölgenin adı olduğu, bu isimde bir şehir olmadığı görülmektedir (Şeşen, 1998: 234). İbn Hurdâdbih ise, bahsettiğimiz müelliflerin aksine, güneyindeki Buttem Dağları ve çevresini Usruşana'dan ayrı bir bölge olarak kaydeder. Günümüzde Özbekistan ve Tacikistan'ın hudutlarına dâhil olan bölgenin tarihine dair bilgiler, Büyük İskender'in bölgeye geldiği M.Ö. IV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Çin kaynaklarında ise M.Ö. II. yüzyılın ortalarında Tayuan Eyaleti'nin bir parçası olarak tasvir edilmektedir (Usta, 2012: 391). Kazı çalışmaları sonucunda

Kahkaha I-II-III olmak üzere üç ayrı noktada yerleşim yeri açılmıştır. Buluntular, Kahkaha I ve II-nin Arap fetihlerinden önce kurulduğunu göstermektedir. Beş hektar alana sahip olan Kahkaha I yerleşim noktasında iki katlı, büyük bir bina bulunmuştur. Binanın aşağı katında, koridor boyunca simetrik bir düzende 12 oda yer almaktadır. Özel öneme sahip esas neticeler Kahkaha II yerleşim yerinin kazıları esnasında bulunmuştur. Burada V.-VIII. asırlara tarihlenen, ahşap oymacılığı ve duvar resimleriyle süslenmiş büyük bir saray binası gün yüzüne çıkarılmıştır (Belenitskiy, 1973: 11).

Sırderya'yı Aral Gölü'ndeki ağzına doğru izlediğimizde antik çağda da yerleşim merkezi olarak gelişmiş, bugün Taşkent olarak adlanan, yerleşik ve göçebe halkların temas noktasına -Çaç (Şaş) Ovası'na- ulaşırız (Frye, 2009: 25). Antik çağda bölge, Çin kaynaklarında Yu-Ni veya Yu-Yeni ismiyle bilinen bir yönetim merkeziydi. Göçebeler tarafından itaat altına alınan ve tarımla uğraşan beş küçük K'ang-chü şehir devletinden biri olan Taşkent Beyliği'nin inkırazı ile Erken Ortaçağlar'da bağımsızlığını kazanan bölge yeni isim alıyor: Çaç ismi ilk defa 262 yılında Sasani Hükümdarı I. Şapur'un anıt yazıtında, idaresi altında yer alan arazileri naklederken Çaç(i)stan dağları ile Sogd arazileri de yer almaktadır (Barthold, 2010: 23).

Aral Gölü'nün güneyinde, onu diğer bölgelerden ayıran çöllerle çevrilen, daha sonra da bağımsız olarak merkezileşmiş bir krallık kurabilen Harezm yer almaktadır (Frye, 2009: 25). Makdisî'nin kayıtlarına göre Harezm, Amuderya'nın iki tarafına yayılmış bir bölgedir, Horasan tarafında da bir merkezi olmakla birlikte büyük merkezi Maveraünnehir tarafındadır (Mukaddesî, 2015: 290). Harezm ifadesinin etimolojik tahlili konusunda farklı fikirler ileri sürülmüştür; Harezm dilinde ete hâr, oduna da rizm/rezm denildiğinden buraya Harezm adı verildiği, ''Hârrîler'in ülkesi'' anlamına geldiği ifade edilmiştir (Özaydın, 1997: 217).

III. yüzyılın sonlarından itibaren Kuşan hâkimiyetinin son bulmasından sonra Harezm, gelişim devrine yükselmektedir. Bağımsız Harezm'in kısa süreli gücünü ve zenginliğini gösterişli sarayların inşa edilmeye başlanılmasında görüyoruz; Harezm kralının ikâmetgahı (sarayı) olan Toprakkala kompleksinin buluntuları bu inkişafı doğrular niteliktedir (Nerazik, 1958: 397). Çok sayıda kule ve iki kat savunma duvarı

ile çevrelenmiş kompleks, üç kuleli sarayın etrafında, dikdörtgen (500-350 m.) bir arazide yer alıyordu. Antik Doğu'da Harappa Devri'nden başlayarak geniş bir şekilde yayılan tipik şehir yapısı, Toprakkala kompleksinin tanziminde de kendini göstermektedir (Nerazik,1999: 32-33).

IV.-VI. yüzyıllarda yeni sosyal ve iktisadi vaziyetin tezahürü olarak şehir hayatında bir takım değişiklikler yaşanmıştır. Bu hususta İgdı-Kale ve Baraktam yerleşim merkezlerinde yapılan çalışmalar önemlidir. Tolstov'a göre İgdı-Kale, Eftalit kabileleri tarafından inşa edilmiştir. Ammianus Marcellianus'un eserinde söz konusu kale, Sâsânilere karşı mücadelelerinde Eftalitler için önemli bir noktada karakol görevi görmekteydi. Baraktam'da yapılan çalışmalar esnasında ise, üç büyük yapı etrafında gruplaşmış, kırktan fazla küçük konut yer almaktaydı. Yapıların içerisinde, bir kabile beyine ait olduğu düşünülen malikâne, monumental özelliği ile dikkat çekmektedir (Nerazik, 1958: 398).

Maveraünnehir'in Siyasi-Tarihî Tasviri

Tarihin ilk çağlarından itibaren Maveraünnehir, çeşitli kavimlerin istila merkezi olmuştur. Bölgenin; elverişli coğrafî koşullar, doğu-batı ticaret yollarının geçiş noktasında yer alması, yer altı ve yerüstü zenginlikleri gibi nedenlerle yabancı kavimler için her dönem çekiciliğini muhafaza etmesi, şaşırtıcı olmaktan ziyade tabii bir olgudur.

Orta Asya'nın yazılı kaynaklardan öğrenebildiğimiz tarihi, M.Ö. 625-623 yıllarında Sakalarla alakalı vuku bulmuş hadiselere ait kayıtlarla başlar (Togan, 1981: 38). M.Ö. 546 yılında Batı Türkistan'a hücum eden Ahamenid kralı Cyrus, Sırderya Havzası'na kadar ilerleyerek burada kendi adına bir şehir inşa ettirmiştir. Cyrus'un Sakalarla mücadelesi bu şehirde gerçekleşmiştir (Togan, 1981: 38). Böylece, Harezm, Sogdiana, Bactria ve bazı Saka toplulukları Ahamenid Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişlerdir fakat M.Ö. 530 yılında ölen Cyrus'un Orta Asya seferinde ne kadar araziyi ele geçirdiği tam olarak bilinmemektedir. Ptoleme'nin kaydına göre, Cyrus'un halefi I. Darius'un döneminde (M.Ö. 522-486) Herat (Haraiwa), Harezm (Uwarazmiy), Sogdiana (Sug-u-da) ve Sakalar, devletin satraplıkları arasında yer almaktaydı (Golden, 2002: 63; Almas, 2013: 202).

Sırderya'yı geçerek Sakaları tabiiyet altına alan I. Darius, İndüs Vadisi'ni işgal ettikten sonra Hindistan'la Orta Asya'yı imparatorluk çatısı altında birleştirmiştir (Roux, 2014: 66). I. Darius, bu uçsuz bucaksız toprakların ve onu oluşturan kavimlerin, imparatorluğunun parçası olması şerefine yazdırdığı ''Behistun Kitabesi''nde (Garthwaith, 2011: 28; Almas, 2013: 202) askerî gücünün ihtişamını şöyle dile getirir: ''*Sogdiana tarafında uzanan Sakalar ülkesinden Kuş'a, Hindistan'dan Sard'a uzanan bu krallık benimdir. İşte en büyük tanrı Ahura Mazda'nın bana bahşettiği budur*'' (Roux, 2014: 66).

Doğu Seferleri ile İç Asya tarihinde bir dönüm noktasına sebep olmuş ve ayrıca antik coğrafi görüntünün büyük ölçüde ortaya çıkmasına da yol açmış olan Makedonya kralı İskender, Ahamenid İmparatorluğu'nu yıktıktan sonra Maveraünnehir'e; Sırderya boylarına kadar ilerleyerek Sogdiana ve Toharistan'ı içine alan Bactria Satraplığı'nı kurmuştur (Czegledy, 1999: 146; Günaltay, 1933: 12; Golden, 2002: 63). İşgal edilen topraklar her ne kadar idari taksimata ayrılıp, imparatorluk bünyesinde birleştirilmiş olsa da, hürriyete susamış bölge halkı, Makedon valilerine karşı direniş göstererek sık sık isyan etmişlerdir. Bu isyanlardan en büyüğü Semerkant'a girerek Makedon garnizonunun büyük bir kısmını kılıçtan geçiren Spitamen'in isyanı idi. İsyan, M.Ö. 327 yılında Spitamen'in öldürülmesine kadar üç yıl boyunca devam etmiştir. Bu ayaklanmayı kendilerine örnek alarak harekete geçen birçok bölgeyle (Oksyartes, Katanes, Khorienes ve s.) birlikte, isyan, Sırderya ötesinde, İskit kabilelerinin oturdukları steplere de yayılmıştır. Maveraünnehir seferi esnasında en şiddetli direnişle Aritepa'da (şimdiki Tacikistan'da Oratepe) karşılaşan İskender, daha büyük bir güçle mukabele ederek tüm işgallerinde olduğu gibi bu toprakları da kana bulamıştır. Maveraünnehir'in işgali sırasında 22.000 insanı katletmiştir. Bu derece kanlı işgal siyasetinin esas nedeni, kendisine karşı direniş gösterilmesine dayanamamasıyla birlikte Sogdiana'ya duyulan ihtiyaçtır (Droysen, 2007: 412; Roux, 2014: 73; Almas, 2013: 204-205).

> ''*Bu şehir ona, göçebelerin getirdiği ve Batılıların vazgeçemediği altını ve değerli taşları sunacaktı. Şehir, azık ve araç gereç sağlaması, atlarını çiftleştirmesi, gemileri kalafatlaması, evleri sıvamak ve ocakları yakmak*

için kullanılan nefti hidrokarbürleri sağlaması için vazgeçilmez değerdeydi'' (Roux, 2014: 73).

İskender'in ölümünden sonra Bactria merkezli Grek-Bactria ismini taşıyan Yunanlı bir sülale hüküm sürmüştür. Onlar, İskender'in halefleri olan Selevkus-Selefkos hâkimiyetine resmen tabi idiler. Selevkus hükümdarlarından Antioch (M.Ö. 282-261), Maveraünnehir'de, Sırderya'nın kuzeyinde Antiochie (Antakya) adlanan bir şehir inşa ettirmiştir. Daha sonra Horasan'da Part sülalesi, Bactria'da Grek-Bactria hükümdarları Selevkuslardan ayrılarak müstakil hâkimiyet teessüs etmişlerdir (Togan, 1981: 38-39). 110 yıl varlığını sürdüren Grek-Bactria Devleti, Eutedymius ve Dimitrius döneminde önemli ölçüde güçlenmiş, sınırlarını Doğu İran'daki Hamun Gölü civarından başlayarak Herat, Kandahar, Sogdiana eyaletleri ile birlikte Hindikuş Dağları'nın güney etekleri ile Hindistan'ın kuzeybatı kesimlerine kadar genişletmişlerdir (Almas, 2013: 206).

Gerek Ahamenidler gerekse Yunanlılar bu kadar geniş bir araziye yayılmalarına rağmen, Sırderya'nın kuzeyine geçememişlerdir. Söz konusu istilalar, Amuderya ve Sırderya, Talas ve Çu havzalarında yarı göçebe, yarı medeni hayat tarzına sahip Türk kabilelerini bölgenin kuzeyine ve doğusuna çekilmek mecburiyetinde bırakmıştır (Togan, 1981: 45).

M.Ö. III. asrın sonlarında Ch'in Hanedanı, Hun hükümdarı Teoman'ı ve tebaasını İç Moğolistan'ın otlu topraklarından uzaklaştırarak kuzeye sürmüş, göçebe kavim istilalarını bertaraf edebilmek ümidiyle, Çin Seddi'nin temelini oluşturacak olan savunma istihkâmlarını inşa ettirmiştir. Aynı dönemde, Ch'in Hanedanlığı, M.Ö. 226 yılında Çin üzerinde kontrol sağlayarak yönetimi tek bayrak altında birleştirmiştir. Çin'in genişlemesi göçebe boy birliği oluşumunu hızlandırarak, göçebelerin de birleşmesinde mühim rol oynamıştır (Gumilyev, 2003: 68; Golden, 2002: 75).

''*Hsiung-nu Devleti'nin oluşum sebeplerini Çin'in sınırlarındaki göçerlerin iç dinamiklerinde bulma teşebbüsleri yapılmış olmakla birlikte, göçebe siyasi oluşumunun, bozkır dünyasının sınırlarındaki yerleşik devletlerden bu en güçlü ve oldukça gelişmiş olanının salgıladığı*

uyarıcıya bir cevap olması daha muhtemel gözüküyor'' (Golden, 2002: 75).

M.Ö. 177/176 yılında Mete Han, batıya bir sefer düzenleyerek Hazar sahillerine kadar gidip geri dönmüş, bir yıl sonra da Han İmparatoru Wen-ti'ye şu mektubu göndermiştir: ''*Lolan ve Uysun Beyliklerini, Oğuzları (Oğuzlar o dönemde Çugucak ve Zaysan civarında yaşıyorlardı) ve civardaki yirmi altı beyliği itaat altına aldım. Bunların tamamı Hun Devleti'nin bünyesine dahil oldular. Yay çeken tüm halklar tek bir ailede birleştiler*''. Anlaşıldığı üzere Mete Han, Yedisu, Orta Asya ve Batı Asya'da Yüeh-chihler tarafından kurulan devletleri itaat altına alarak, batı bölgesindeki hanlıkları yönetmek üzere ''Batıshan'' ünvanı verilen bir Hun beyi göndermiştir. (Almas, 2013: 209).

Yüeh-chihlerin, Mete Han ve oğlu Lao-shang Yabgu tarafından mağlup edilerek, batıya kaçmalarına sebep olan hadise, Çin Han Yıllığı'na şöyle yansımıştır:

> *''[Vaktiyle] 100.000'den fazla okçu [askere sahiptiler ve bu] güçlerine dayanarak Hunları küçük görmüşlerdi. Esasen Tun-huang [ile] Ch'i-lien arasında oturuyorlardı. Mo-tu Ch'an-yü zamanında [Hunlar], Yüeh-chihleri mağlup etmiş [ve] Lao-shang Ch'an-yü Yüeh-chih [Kralı'nı] öldürüp onun kafatasından içki kasesi yapmıştı. Yüeh-chihler bunun üzerine uzağa kaçarak Ta-yüen'i geçip batıda Ta-hsia [Devleti'ne] saldırmışlar [ve] [onları kendilerine] tâbi kılarak merkezlerini KueiNehri'nin kuzeyinde kurmuşlardı. [Batı'ya] gidemeyen küçük [bir] grup, Nan-shan'da Ch'iang [kavminin] koruması altına girmiş [ve] Küçük Yüeh-chih adını almıştı*'' (Onat, 2012: 36).

Yaklaşık beş asır boyunca, İç Asya ve Kazak bozkırlarının tarihî coğrafyasını belirleyen Hun istilası, M.Ö. 174'lerde ortaya çıkmış, Lao-shang-Yabgu önderliğinde M.Ö. 174-165 yılları arasında Yüeh-chihler kesin bir hezimete uğratılmış, hepsinin batıya doğru göç etmeleri sağlanarak, tarihin Yukarı Asya'da bahsettiği ilk kavimler hareketi böylece başlamıştır (Czegledy, 1999: 14; Grousset, 1980: 45).

Netice itibariyle, Yüeh-chih hükümdarı olan Ki-to-lo'nun halefi, M.Ö. 165 yılında kalan halkını alarak Sırderya etrafına gelmiş ve Amuderya sahillerinde Grek-Bactria Devleti ile çarpışmalara girmiştir (Gumilyev, 2003: 167). Öte yandan Yüeh-chih kabileleriyle uzun süren başarısız savaşlardan sonra batıya yönelen ve Wu-sunlar tarafından otlaklarından çıkarılan boyların göç dalgası Çin kaynaklarında Seu ''Sak'' olarak geçen Yedisu Sakaları'nın düzenini bozmuş, aralarında Sırderya'nın da bulunduğu birkaç istikamete göç etmeye başlamışlardır. M.Ö. 141-128 yılları arasında Sırderya Havzası'na gelen bu Saka topluluğunun, Makedonyalı İskender'in halefleri olan Grek-Bactria Devleti'nin yıkılmasında önemli rolleri olmuştur (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 49).

Strabon, Sırderya'nın kuzeyindeki ülkelerden geldiğini söylediği kavimler hakkında şöyle malumat verir; ''*Göçebelerin özellikle iyi bilinenleri Baktriya'yı Yunanlılar'dan alan, Jaxartes'in ötesinde, Sakaların ve onların işgal ettiği Sogdiyana'nın karşısında yerleşen Aslar, Pasianlar, Toharlar, Sakarauliler*''adlı kavimlerdir (Golden, 2002: 67; Grousset, 1980: 48). Diğer bir nüshada Aslar ve Pasianlar ''Asiler veya Asianlar'' şeklinde geçmektedir ki, bu durumda kaydedilen kabile sayısı üçe inmiş olacaktır (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 49; Czegledy, 1999: 37). Çin kaynaklarında Sogdiana ve Bactria'nın göçebe istilacıları olarak rol oynayan K'ang-chü, Sakalar ve Yüeh-chihlerin adını, Batılı kaynaklarda Asi (Asiani), Sacaraucae ve Tochari ifadeleri karşılar (Czegledy, 1999: 38). Böylece, söz konusu üç kavmin Grek-Bactria Devleti'nin yıkılmasında büyük rol oynadığı neticesine varabiliriz.

M.Ö. III. asrın başlarında vücuda gelen, Sırderya'nın orta havzasını merkez edinerek yarı yerleşik hayat tarzına sahip olan K'ang-chü Devleti, bölgede yaşayan yerli ahali ile birlikte göçebe ve yarı göçebe kabileleri de bünyesine katarak güçlü bir siyasî teşkilat meydana getirmiştir. M.Ö. II.-I. asırlarda K'ang-chü siyasi birleşmesi daha da güçlenip genişlemiş, Sogdiana ve Harezm topraklarını boyunduruğu altına almıştır (Shoniyazov, 1990: 5). Böylece, Balkaş Gölü ile Aral Gölü arasında kalan bölge K'ang-chü veya Kang Devleti sınırlarını kapsamaktadır (Gumilyev, 2003: 284). Çin kaynaklarında, söz konusu bölgede Su-hsieh, Fu-mo, Yü-ni, Chi ve Yü-chien adında beş küçük K'ang-chü krallığından bahsedilmektedir (Onat, 2012: 38-

39). V. V. Barthold, bu beş krallığın; ‘‘*Taşkent civarında, Harezm’de, Zerafşan’da, Kette-Kurgan ve Buhara civarında ve Kaşga-Derya boyunda Şehrisebz’de’’* yer aldığını ifade etmiştir (Barthold, 2010: 23).

M.Ö. II. yüzyılda Yüeh-chihler, Maveraünnehir bölgesini işgal ederek, Buhara Vahası’na yerleşmişlerdir. Aynı dönemde (yaklaşık M.Ö. 129) Chang Chien isimli bir Çin elçisi bölgeyi ziyaret ettiğinde, Amuderya Nehri kıyılarının büyük bir bölümünü işgal etmiş bir kitle ile -Yüeh-chihlerle- karşılaşmıştır (Frye, 2000: 427). Beş ya da daha fazla kavime bölünmüş Yüeh-chihler, M.S. 25’e doğru önemli bir güce ve mutlak bir otoriteye sahip Kujula Kadfises etrafında birleşmişlerdir (Roux, 2014: 103).

Çin kaynakları onların M.S. I. asırda büyük bir hanedana dönüşmelerini şöyle anlatır: *‘‘O andan itibaren Yüeh-chihler son derece güçlü bir hale geldiler. Bütün değişik krallıklar onları Kuei-şang (Kuşan) diye tanımlarken, sadece Han Hanedanı eski isimlerini muhafaza ederek onlara Yüe-çi diyordu*’’ (Grousset, 1980: 50). Kanişka döneminde, Kuşan İmparatorluğu gücünün zirvesine ulaşmış, arazisi Merv’den Hoten ve Sarnath’a, Sırderya’dan Sogdiana ve Keşmir de dâhil olmak üzere, Umman Denizi’ne kadar uzanmıştır (Roux, 2014: 104). İmparatorluk, III. asra doğru zayıflamaya başlamıştır. Aynı sıralarda İran’da güçlenen Sâsânî Devleti (221-651) kısa sürede Afganistan’ı ele geçirirken, IV. yüzyılda güçlenen Hint Gupta Devleti (320-445) Hindistan’ın kuzeybatısında hâkimiyetini tesis etmiştir. Böylece, IV. yüzyılda parçalanmaya başlayan devletin son hükümdarları batıda İran şahlarını, doğuda Hint krallarını tanımaktan imtina edemeyerek, yalnızca Kuzey Hindukuş bölgesinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir (Almas, 2013: 212; Roux, 2014: 104).

Netice itibariyle, Chin Hanedanlığı’nın Çin’i birleştirme nailiyeti, göçebe kabilelere de tesirini göstermiş, bu gelişme, Hunların rehberliğinde boylar arası siyasi ittifakın oluşum sürecini hızlandırarak, müstakbel bir imparatorluğun nüvesinin inkişafına zemin hazırlamış, yaşanan gelişmelerle birlikte baskıya ve istilaya maruz kalan mevcut kavimlerin yer değiştirme ve nüfus hareketliliği Asya’nın siyasi çehresini ciddi ölçüde değişime uğratmıştır. Yüeh-chihlerin bertaraf edilmesiyle başlayan göç dalgası, yeni hâkimiyet alanlarının teşekkülü ile neticelenmiştir. R. Grousset’in ifade

ettiği gibi: ‘‘*Bizi ilgilendiren tarih boyunca bu hep böyle olacaktır. Bozkırın en ucunda meydana gelen en ufak bir sarsıntı, bu muazzam göç sahasının dört bir köşesinde en beklenmiyen neticelerini de aralıksız sürükleyecektir*’ (Grousset, 1980: 51).

Orta Farsça’da Xiyon/Hyaona/Hyon, Latin yazarları tarafından Chionitae denilen, Xiyon ve çeşitlerinin Çince karşılığı Hsiung-nu olarak geçen ve Hsiung-nu topluluklarından türediği tahmin edilen Eftalitler, ilerlemeleri boyunca, İranî olan göçebe ve yerleşik diğer unsurları da boy birlikleri içine almışlar, M.S. 350 yılında Sogdiana’yı ele geçirerek, Sâsâni İmparatorluğu’nun doğu sınırlarını rahatsız etmeye başlamışlardır (Golden, 2002: 93). Fakat çok geçmeden (356’ya doğru) Eftalitler, Perslerin müttefiki olmuş ve onların akınları neticesinde Roma’nın Mezopotamya’daki ön karakolu Amid düşmüştür. 384 yılına geldiğimizde ise, Eftalit gönüllü ordusu, Pers ordusu ile birlikte Edessa (Urfa) kuşatmasına katılmıştır (Gumilyev, 2006: 299-300).

Bu noktada Eftalitlerin siyasi ve askerî faaliyetlerinden ziyade tarihî gelişimi üzerinde durmalıyız. Kaynaklarda Akhun, Chionit, Uar-Hun, War-Hun ve nitekim Eftalit gibi muhtelif adlarla anılan kavmin ve ortaya çıkan siyasi teşkilatın gelişim seyrinden anahatları ile şöyle bahsedebiliriz: M.S. IV. yüzyılın ortalarında Sırderya ve Amuderya havzalarında, aynı şekilde Kazak bozkırlarında gerçekleşen büyük göç hareketleri, iki yüzyıl boyunca Batı İç Asya’nın beşerî haritasını belirlemiştir (Czegledy, 1999: 61).

Söz konusu göçebeler kaynaklarda ‘‘Türkler’’ olarak geçmektedir ve onlardan bazen Chionitler, bazen Eftalitler olarak bahsedilmektedir (Gumilyev, 2006: 301). Eftalitlerin bir başka bölümü de Kızıl Hun (Karmir Hyon, Kermichion, Hermichion) adını taşımaktadır (Czegledy, 1999: 73-74). Afrasiyab duvar resimlerinde (güney duvarı) yer alan iki büyükelçi, kırmızı (kızıl) ve beyaz olmak üzere yüzlerinin rengine göre farklılık göstermektedir. V. A. Livşits onları, Ak ve Kızıl Hunlarla ilişkilendirmektedir. Mandelştam ve Dyakonov, bu farklılığı fiziki ayrılıktan ziyade, o dönem birçok göçebe kavme özgü olan idarî taksimatla; ülkenin iki ‘‘cenah’’

(kanat) şeklinde yönetilmesiyle açıklamaktadırlar (Gafurov, 1989: 261; Kurbanov, 2010: 11).

İç Asya'da Hun idaresinden sonra kurulan Juan-juan Devleti'nden ayrılan Uar (Avar) ve Hun adlı iki kabile grubu, bugünkü Güney Kazakistan bozkırına gelmişler ve bölgede yaşayan eski Hun halkını Volga'ya doğru ittikten (Avrupa Hunları) sonra güneye inerek eski Kuşan ülkesini idare eden Kidarita Hanedânı'nı Bactria'ya sürmüşlerdir (Kafesoğlu, 2003: 86). Uar ve Hun kabile grubu içinde Hunların Uarlara nispeten daha büyük rol oynadığını belirten K. Czegledy, Uar-Hun ikili adın Eftalitlerin ve Avarların birbirleriyle olan ilişkilerini de ortaya koyduğunu ifade etmektedir (Czegledy, 1999: 100).

> ''*Dolayısıyla Eftalitler ayrı bir etnik-kabile topluluğu olarak değil, Eftal Hanedanının ve çekirdek War-Hun (Uar-Hun) boylarının yönetiminde bir araya getirilmiş, Altaylı, İranî ve belki diğer unsurların da dâhil olduğu, göçer ve yarıgöçer halkların bir konfederasyonu olarak görülmelidir*'' (Golden, 2002: 95).

Sâsâni İmparatoru II. Yezdigird'in (438-457) hâkimiyet döneminde ülkenin doğu sınırları, artık kudretli bir devlete çevrilmiş olan Eftalit kabilelerinin tehdidi altındaydı. Ermeni tarihçi Elishe Vardapet, 442 yılı kayıtlarında, imparatorun Eftalitlerle savaşmak zorunda kaldığını nakleder. Durum o kadar ciddidir ki, II. Yezdigird ikametgâhını ülkenin kuzey sınırına taşımak zorunda kalır. Bu olayın Eftalitlerin ortaya çıkma tarihi olduğu da ileri sürülmüştür. (Litvinsky, 1996: 141) V. yüzyılın ortalarında gücü ciddi derecede artan Eftalit Devleti, Toharistan ve Belh'i hâkimiyet altına alarak 466 yılında Maveraünnehir topraklarını işgal etmiştir (Litvinsky, 1996: 141; Grousset, 1980: 82). Böylece, doğuda Tarım Havzası'nın batı bölümüne, kuzeyde Sogd sahasına ve Tyan-şan'a kadar olan geniş arazide hüküm süren Eftalit Devleti (Rasonyı, 1993: 72), uyguladığı dış politika neticesinde, Persler, Hintliler, Sogdianlar, kısacası bütün komşu kavimler için tehlike arz etmekteydi (Gumilyev, 2006: 300).

I. Kavad ilk hükümdarlığı döneminde (488-496), bir yandan meşruiyetini kabul ettirme, hüküm sürebileceği bir siyasi üs geliştirme ihtiyacı içindeyken, diğer yandan

devam eden dış tehditlerle birlikte uzun süren kıtlık ve açlıkla mücadele etmesi gerekiyordu. İlk hükümdarlığı sırasında tahttan indirilip hapsedilen Kavad, kaçarak Eftalitlere sığınmış, onların yardımıyla iktidarı tekrar ele geçirmiş ve bir Eftalit prensesiyle evlenerek ordusunda Eftalit askerlerinden oluşan birlikler kurmuştur (Garthwaite, 2005: 97). Vergi ödemeleri karşılığında Sâsânilerle dostane ilişkiler kuran Eftalitlerin esas dikkati Hindistan'a yönelmişti. Bütün Ganj Havzası, Malva, Gucerat ve Dekân'ın kuzeyi olmak üzere Hindistan'ın büyük kısmı, söz konusu dönemde, Gupta imparatorlarının millî hanedanı idaresinde büyük bir imparatorluktu. Bu hanedanlık Kumâragupta (414-455) döneminde oldukça inkişaf etmiş, daha sonra yerine oğlu Skandagupta (455-470) geçmiştir. Her iki hükümdar döneminde Sanskrit yazılarında Hintliler tarafından ''Hûna'' olarak anılan Eftalitler, Kabil'i fethettikten sonra Pencâb'a inmişler böylece Malva taraflarında Gupta İmparatorluğu'nun sınırlarına dayanmışlardır. Eftalitler, mağlubiyete uğrayarak geri püskürtülmüş olsalar da, Hindikuş'un iki tarafına, Bactria ve Kabil'e sağlam bir şekilde yerleşmişlerdi (Grousset, 1980: 83-84). Diğer yandan Eftalitler, Çin ile daimî ticari ve siyasi ilişkiler içerisindeydi. Bu geleneği, özellikle Sogd ve Semerkant sülaleleri olmak üzere Orta Asya'nın ileri gelen yöneticileri ile devam ettiriyordu. Aynı zamanda Juan-juanlarla da dostane ilişkilerini muhafaza ediyorlardı (Mandelştam, 1958: 350).

Mazdeki Hareketi ve krala karşı soylular sınıfının isyanı gibi iç çekişmelerin bir sonucu olarak I Kavad, bir kez daha Eftalitlere sığınmıştır. Eftalit kralı ona 30 bin asker temin etmiş, karşılığında ise Kavad, bölgesel imtiyazlar vermek zorunda kalarak, 498 yılında Çaganiyan vilayetini müttefiklerine teslim etmiştir. Bunun üzerine Sâsâni İmparatorluğu, 484 yılından VI. asrın ortalarına kadar Eftalitlere vergi ödemeye devam etmiştir. Uzun müddet ödenen vergiler için hususi sikkeler darp edilmiş; Sâsâni sikkelerinin bir kısmı Eftalit simgesi (damgası) ile işaretlenmişti. Bu vaziyet, I Hüsrev'in (531-579) hükümranlığının ilk yıllarına kadar devam etmiştir (Litvinsky, 1996: 143).

VI. asrın ortalarında Eftalitlerin siyasi vaziyeti önemli ölçüde değişmeye başlamaktadır. I Hüsrev Anûşîrvân'ın, büyük bir devlet adamı olarak belirmesiyle birlikte VI. asrın 30'lu yıllarında Sâsâni İranı güçlenmeye başlar ki, bunun ilk

neticesi de Eftalitlere verilen verginin artık ödenmemesidir. 552 yılında Orta Asya'da Göktürk Hakanlığı'nın kurulmasıyla birlikte, İstemi Yabgu'nun Maveraünnehir bölgesinde faaliyete geçmesi, söz konusu vaziyeti kökünden değiştirmiştir. Şimdi artık Eftalit Devleti'nin karşısında iki düşman duruyordu; onlardan en tehlikelisi ise Göktürkler idi. Anûşîrvân ve İstemi Yabgu'nun ittifakları neticesinde Eftalit iktidarı yıkılmış, ülke Göktürkler ile Sâsâniler arasında taksim edilmiştir (Kafesoğlu, 2003: 88-89).

Türklerin iki yüzyıl zarfında İç Asya'da egemen güç haline gelmeleri bir dönüm noktası teşkil etmekle birlikte, göçebe bir imparatorluğun eş zamanlı olarak üç büyük yerleşik medeniyet (Çin, İran, Bizans tarafından temsil edilen Batı dünyası) ile hemhudut olması tarihî kayıtlarda ilk kez rastlanan bir hadisedir. Böylesine geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Göktürklerin tarihi ve uygarlığını Türk kitâbeleri ile birlikte, Çin, Fars, Ermeni, Grek ve Latin metinler de dâhil olmak üzere muhtelif yazılı kaynaklar aracılığıyla inceleyebilme şansına sahibiz (Sinor, 1996: 322).

V. yüzyılın başlarında Hingan'dan Altaylar'a kadar uzanan geniş steplerde ''yaydan çıkmış ok'' anlamına gelen Tê-wu-t'ai lakaplı Juan-Juan (Cücen) hanı She-lun, mutlak bir hâkimiyet kurmuştur (Gumilyev, 2011: 24). Aynı dönemde Çin'de Han Hanedanı'nın inkırazından sonra, Çin'e göç etmiş Hun kütleleri tarafından Türk asıllı Tabgaç Devleti (Wei) kurulmuştur (Taşağıl, 2004: 42). Yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Juan-juanlar, Orta Asya'da yaşayan birçok boyu itaat altına alarak bölgede etkin rol oynamaya başlamışlardır. 439 yılında Kuzey Wei imparatoru Tay-vu, Kuzey Lyang'ı yıktıktan sonra 500 kadar Türk ailesi Juan-juanlara sığınmış, kaynakların ifadesine göre ise, Aşina soyundan olan bu Türkler, Juan-juanlar tarafından Altaylar'da iskân edilerek demircilikle meşgul olmuşlardır (Sinor, 2000: 396).

Juan-juanların boyunduruğu altında olmanın Türklere ne derece ağır geldiğini tahmin etmek elbette güç değildir. Olayların seyrine baktığımızda Türkleri bağımsızlıklarını kazanmak uğruna harekete geçiren yegâne güç mevcut durumu değiştirme cesareti olmuştur.

Yaklaşık bir yüzyıl sonra Batı Wei Devleti, taraftar bulmak amacıyla Türk Prensi Bumin'e, Sogdlu An-nuo-p'an-t'o elçi olarak gönderilmiştir. Batı Wei'in yeni kurulan Göktürklerle temasa geçmesinin önündeki en önemli sebep ise aynı sıralarda Doğu Wei'in Juan-juanlarla ittifak kurmasıdır. 545 yılında gelen elçi An-nuo-p'an-t'o, Türkler tarafından ''*Şimdi bize büyük devletten elçi geldi; yakında bizim de devletimiz yükselecek*'' nidalarıyla büyük bir coşku ve saygıyla karşılanmıştır (Taşağıl, 2012: 19-20). ''*Halkının moralinin son derece yüksek olduğunu gören Bumın, metbuu Ju-Jan hanının hükümranlığını tanımadığını açıklayarak, gelen elçiyi hediyelerle Batı Wei'in başkenti Ch'ang-an'a gönderdikten sonra mutbûnun düşmanlarıyla ittifakını sağlamlaştırmaya girişti*'' (Gumilev, 2011: 41-42). Göktürklerle Batı Wei arasındaki ilk resmî ilişkileri bu tarihle başlatabiliriz. Fakat Göktürkleri yazılı kaynaklarda ilk kez Yü Wen-tse'nın biyografisinde, 542 yılı hadiselerinde görüyoruz. Aynı şekilde Türk adı da ilk defa burada ''T'u-chüe''olarak ifade edilmiştir (Taşağıl, 2012: 18-19).

Batı Wei İmparatorluğu ile diplomatik münasebetler tesis edilmiş olması Bumin'in siyasi alanda prestij ve etkisinin artması demektir. İkinci bir adım olarak Bumin, Juan-juanlara karşı bir saldırı planlayan Tölesleri yenilgiye uğratarak, onları itaat altına almıştır. (Taşağıl, 2012: 21). Yazılı kaynaklarda ilk kez IV. yüzyılda bahsi geçen Töles boy konfederasyonu da Bumin liderliğindeki diğer Türk boyları gibi Juan-juanlara federatif surette bağlı idi. VI. yüzyılda oldukça kalabalık nüfusa sahip olan Tölesler, ''*Batı Denizi'nden Baykal'a kadar uzanan kesintisiz bir zincir oluşturmuşlardı*'' (Sinor, 2000: 396).

Göktürk askerî gücü için bir dönüm noktası niteliği taşıyan Töles galibiyeti Bumin'in gücünü iyice artırmış, kendisiyle aynı statüde olduğunu göstermek amacı ile Juan-juan Hanı A-na-kui'e bir elçi göndererek kızıyla evlenmek istediğini bildirmiştir. Teklifinin hakaretamiz bir üslupla geri çevrilmesi üzerine Bumin, A-na-kui'nin elçisini öldürerek Juan-juanlarla bütün ilişkisini kesmiştir. Çok geçmeden 552 yılında Bumin, âni bir baskınla Juan-juanları mağlubiyete uğratmış, A-na-kui ise savaş meydanında üzüntüsünden kendini öldürmüştür (Taşağıl, 2012: 21-22).

Juan-juanlara karşı kazandığı galibiyetin ardından Bumin, İl Kağan unvanını almış, böylece devlet tam olarak bağımsızlığına kavuşmuştur (Taşağıl, 2012: 22). 552 yılında resmen kurulan Göktürk Devleti, kısa bir zamanda siyasi alanda öyle bir saygınlık kazanmıştı ki, 555 yılında, Göktürklerin isteği üzerine Batı Wei İmparatoru, Ç'ang-an'a sığınan son Juan-juan kalıntılarını onlara göndermiş ve sayıları üç bini bulan bu mülteciler, başkentin giriş kapısı önünde infaz edilmişlerdir (Chavannes, 2013: 284).

Söz konusu mültecilerin kaderi L. N. Gumilyev'in N. Y. Biçurin'den yaptığı alıntıya esasen A-na-kui'nin dayısı Teng-shu-tse (Dinşutzı), tebaasıyla birlikte Batı Wei İmparatorluğu'ndan iltica talebinde bulunmuş ise de, imparator bu üç bin tutukluyu Türk elçisine teslim etmiştir. Bunun üzerine elçi ''*…bütün yetişkinlerin öldürülmesini, fakat çocuklara acıdığı için onların prenslerin gelecekteki hizmetçileri olarak alıkonulması şartını ileri sürmüştür*'' (Gumilev, 2011: 45). Bunu müteakip Juan-juan halkından geriye kalanlar Göktürklere tabi olmuşlar, boyun eğmek istemeyenler ise batıya doğru hareket etmişlerdir (Kurat, 2002: 54). Kaçan Juan-juanların kendi ülkesinden ayrıldığını ve Türklerin mülklerine zarar verdiklerini öğrenen İstemi Yabgu, Menandr'ın ifadesine göre: ''*Onlar kuş değil ki Türklerin kılıçlarından kaçabilmek için gökyüzüne uçabilsinler, onlar balık değil ki sulara girip denizin derinliklerine saklanabilsinler; sadece yeryüzünde yolculuk edebilirler. Eftalitlerle savaşımıza son verir vermez, Avarlara saldıracağım ve benim kudretimden kaçamayacaklar*'' sözleri ile hiddetini bildirmiştir (Mangaltepe, 2009: 39).

Göktürk Devleti'nin kurulduğu aynı yıl, İstemi Yabgu (552-576), doğudaki Büyük Kağan'a bağlı olarak, devletin batı kanadını (bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha) idare etmeye başlamıştır (Taşağıl, 2012: 38). Çin kaynaklarının ''küçük kağan'' (yabgu) adını verdiği bir prens, Çaç'ın kuzeyinde oturarak ülkenin batı bölgelerini idare ediyordu, yine Çin kaynaklarının ''küçük kağan'' (şad olması muhtemel) unvanıyla andığı diğer prens ise, Kuça'nın kuzeyinde oturarak ülkenin doğu kısmını yönetiyordu. Batı Göktürk kağanlarının ise İli Vadisi ve Issık Göl kıyılarında oturduklarını bilinmektedir (Sümer, 1984: 13). Devletin batı kısmında, İli boyunda ''On Ok''ların

(On uruğun) yaşadığı bilinmekle birlikte, bu uruğların her birinin başında ‘‘Bağatur yabgu’’ unvanıyla birer başbuğ duruyordu. Kitâbelerde ‘‘kağan’’ sıfatıyla adlandırılan İstemi on ‘‘bağatur yabgu’’nun başı olarak ‘‘yabgu’’ (belki de büyük yabgu) lâkabını almıştır (Kurat, 2002: 55).

Aynı şekilde İstemi Yabgu, bir Çin kaynağında da ‘‘on kabilenin hakanı’’ olarak kaydedilmiştir (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 97). Devlet, Bumin ve İstemi döneminden itibaren fiilen iki kol oluşturuyordu ve yabgu unvanına sahip prensler dâhilde ulu hakana bağlı idiler (Chavannes, 2013: 281). Bu durumda, ülkenin doğu kısmının batı kısmına karşı üstünlüğü değilse de, önceliği olduğunu düşünülebilir. Bu düşünceyi ‘‘*Türk ulusal bilincinin odak noktası olan kutsal Ötüken Ormanı*’’nın doğu sınırları içerisinde yer almasının desteklediği söylenilebilir (Sinor, 2000: 400).

Töles boylarını itaat altına alarak daha da güçlenen Bumin, Juan-juanları yıkmış, ardından Batı Wei İmparatorluğu ile akrabalık bağları kurarak daha önce tesis edilmiş münasebetleri kuvvetlendirme yoluna gitmiştir. Nitekim güney sınırlarında denge siyaseti izleyerek batıya yönelmiştir. Göktürklerin güney sınırlarını rahat bırakmalarının bir sebebi de ‘‘*Âdet bakımından Çin İmparatorluğu, Göktürk Kağanlığı ile aynı değildir. Göktürkler, Çin sarayını ele geçirseler bile burada yaşayamazlar…*’’ gerçeği idi (İzgi, 2014: 108).

VI. yüzyılda Orta Asya’nın üç büyük devlet tarafından taksim edildiğini görüyoruz. İlki, Orhon’dan Çin Seddi’ne kadar Moğolistan’da Juan-juanlar, ikinci büyük devlet, Maveraünnehir; Batı Türkistan, Sogdiana, Doğu İran, Kabil, Afganistan ve Pencap sahasına kadar genişlemiş olan Eftalitler, üçüncü devlet ise Göktürkler’di (İzgi, 2014: 161). Juan-juanları ortadan kaldırmak suretiyle Göktürkler, batıda Eftalitlerle komşu oldular, aynı zamanda Eftalitlerin güçlü müttefikini bertaraf etmiş oldular. Böylece Göktürkler için yeni bir dönem başlamış oluyordu. Firdevsî, İstemi Yabgu’nun 555 yılından sonraki sınırlarını ‘‘Çin’den Ceyhun’a, Gülzâyirun’dan (Sırderya) Çaç’a (Taşkent) kadar’’ olarak tarif etmektedir (Gumilyev, 2011: 51). Doğuda, Mukan Kağan, Juan-juan tehlikesini tamamen ortadan kaldırarak Sarı Deniz Havzası’na ulaşırken, batıda ise İstemi Yabgu, bir buçuk yıl içinde Orta Kazakistan,

Yedisu (Semireçya) ve Harezm'i ele geçirerek Aral bölgesini kontrol altına almış bulunuyordu (Gumilyev, 2003: 204; Gumilyev, 2011: 51).

> ''*Türklerin batıya doğru genişlemesi sadece fetih yoluyla değil, Merkezî Asya'nın Türk dilli kabilelerinin büyük kitleler halinde göçederek, başta Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın kuzey ve doğu orman-step bölgelerine yerleşmeleriyle de gerçekleşmiştir*'' (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 96).

Kurulduğu yıldan başlayarak, geniş ölçüde askerî ve siyasi faaliyetler yürüten, meskûn oldukları coğrafî sahanın genişliği ve itaat altına aldıkları kavimler nispetinde savaşçı kuvvete malik olan Göktürkler, V. V. Barthold'un ifadesiyle ''*Moğollardan önce gelip geçmiş göçebe imparatorlukların en kudretlisiydi*'' (Almas, 2013: 101). Böylesine devasa bir coğrafyayı kontrol altında tutabilmek elbette güçtü. Bu sebeple Türkler El/İl adını verdikleri katı bir sosyal sistem kurdular. Bu sosyo-politik sistemin merkezinde, sağ (doğu) ve sol (batı) kanatlardan müteşekkil ''orda'' yer alıyordu. Sağ cenaha ''Töles'', sol cenaha ise ''Tarduş'' deniliyordu ve bunlar hep birlikte ''*başı olanlara baş eğdiren, dizi olanlara diz çöktüren*'' devletin nüvesini teşkil ediyorlardı (Gumilyev, 2003: 205). Bu sistemin Batı Türklerinde uygulanan varyantı ise ''On Ok'' şeklinde idi. Böylece 555 yılında, devletin kuruluşundan üç yıl sonra, batı bölgesinde, doğudakine benzer bir askerî-idare (sosyo-politik) sistemi kurulmuştu (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 97-98).

İstemi Yabgu'nun batıya yöneldiği sıralarda, Orta Asya'nın yerleşik halkla meskûn nahiyelerini ve ticari olarak büyük öneme sahip alanlarını, Eftalitler ellerinde tutuyorlardı (Golden, 2002: 140). VI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Orta Asya'daki Eftalitler, kendilerini Anuşirvan yönetimi altında gücünü büyük ölçüde artıran Sâsâni İranı ve Orta Asya'nın kuzeydoğusunu fetheden Türkler arasında sıkışmış vaziyette buldular (Litvinsky, 1996: 146). Söz konusu dönemde Batı Türklerinin hâkimiyet sahasının askerî alanda olduğu kadar, siyasî platformda da artması, M.S. 350 yılından beri İpek Yolu'nun ve Sogd tüccarlarının efendisi olan Eftalitler ile karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bunu müteakip İran şahı Hüsrev I Anuşirvan (531-579), İstemi Yabgu'ya askerî işbirliği önermiş, bu ittifak sıhrî yolla da pekiştirilerek

İstemi Yabgu, kızı Fâkum'u Anuşirvan ile evlendirmiştir (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 98; Şeşen, 1969: 11; Mesudî, 2004: 162).

Şahinşah ile akrabalık bağlarını daha da kuvvetlendirmek amacı ile İstemi Yabgu, İran'a büyükelçiler göndermiştir, fakat bu elçiler, Eftalit hükümdarının buyruğu ile öldürülmüşlerdir (Litvinsky, 1996: 146). Bunun üzerine Eftalitler ile muhalif kuvvetler arasında savaş kaçınılmaz olmuştur. Türk öncü kuvvetleri ilk planda Çaç'ı ele geçirerek Sırderya'ya hareket etmiştir. Öte yandan Firdevsî'nin naklettiğine göre; Tirmiz'den, Güney Tacikistan'dan ve hatta Pamir'den ilerleyen Eftalit müfreze birlikleri Buhara'da toplanmıştı. Buhara bölgesinde sekiz gün devam eden savaş Eftalit ordusunun hezimetiyle neticelenmiştir (Litvinsky, 1996: 147). Bunun üzerine Eftalit hükümdarı Gatfar tahttan indirilerek Çaganiyan prensi Fagoniş hükümdar ilan edilmiş, onu, Türk saldırılarını durdurabileceğini düşündükleri Anuşirvan'ın vassalı olmaya zorlamışlardır (Gumilyev, 2011: 59).

565 yılında vukûbulan söz konusu savaş, Eftalit Devleti'nin Orta Asya'da sonunu işaret etmektedir. Arap tarihçilerinin müşterek fikrine esasen Eftalitlerin kökünün kazınmasında Persler başrol oynamıştır (Chavannes, 2013: 99). Yine İslam kaynaklarına göre imparatorluğun parçalanmasından sonra Sogdiana, Fergana, Keşmir ve Hindistan'ın batı kesimi olmak üzere geriye kalan toprakların büyük bölümünü İran almıştır. Bu konuyla ilgili kaynaklarda yer verilen ifadeler arasında fikir birliği yoktur. Chavannes'ın Dineverî, Saalibi ve Mirkhond'dan naklettiği ifadeler esasında Anuşirvan; Toharistan, Zabulistan ve Çaganiyan'a sahip olurken, İstemi Yabgu'nun, Çaç, Fergana, Semerkant, Buhara, Keş ve Nesef üzerinde kontrolü ele aldığını öğrenebilmekteyiz. Mevcut kaynaklar farklı bilgiler içeriyor olsa da her halûkarda Eftalitlerin 563-567 yılları arasında ortadan kaldırılmasından sonra Amuderya, Türklerle Persler arasında sınır kabul edilmiştir (Chavannes, 2013:292; Roux, 2015: 99).

Eftalit mirasının Sâsâniler ve Göktürkler arasındaki taksimi, özellikle Kuzey Toharistan bölgesi üzerinde mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Müzakereler neticesinde Amuderya, iki devlet arasında sınır olacak, Toharistan'ın kuzey bölgesi ise Göktürklere vergi ödemek şartıyla Eftalit ordusunun idaresinde kalacaktı.

Eftalitler ve onlar tarafından kurulan devlet, kısa bir zaman diliminde mevcut olmasına rağmen Orta Asya tarihinde mühim rol oynamıştır. Sâsânilerin hâkimiyetini batıya doğru yaymasının karşısını alarak, Maveraünnehir'de iktisadi, siyasi ve medeni ilişkileri muhafaza etmekle birlikte, bu ilişkilerin gelişimine ciddi katkı sağlamışlardır. Öyle ki, Eftalitler tarafından kurulan devlet sözkonusu dönemde Orta Asya'yı yeniden Afganistan vilâyetleri ile birleştirmiştir (Mandelştam, 1958: 352).

Maveraünnehir bölgesinde Eftalitlerin yerini aldıktan sonra Türkler, Çin'den Akdeniz'e uzanan Büyük İpek Yolu güzergâhının sahipleri haline gelmişlerdir. (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 99). İpek ticareti, o dönem Sogdiana'da üretildiği de malum olan ipekle birlikte Sogdianalı tüccarların uluslararası ticarete aktif iştirak etmeleri ve Sogd halkının güçlü kültürel potansiyele sahip olması V. V. Barthold'un ''kervan yollarının Fenikelileri'' diye adlandırdığı bu kavimle birlikte, ipek ticaretini kontrolü altına alan Türk hakanları için de vazgeçilmez bir gelir kaynağı idi (Stavisky, 2002: 227). Bu sebepten Sogdlular, Eftalit yönetimi altında devam eden faaliyetlerini Batı Göktürk tabiliğinde de kesintisiz sürdürme imkânı bulmuşlardır. Değişen hâkim güç hangisi olursa olsun, bu doğuştan tüccar kavmin ipeğe ve ticarete karşı zaaflarını azaltamaz ve bu konudaki yeteneklerini köreltemezdi. Çünkü''*…bozkırlara hakim olanlar ile barış ve işbirliği ister ülkede yaşayan, ister seyahat eden, isterse de yabancı ülkelerde yaşayan tüm Sogdlular için hayatî önem taşımaktaydı*'' (Marşak, 2002: 170).

Han Hanedanı'ndan Tang Hanedanı'na kadar, dönemin birçok siyasal kurumu bu devasa ticaret ağından kâr sağlamış, gelişen ticaret gerek Batılı gerekse de Doğulu tüccarlar arasında rekabeti hızlandırmış, aynı zamanda devletler arasındaki siyasi ilişkilerde de belirleyici rol oynamıştır (Frye, 2009: 168). İpekli kumaşların en kârlı müşterisi olan Bizanslılar, aracıları devreden çıkarmak için ipekböceği yumurtalarını ülkelerine getirmiş, ipekböceği yetiştirmeye ve bundan istifade etmeye çalışmışlardır. Bu teşebbüslerinin boşa çıktığını, İmparator Justinianos'un ipek temin etmek için Sâsâni topraklarından geçmeden doğrudan Hint limanlarıyla temas kurmanın yollarını aramasından ve bu amaçla 531'lerde Yemen sahillerinde yaşayan Himyerî tacirleri ile temasa geçmesinden anlayabiliyoruz (Chavannes, 2013: 297).

İmparator Justinianos, Habeş kralından bu vesileyle Sâsâni İmparatorluğu'na karşı ticarî işbirliğinin yanı sıra, askerî alanda da yardım temin etmek maksadıyla bir heyet göndermiştir. ''*Habeşlerin ifâ edebilecekleri yegâne hizmet, ipeği Serendip Adası'ndan alarak Kızıldeniz limanlarına kadar getirmek suretiyle İranlıların inhisarında bulunan ipek ticaretine bir nihayet vermekti; bu hizmet kendilerine dahi büyük faideler temin edebilirdi*''. Taraflar arasında anlaşma sağlanmış fakat ne Habeş kralının kendisi ne de Yemen'deki vassalı verdiği sözü yerine getirememiştir (Vasiliev, 1943: 178). Netice itibariyle Bizans, Sâsânilerin Hint Okyanusu'ndaki hâkimiyetini bertaraf etme girişiminde muvaffak olamamıştır (Ostrogorsky, 2011: 69).

Rekabetin arttığı, menfaatlerin çatıştığı bu siyasi ve ticari platformda Sogd tacirleri, ürünlerini Bizans'a ulaştırabilmek gayesiyle Sâsâni şahı Anuşirvan'dan müsaade alabilmek için Göktürk Kağanı'ndan bir elçi göndermesini rica etmişlerdi. İstemi Yabgu'nun bu ricayı memnuniyetle kabul etmesi üzerine 566/7 yılında Sogdianalı Maniakh tam yetkili, büyükelçi sıfatıyla ipeğin İran üzerinden Bizans'a sevkedilmesi meselesini görüşmek üzere yola çıktı. Büyükelçi Maniakh, Sâsâni şahına, ipeği satın alıp, batıya ihraç ederek bu ticaretten pay almasını teklif etmiştir. Anuşirvan, Eftalit asıllı danışman Katulf'un tavsiyesi üzerine parasını ödemiş olduğu ipeği temsilcilerin gözü önünde yaktırmıştır. Böylece adaletsizlik yaptığı için itham edilmeyecek, aynı zamanda Göktürkler'den ham ipek almak istemediği de anlaşılacaktı. İstemi Kağan bu hadiseyi hazmedemeyerek tamamen Türkler'den müteşekkil bir elçilik heyeti daha göndermiştir fakat üç veya dört kişinin dışında bütün heyet mensupları öldürülmüştür. Bu hadiseden sonra İstemi Kağan, elçilik heyetinin zehirlendiğini ileri sürerek hem ticari ittifak hem de İran'a karşı askerî dayanışma anlaşması imzalaması için yine Maniakh'ın rehberliğinde bir heyeti İmparator II. Justin'e (565-578) göndermiştir (Gumilyev, 2011: 64-65).

567 yılının son aylarında Bizans'a ulaşan heyet; ''*İmparatora efendisinden selamlar, çok değerli ipek kumaşlar ve İskit alfabesiyle yazılmış bir mektup sundu*'' (Chavannes, 2013: 298). Görüşmelerin ardından genel vali Zemarkhos rehberliğindeki heyet, bir ittifak anlaşması yapmak üzere Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi, Aral Gölü üzerinden Tanrı Dağları'ndaki Ak-Dağ'a (Altın Dağ'a)

ulaşarak İstemi Yabgu'nun huzuruna gelmiştir. Bizans ile Göktürkler arasındaki bu münasebetler istenilen neticeyi doğurarak, Anuşirvan'ı İpek Yolu'nu açmaya mecbur etmiştir (Kafesoğlu, 2003: 101).

Türklerle Bizanslılar arasındaki işbirliği bununla kalmamış, Zemarkhos'tan sonra muhtelif dönemlerde birbiri ardına elçilik heyetleri iki ülke arasında gidip gelmiştir. Türk-Bizans anlaşmasının neticesi, İran-Bizans münasebetlerinin daha fazla gerginleşmesine sebep olmuştur (Vasiliev, 1943: 213). Taraflar arasında 562 yılında imzalanmış olan elli yıllık anlaşma, Justinianos'un yeğeni ve halefi olan II. Justin'in İran Şahinşahı'na zamanı gelmiş olan haracı ödemeyi reddetmesi üzerine feshedilerek, taraflar arasında 571 yılında savaş patlak vermiştir (Ostrogorsky, 2011: 73). Birbirlerine karşı kin beslemek için yeterli sebebe sahip bu iki güç arasında vukûbulan mücadele, 590 yılına kadar aralıksız devam edecektir (Chavannes, 2013: 302-303).

Sâsâni-Bizans mücadelesini müteakip Batı Kağanlığı, hâkimiyet sahasını Harezm üzerinden Kuzey Kafkasya'da Kuban Irmağı'na kadar genişleterek, ülkeyi ayrı ayrı Türk yöneticilerin idare ettiği 8 bölge halinde düzenlemişti (Kafesoğlu, 2003: 101). Bu sayede İstemi Yabgu, Harezm, Povolje, Kafkasya ve Kırım üzerinden Bizans'a giden dolambaçlı yolu temizlemiş bulunuyordu. Bu yol vasıtasıyladır ki, diplomatik münasebetlerin tesisi ile birlikte Türklerle Bizans arasında düzenli ticarî ilişkilerin var olduğunu, Orta Asya'da yapılan kazılarda ele geçirilen VI. yüzyıla ait Bizans sikkeleri de ispat etmektedir (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 101).

Göktürk-Bizans siyasi yakınlaşması, Sâsânileri, aynı anda iki farklı yönden saldırıya maruz bırakmıştı. Onlar, Göktürklere yıllık kırk bin altın haraç vermek zorunda kalmışlardı ve 576 yılında İstemi Yabgu'nun vefatına kadar bu miktarda haracın düzenli olarak ödenmesiyle Türkler ile İranlılar arasındaki husumet bir süreliğine stabil vaziyette kalmıştır (Haussig, 1997: 198).

İstemi Yabgu'nun vefatından sonra yerine geçen oğlu Tardu da (576-603), babası gibi önce doğudaki büyük kağanlık merkezine bağlılığını sürdürürken, doğuda Taspar Kağan'ın (573-581) vefatı neticesinde başlayan taht kavgaları, merkezi otoriteyi zayıflatmış, devleti kaosa sürükleyen çekişmeler Tardu'nun istiklalini ilân

etmesiyle sonuçlanmıştır. Çin'de Sui Hanedanı (581-618) Han Hanedanı'nın siyasetini benimseyerek, Türk gücünü ikiye bölen Tardu'nun başkaldırışını desteklemiştir. Böylece Tardu, kağan unvanını almıştır ve doğuda Taspar Kağan, Batı Göktürklerin tanıdığı son kağan olmuştur. Hadiselerin bundan sonraki seyrinde, Doğu ve Batı Göktürkler arasındaki soğukluk düşmanlık derecesinde artmış, bir daha birleşmeleri mümkün olmamıştır. Türkler arasındaki bu bölünme uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur. Şöyle ki; Yukarı Asya'da Sui ve Tang Hanedanları idaresinde Çin emperyalizminin muzaffer olması sağlanmıştır (Taşağıl, 2012: 103-104; Grousset, 1980: 101; Roux, 2014:139).

Aynı sıralarda Sâsâni tahtında ''Türk oğlu'' lakabıyla IV. Hürmüz (579-590) hüküm sürmekteydi. Annesi bir Türk prensesi olan (İstemi Yabgu'nun kızı) IV. Hürmüz, aradaki akrabalık bağına rağmen Türklerle husumet içindeydi (Chavannes, 2013: 305). 589 yılında Hazarların da saflarında yer aldığı Türk-Bizans ortak güçlerinin Sâsâni ordusunu mağlup etme çabaları başarısızlığa uğramıştır. Herat açıklarında, Şabe'yi mağlup ederek gururlanan Behram Çubin, Şahenşah'ın mevkiine göz dikmiş, bir saray darbesi neticesinde IV. Hürmüz öldürülmüş, oğlu II. Hüsrev Perviz ise Bizans'a kaçarak yardım istemek zorunda kalmıştır (Artamanov, 2004: 188-189; Abul Ferec, 1945: 166; Kalankatuklu, 2006: 169). Behram Çubin'in isyan ederek kendini şah ilan etmesi, Sâsâni içişlerini kaosa sürüklemiş, 591 yılında Ermeni Narses'in komutası altında Bizans güçlerinin müdahalesi neticesinde mağlup olan Behram, Hakan'a sığınmıştır (Kafesoğlu, 2003: 109; Chavannes, 2013: 308). Sebeos'un ifadesine göre Behram, Belh'te ölmüştür (Chavannes, 2013: 309). Bu tarihlerde Kağanlık, İran'ın iç karışıklıklarından yararlanarak Toharistan'ın fethini tamamlamış, Belh ve Kunduz gibi merkezleriyle bu ülke, tamamen Batı Göktürk hâkimiyetine girmiştir (Grousset, 1980: 97; Avcıoğlu, 1978: 608).

Herat yenilgisini 598 yılına kadar telâfi eden Tardu Kağan, hâkimiyetini bozkır imparatorluğunun tamamı üzerinde kurmak için harekete geçmiş; Çin kaynaklarının ifadesine göre, Ötüken'den başlayarak Kuzeybatı Moğolistan, Aral Gölü havalisi, Kâşgar, Maveraünnehir ve Merv'e kadar genişletmiş, ulu hâkân olarak ''Bilge Kağan'' unvanını taşımıştır (Golden, 2002: 145-46; Kafesoğlu, 2003: 110). Nitekim Tardu Kağan, 598 yılında Bizans imparatoru Mavrikious'a gönderdiği mektupta

kendisini ‘‘*Yedi halkın uluğ hakanı ve dünyanın yedi ikliminin sahibi*’’ olarak nitelemiştir (Chavannes, 2013: 310). Fakat Tardu Kağan, bütün bu parlak zaferlerine ve ihtişamına gölge düşüren Töles boylarının isyanına karşı koyamayarak, 603 yılında Kuku-nor bölgesine sığınarak tarih sahnesinden silinmiştir (Chavannes, 2013: 326).

Tardu Kağan'ın torunu She-kui Kağan (611-618), Taşkenti ele geçirerek (609 yılından önce) otoritesini tesis etmeye çalışırken, Ch'u-lo Kağan adında bir diğeri İli Vadisi'ni hâkimiyeti altına almıştır. Çinli komiser P'ei Kü(nün) Şe-kui Kağan'ı desteklemesi üzerine 611 yılında Ch'u-lo Kağan Sui İmparatoru Yang'a bağlanmış, She-kui Kağan ise Batı Göktürklerinin yegâne efendisi olmuştur (Taşağıl, 2012: 112; Chavannes, 2013: 326).

She-kui Kağan'ın vefatı üzerine yerine geçen kardeşi Tong Yabgu (618-630), kuzey bölgelerde yaşayan Töles boylarının tabiiyetine muvaffak olmuş, batıda seleflerinin fetihlerini tamamlayarak Maveraünnehir bölgesinde meskûn bütün Sogd devletçiklerini itaat altına almıştır (Taşağıl, 2012: 112). Çin kaynaklarında (Sui-shu) ‘‘İli vadisinin efendisi’’ olarak geçen Tong Yabgu, hâkimiyetini bu dönemde güneybatıda da güçlendirerek, Tarım'ın bir kısmı, Bactria ve Kandahar'a kadar uzanan geniş sahayı kontrolü altına almayı başarmıştır (Kafesoğlu, 2003: 110; Golden, 2002: 148; Grousset, 1980: 105). Tong Yabgu, Batı Göktürk Devleti'ne en ihtişamlı ve kudretli dönemini yaşatmıştır. Bu durum, Çin Tang Yılllığı'na şöyle yansımıştır;

> ‘‘*T'ung şe-hu (yabgu) Kağan, yiğit ve becerikli biriydi; muharebede ve hücumda eşsizdi; bu sayede, kuzeyde T'ie-le (Tölös)leri kendine bağladı. Batıda Po'ssu'ya (Po-se/Persia) karşı mücadele etti; güneyde, Ki-pin'in (Gandahar) komşusu oldu; bütün bu ülkeler ona itaatlerini gösterdiler. Yüzbinlerce okçusu vardı; batı ülkelerinde hâkimiyeti vardı ve onlara sahip oldu. Wu-sunların (İli vadisi) eski toprağının sahibiydi. Ayrıca otağını Şe (Taşkent) Krallığı'nın kuzeyine, Ch'ien-ch'üan'a taşıdı. Batı ülkelerinin çeşitli krallıklarının başlarında yöneticilerin hepsine si-li-fa unvanı verdi ve ayrıca onları gözetim altında tutup yönetmek,*

> *yükümlülükleri, ve vergileri kontrol etmek için bir tu-tun (tudun) gönderdi. Batının (barbar) Jung'ları hiç bu kadar güçlü olmamışlardı*'' (Chavannes, 2013: 53).

619 yılında ise Tong Yabgu komutasında Batı Göktürk kuvvetleri, Sâsânileri mağlup ederek Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirmişlerdir (Taşağıl, 2012: 113; Togan, 1981: 73). Kısa bir müddet sonra, Bizans imparatoru Heracleios (610-641), Hazar Hakanı'ndan kırk bin asker göndermesini rica ederek Sâsânilere karşı hareket etmek için bir ittifak aktetmiştir (Abul Ferec, 1945: 171; Kalankatuklu, 2006: 153). Aynı şekilde, 626 yılında, Heracleios, Tong Yabgu'ya Andreas adında birini göndererek ittifak önermiştir. Hüsrev'in, Sâsânilerle Türkler arasındaki eski dostluk bağlarını hatırlatması ve saldırıdan vazgeçmesi yolundaki ricasına kulak asmayan Tong Yabgu, Heracleios'un ittifak önerisini kabul etmiştir (Sinor, 2000: 414-415). Böylece Batı Göktürk orduları da Bizans'ın müttefiki olarak, bu savaşta iştirak etmişlerdir (Togan, 1981: 73; Golden, 2002: 148; Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 103).

> ''*Bundan sonra düşman akını sele dönüşerek Gürcü topraklarına yayılmıştı ve şaşaalı, müreffeh, meşhur ve büyük ticaret merkezi olan Tiflis şehrini muhasaraya almışlardı. Bunu duyan büyük imparator Heracleios, bütün ordusunu seferber ederek müttefik kuvvetlerle birleşmişti*'' (Kalankatuklu, 2006: 157).

Böylece Kafkasya ve Armenia vilayetlerinde başlayan mücadele, büyük bir hızla Kafkas eteklerinde yer alan Kuzey İran sahasına sıçramıştır (Vasiliev, 1943: 251; Ostrogorsky, 2011: 96). 628 yılında Ctesiphon kalesinin düşmesiyle birlikte bu güçlü ilerleyişi durdurmaya muktedir olamayan Sâsâni orduları, ağır bir hezimete uğramışlardır (Gumilyev, 2011: 248). Netice itibariyle Bizans'ın zaferine ve Sâsânilerin çöküşüne ciddi katkıda bulunan Batı Göktürkler, müteakip yıllarda İslam orduları tarafından Sâsâni İmparatorluğu'nun yıkılmasını kolaylaştırmışlardır (Togan, 1981: 73; Golden, 2002: 148).

Askerî ve siyasi gücünün zirvesinde olan Batı Kağanlığı bu dönemde, Tang İmparatorluğu ile de dostane ilişkiler tesis etmiştir. Bunun bir yansıması olarak

imparator, meşhur Budist rahip Szuan Tzang ile birlikte Kağan'a ulaştırılmak üzere bir sıra hediyeler göndermiştir:

> ''*30.000 gümüş para, 500 parça atlas ve ipek, asil metbuu olan Garbi Türk Hanı Tüng Yabgu için 38 at ve 24 hademe ile birlikte Hun-sia ismindeki yüksek rütbeli memurundan ibaret büyük bir maiyet ve yine Hakandan rahibe karşı hürmet gösterilmesini rica eden mektuplar vererek teşyi etti. O buralarda hükümete ait posta atları ile götürüldü. Hükümdar, Tüng Yabgudan başka rahibin Hindistan'a geçeceği yerlerdeki Türk hükümdarlarından 24 ülkenin büyüklerine ayrıca mektup, bilhassa Tüng yabgunun Toharistan Yabgusu (yani vali-i umumisi) olan oğlu 'Tardu Şadı' na mektuplar vermişti*'' (Togan, 1964: 24).

Szuan Tzang'ın, 630 yılının başlarında ziyaret ettiği Tong Yabgu kudretinin zirvesindeydi. Kağan, Szuan Tzang'ı Tokmak'taki otağında kabul etmiş, o da kayıtlarında bu kabulün renkli bir tasviriyle birlikte geçtiği yollar, şehirler, dinî ve kültürel hayat hakkında zengin bilgiler vermiştir (Grousset, 1980: 105; Ligeti, 1998: 87; Togan, 1964: 31; Kafesoğlu, 2003: 110).

Szuan Tzang'ın ziyaretinden birkaç ay sonra bu güçlü Batı Göktürk İmparatorluğu yıkılmıştır. Tong Yabgu'nun kendi göçebe tebaasına ilgisinin azlığı ve takındığı despotvari tavır, tabiliğindeki kabile beylerinin muhalefet ve infirak hareketlerine sebebiyet vermiştir. Balkaş'ın doğu ucunda ve Tarbagatay'da Çuguçak bölgesinde göçebe hayat süren Karluk boylarının isyanı neticesinde yaşanan iç çatışmaların önünü almak isteyen amcası Kül-Bagatur, yeğeni Tong Yabgu'yu öldürünce, Batı Göktürk Devleti'nde bir daha istikrar sağlanamamıştır. Ortaya çıkan yeni beyler hanedandan olmalarına rağmen Tang İmparatorluğu'na bağlı idiler. Bu sebepten Tong Yabgu'nun ölümü Batı Göktürk Devleti'nin sonu olarak kabul edilmektedir (Golden, 2002: 148; Grousset, 1981: 106; Gumilyev, 2003: 218; Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 103; Taşağıl, 2012: 216).

Maveraünnehir'in Etnik Terkibi

Maveraünnehir bölgesi, etnik unsurların bir kaleydeskop teşkil ettiği, halklarla birlikte kültürlerin de kaynaştığı, her şeyden önce elverişli coğrafi muhitinin etkisiyle, binlerce yıllık tarihinin her döneminde göçe maruz kalmıştır. Bu sebeple, Orta Asya'nın önemli temas noktalarından biri olarak Maveraünnehir'de, farklı kültür, ideoloji, din, dil, beceriye sahip halklar bir birlik teşkil etmiştir. Söz konusu birliğin erken dönemlerden itibaren şekillenerek, dağınık vaziyetten nasıl mükemmel bir sisteme dönüştüğünü şu ifadelerde görebiliriz:

> ''*Etnik birliğin temel şeklini, kabilenin ilkel-toplum ve akraba kabile grupları dönemi oluşturur. İlkel toplumun bozulma ve askeri demokrasinin teşekkül etmesi süreciyle birlikte ortaya büyük ölçekli kabile birlikleri çıkmıştır. Bunların oldukça uzak mesafelere göçleri, fetihleri ve diğer kabileleri kendilerine tabi kılma ve bir sonraki aşama olarak da onları kendi içlerinde özümseme dönemi gerçekleşmiştir. Sınıflı toplumlar ve devletlerin yapılanmasının ardından ''millet'' adını alan katı etnoslar şekillenmiştir*'' (Laypanov ve Miziyev, 2008: 39).

Tarihî seyir içerisinde etnogenez proseslerinin ivme kazandığı Neolitik Çağ'da (M.Ö. VIII.-III. binyılları) kavimler, üretici ekonomi safhasına geçmeye başlamış, Bronz Çağı'nda özellikle M.Ö. IV. binyıldan II. binyılın sonlarına doğru, Asya'da ve Avrupa'da Hint-Avrupa, Bantu, Sami, Çin-Tibet ve Türk dil aileleri gibi büyük dil aileleri yapılanmaya başlayarak, askerî potansiyeli olan, tarım-hayvancılık ekonomisine dayalı oynak temeller üzerine, geniş ölçekli kabile birliklerini oluşturmuşlardır (Laypanov ve Miziyev, 2008: 39). Bu birliğin parçası olarak İran dilli halklar, Hint-Avrupa dilli halklar, kuzeyden bölgeye nüfuz eden Türk toplulukları ve batıya doğru yayılan Çinliler, Orta Asya'nın etnik kompozisyonunun başlıca figürleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Eker, 2012: 79).

M.Ö. IV.-III. binyılda, Avrasya bozkırlarında, bozkır göçebelerinin adeta etno-kültürel pasaportlarını oluşturan ''oyma mezar'' veya ''kurgan'' kültürünün genetik uzantılarının ahşap mezar kültürünü temsil eden kabileler olduğu, İskit kabilelerinin kültürünün de onlar vasıtasıyla devam ettirildiği bilimsel olarak ispat edilmiştir

(Laypakov ve Mirziyev, 2008: 42-71). Nitekim ‘‘*M.Ö. 2000’lerden itibaren kurgan tiplerinden, defin şekillerinden ve ele geçirilen iskeletlerin antropolojik tahlillerinden elde edilen sonuçlar daha sonra İskit-Saka olarak tanımlayabileceğimiz tipin bölgede yaşamaya başladığını ortaya koymaktadır*’’ (Kalkan, 2015: 29). Bozkır göçebe hayat tarzına mahsus, önemli kişilerin mezarları olan söz konusu kurganların İskitlerde görülen en görkemli numuneleri, M.Ö. VIII.-M.S. I. yüzyıllar arasında Kuban, Taman, Kırım, Dinyeper, Don, Kiev, Poltava, Volga, Ural, Altay, Kuzey Moğolistan, batıda Macaristan ve Romanya’da yer almaktadır (Tarhan, 2002: 905-906).

A. N. Bernştam tarafından yürütülen Semireçya bölgesindeki kazılarda, M.Ö. I. binyılına tarihlenen çok sayıda kurgan tespit edilmiştir. Çu Vadisi’nde açılan kurganın, İskit tipli bronz ok örneklerinin bulunmasıyla tarihi kesinlik kazanarak M.Ö. VII.-VI. yüzyıllara ait edilmektedir. İli Vadisi’nde (Kara-Çoko I) bulunan ok örnekleri Çu Vadisi buluntuları ile analojik hususiyet arzederek M.Ö. V.-IV. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Talas bölgesinde (Berkkare I) açılan M.Ö. IV.-III. yüzyıllara veya biraz daha geç bir tarihe ait kurganda ise tipik İskit stilinde, üzerinde bir kuşu veya kazı yutmak üzere olan bir aslan kafasının tasvir edildiği bronz kemer tokası ortaya çıkarılmıştır (Bernştam, 1998: 378-379). Güney Sibirya’dan, Moğolistan’dan, Yedisu bölgesinden Kazakistan bozkırlarına, Urallara ve Doğu Avrupa’ya kadar yayılan İskit ‘‘hayvan stili’’nin eşsiz örneklerine; bronz, gümüş, altın, ağaç ve kemik malzemeden yapılmış kutsal hayvan figürlerine ve yine bronzdan, demirden, gümüşten ve altından işlenmiş muhtelif eşyalara tesadüf edilmektedir (Kalkan, 2015: 30).

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İskit kavimleri, muhtelif kavimlerle sosyal, ekonomik, siyasi veya askerî alakalar tesis etmekle söz konusu kavimlerin tarih kayıtlarında yer almışlardır. Yazılı kaynaklarda en erken bilgilere Asur kaynaklarında; Kral Esarhaddon’un (M.Ö. 680-668) kayıtlarında rastlanılmaktadır. Kral Esarhaddon bu vesikalarda, Aşguzaylar (İskitler) ile yapılan ittifakın bile koruyamadığı Manna halkını ve ele avuca sığmayan barbarları nasıl bozguna uğrattığından bahsetmektedir (Luckenbill, 1927: 207). I. Darius’un (M.Ö. 550-486) Behistun Yazıtları’nda kendisine isyan eden tabi kavimler arasında zikredilen İskit

kavimlerinin adı ‘‘Saka’’ olarak ifade edilmekte olup ‘‘Saka tigrakhauda’’, ‘‘Saka tiay para daray’’, ‘‘Saka haumavarga’’ olmak üzere üç gruba ayrılmıştır (Rawlinson, 1848: 214-260). Saka tigrakhauda (sivri uçlu başlıklı Sakalar) Kazakistan veya yukarı Sırderya bölgesinde, Saka haumavarga (haoma kullanan/hazırlayan Sakalar) Murgab bölgesinde, Saka tiay para daray (denizin ötesindeki Sakalar) ise muhtemelen Aral Gölü’nün veya Karadeniz’in ötesinde ikâmet eden Sakalara işaret etmektedir (Golden, 2002: 62). İskitler hakkında bilgilere tesadüf edilen bir diğer önemli kaynak olan Han Shu’da İskitler ‘‘Sai’’ olarak ifade edilmiş, M.Ö. II. yüzyılda Hunların Yüeh-chihleri mağlup ederek, batıya sürmesi üzerine ‘‘*Sai Kavmi bölünerek dağılmış, birçok yerde çeşitli devletler kurmuş*’’ olduklarından bahsedilmektedir (Onat, 2012: 30).

M.Ö. IX. yüzyılın sonu VIII. yüzyılın başlarında Moğolistan ve Türkistan’da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık döneminde otlak sahalarının kuruması, doğu bozkırlarda yaşayan Hiung-nu kabilelerinin Çin’in kuzeybatı sınırlarına doğru kaymalarına neden olmuştur. Çin kaynaklarından elde edilen bu bilgilere göre, İmparator Suan (M.Ö. 827-782), Hiung-nuları sınır bölgesinden püskürterek, batıya yönelmelerini sağlamıştır. İskit kavimlerinin batıya göçleri de bu kuraklık ve kıtlık devresinin tetiklediği Hiung-nuların hareketleri ile bağlıdır (Tarhan, 2002: 913).

Bozkır kavimlerinin batıya yönelmeleri, müthiş bir nüfus yoğunluğunu beraberinde getirerek tahmin edileceği gibi birçok kavmin sıkıştırılıp daha batıya veya muhtelif istikametlere doğru yayılmalarına sebebiyet vermiştir. İskitlerin tarih sahnesine çıkışları ve Batı Avrasya’da siyasi hâkimiyeti Kimmerler’den devralmaları bu vesileyle gerçekleşmiştir. Söz konusu coğrafyada M.Ö. V.-IV. yüzyıllar boyunca İskit egemenliğini tehdit eden Sarmatlar, M.Ö. III.-II. yüzyıllarda nihayet bu egemenliğin sonunu getirmişlerdir (Golden, 2002: 64).

M.Ö. III. yüzyıla gelindiğinde ise Avrasya’nın siyasi ve etnik çehresini değiştirecek ciddi hadiseler vuku bulmuştur. İran sahasında güçlü Part Devleti kurulmuş, Çin tek bayrak altında birleşmiş, Moğolistan’ın isimsiz kabileleri Hiung-nu liderliğinde siyasi bir birlik tesis etmiştir. L. N. Gumilyev, Avrasya’nın etnik tarihini bu

hadiselerle ve Karadeniz sahillerinde yaşayan İskitlerin yerini Sarmatların alması ile başlatmanın daha makul olacağının altını çizmiştir (Gumilyev, 2003: 99).

M.Ö. II. yüzyılda Hun baskısı ile yaşanan yeni ve büyük göç, Yüeh-chihlerin Fergana üzerinden batıya hareketleri, hareket güzergâhlarında meskûn kavimleri sıkıştırarak, ülkelerini terk etmeye mecbur etmiştir. Yedisu bölgesinde yaşayan İskitler de yoğun göç dalgasına maruz kalarak aralarında Sırderya'nın da bulunduğu birkaç yöne göç etmişlerdir (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 49). Yüeh-chihlerin İskit kavimlerini önlerine katarak batıya hareketleri, Batı Türkistan ve bugünkü Afganistan'ın etnik bünyesinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır (Ögel, 1984: 81).

M.Ö. 58 yılında Hun tahtında oturan Büyük Hun Devleti'nin iki nüfuzlu şahsiyeti, Ho-han-ye ile Chih-Chih arasındaki ihtilaf, Orta Asya'da büyük bir karışıklığa sebep olmuş, Ho-han-ye taraftarları Çin'in hâkimiyetini tanıyarak tabi olurken, istiklalin feda edilmesini ''gülünç ve utanç verici'' bulan Chih-Chih taraftarları Talas boylarına yerleşerek burada yeni bir siyasi birlik kurmaya muvaffak olmuşlardır (Ögel, 1984: 91; Koca, 2002: 997). Bu göçler, aynı etnik yapıya sahip kavimlerin bir birlik altında toplanma sürecini de beraberinde getirmiş, farklı ırklara ait özellikler genel hatlarıyla ortaya çıkmaya başlayarak, ırkların melezleşme seyri zayıflamış, zamanla demografik üstünlüğe sahip olan brakisefal Hun grupları bölgedeki etnik doku üzerinde belirgin şekilde iz bırakmaya başlamışlardır (Kalkan, 2015: 33).

M.S. 350-370 yılları arasında Altay'ı terk ederek batıda; Kuşan topraklarında beliren Akhunlar, V. yüzyılın başlarında Eftal Hanedanı'nın liderliğinde toplandıktan sonra Maveraünnehir, Doğu Türkistan ve Kuzey Hindistan sahasında büyük bir güce dönüşmüşler, etnik proseslerin seyrini önemli ölçüde değiştirerek söz konusu bölgelerin Türkleşmesinde katkıda bulunmuşlardır (Golden, 2015: 67-68). A. N. Bernştam'ın fikrine göre Eftalit etnik proseslerinin başladığı ilk merkez Sırderya'nın orta ve aşağı bölümü, ikinci yer ise Yukarı Amuderya sahası idi. Hunlarla başlayan Orta Asya'nın Türkleşme prosesi, sonraki dönemde Eftalitler için taban oluşturmuştur (Kurbanov, 2010: 22-23). 1961 yılında Semerkant'ın 31 km kuzeybatısında yer alan Chilek köyünde, V. yüzyıla tarihlenen bir kâse (1.003 gr

ağırlığında, 18,5 çapında) bulunmuştur. Pürüzsüz bir iç kısma sahip kâsenin dış yüzeyi ayakta duran altı kadın tasviri ile süslenmiştir. Kâsenin tabanında ise yüzü sola dönük, oval başlıklı, sakallı, elinde bir nilüfer tutan erkek büstü yer almaktadır. Eftalit hükümdarlarının sikkeler üzerindeki görüntüleri ile benzerlik arzetmesi bakımından kâse, Eftalit dönemine ait olarak tanımlanmıştır (Kurbanov, 2010: 41-42).

VI. yüzyılda Türk adını ve varlığını uluslararası platforma taşıyarak prestijli bir siyasi birlik vücuda getiren Göktürk Devleti, kurulduğu yıldan itibaren Batı seferlerine başlamış, kısa sürede Çaç, Fergana, Semerkant, Keş prensliklerini fethederek Maveraünnehir bölgesine dâhil olmuştur. Böylece Türk hâkimiyeti ve Türk devletinin karakteristik yapısı, küçük arazilere bölünmüş Maveraünnehir bölgesinin geleneksel siyasi ve idari yapısıyla etkileşimde bulunmuştur. Orta Asya devletlerinin Türk Kağanlığı'na ait olma süreci Türkler tarafından kontrol edilmeye başlanan uluslararası ticaret yolları sayesinde tamamlanmıştır (Baratova, 2002: 93). Batı Göktürk Kağanlığı'nın Maveraünnehir bölgesinde kurulan hâkimiyet sürecini L.N. Gumilyev, Doğu Göktürkleri ile mukayese ederek şöyle ifade etmektedir;

> ''*Batı'da ise tamamen farklı bir tabloyla karşılaşıyoruz. Her şeyden önce Açinalar orada mutlak azınlıktaydılar. İstemi Han'ın beraberinde götürdüğü askerlerin sayısı ne olursa olsun, bu rakam itaat altına alınan bölgelerde denizde bir damla mesabesindeydi. Öyle görünüyor ki onlar ya kendilerine haklı olarak Türk dediğimiz yerli halk arasında hiçbir iz bırakmadan eriyip gitmeliydiler, ya da diğer kabiledaşlarının esasi kısmının Sui imparatorunun ayakları altında ezildiği gibi yerli halkın kurbanı olmalıydılar. Ama bu ikisiyle hiç ilgisi olmayan üçüncü bir olay meydana geldi: Yedisu, Çu Vadisi, Aşağı Volga ve Kuban, Yukarı İrtiş ve İşim göçebeleri Açina Hanedanı'na tam olarak itaat arzettiler. Hatta Tarım ve Amuderya Vadileri'nin yerleşik hayat süren sakinleriyle, Hindikuş ve Kafkas Dağlıları dahi kendi istekleriyle tebaa oldular. Böylece Türkler (Türküt) bu bölgelerde hâkimiyetlerini muhafaza ettiler*'' (Gumilyev, 2011: 191).

Türk Kağanlığı'nın egemenlik devri, Orta Asya ve Kazakistan'ın etnik tarihinde büyük rol oynamıştır. Türk etnik unsurlarının bölgeye büyük gruplar halinde yerleşmeleri, yerleşik İrandilli kavimlerle yakınlaşmalarına ve kaynaşmalarına sebebiyet vermiş, tarih öncesi devirlerde başlayan bölgenin Türkleşme süreci, bu dönemde yoğunluk kazanmıştır (Tolstov, 1962: 73).

M.Ö. IV.-III. binyıllarda Kafkaslar üzerinden Karadeniz-Hazar bozkırlarına, oradan da, neredeyse bin yıllık bir tarihî süreçten sonra (M.Ö. 1500'lerde) Orta Asya'ya doğru genişleyen Hint-Avrupalılar (Golden, 2002: 60), büyük bir göç dalgası yaratmış, yollarına çıkan ne varsa ezip geçmişler, karşılarına çıkan yerlileri ya öldürmüşler ya da başka bölgelere itmişlerdir (Roux, 2014: 36).

M. Ö. 2000'li yıllara gelindiğinde çiftçi ve hayvan yetiştiricisi olan Hint-Avrupalılar, Güney Asya'nın Hint dilli ve İran ile Orta Asya'nın İran dilli nüfuslarının dil ataları halinde bölünmüşler, Zerafşan ve Kaşkaderya boylarında Sogdianalılar, Amuderya'nın aşağı kısımlarında Harezmliler, Toharistan'da Bactrialılar olmak üzere bir kısım İranî kavim Maveraünnehir'in verimli topraklarına; vahalar ve nehir vadilerine yerleşmişlerdir (Golden, 2015: 45-49).

Bozkırlarla ihata olunmuş Maveraünnehir, aşırı nüfus yoğunluğu yaşandığı zengin bir tarım ülkesi olmakla birlikte Asya ticaretinin de merkezi idi (Marşak, 2002: 170). Bozkır dünyasının aşina olduğu Bactrialılar, Harezmliler ve özellikle Sogdianalılar ticarette aracı sıfatıyla hizmet vererek, Çin'e ve Hindistan'a uzanan ticaret yollarının hâkimi konumundaydılar (Golden, 2015: 50). Bu sıfatla, Sogd tacirleri dâimi münasebetler kurmaya özen göstermiş, önemli gördükleri noktalarda yabancılar arasına yerleşip küçük sömürgeler (koloniler) kurarak, büyük kervan yollarının başlıca ticaret merkezlerine gidiş gelişi sağlamaya dikkat göstermişlerdir (Ligeti, 2002: 1044).

Çin'e kadar çok geniş bir sahaya yayılan, zamanla bir takım etnik proseslere tâbi olan Sogdluların fiziksel özellikleri hakkında tasavvurlarımız da bu sebeple değişkenlik göstermektedir. Yedisu bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda, son derece keyifsiz yüz ifadesine sahip, çıkıntılı burnu, badem biçimindeki gözleri, yarı açık dudakları, üçgen şeklinde (kama biçiminde) sakalı ve kıvırcık saçları ile bir

‘‘yaşlı adam’’ heykeli tespit edilmiştir. Çin tarihyazımının atası sayılan Sima Qian (M.Ö. 145/135-M.Ö.86) mevcut coğrafyada yaşayan halkı, kayıtlarında ‘‘*Davan’dan (Fergana) An-si’ye (İrana) kadar bu çeşitli dillerde fakat âdetleri aynı olan halk birbirlerini anlayabiliyorlar. Bütün sakinlerinin gözleri çukur ve sakalları sıktır*’’ ifadeleri ile betimlemiştir (Baypakov ve Erzakoviç, 1971: 57). Bugünkü İranlılara benzedikleri için İranoid diyebileceğimiz tipteki bu insanlar, Persepolis kabartmalarında; kısa boylu, badem gözlü, büyük gaga burunlu, çok kıllı, kıvırcık sakallı ve renkli tasvirlerde ise siyah saçlı olarak yer almaktadır (Esin, 2002: 726). Arkeolojik kazılarda elde edilen antropolojik bilgiler ışığında mevcut genel bilgilerimizi netleştirerek daha sarih bir zemine oturtabiliriz:

> ‘‘*Türklerle (brakisefallerle) karşılaştırıldığında Pers soylu halklar daha esmer tenli, uzun boylu dolikosefal kafa yapısına yakın ölçülerde, burun kemikleri düz çok nadiren kemerli, elmacık kemikleri silik, yüz hatları dikdörtgen ve kare tasarımlı, çene yapıları çatallı, uzun boylu (1.80 cm ve üzeri), kaş kemerleri belirgin, burun kemerleri ince ve düz özellikler taşır*’’ (Kalkan, 2015: 38).

Bilindiği üzere, tarih boyunca öğrenilen milletler, tarih öncesi binlerce yılın karanlığında, çeşitli ırkların karışmaları neticesinde meydana gelmişlerdir. Bir ırk tipinin, bir halk kitlesinin çoğunluğunu teşkil etmesi mümkün olmakla birlikte ırk ve kavim aynı anlama gelmediği gibi, ırk ve dil mefhumları da birbirine bağlı değildir. (Rasonyı, 2002: 498-500). Bu sebeplere bağlı olarak, bir zamanlar akraba olan kavimler, etnik farklılık ve kültür çevrelerindeki değişimin etkisiyle lehçe ve ağız farklılıkları yaşamaya başlamışlardır (Kalkan, 2015: 27).

Maveraünnehir bölgesinde resmî yazışmalarda Aramice, resmî görüşmelerde Sogdca veya Kuşanca-Baktirce, dinî metinlerde Avestan (Eker, 2012: 86) kullanılmaya devam ederken, bölgenin en etkin dili hiç şüphesiz Sogdca olmaya devam etmiştir; Orta Asya’nın bütün kolonilerine yayılarak müşterek bir ticaret dili olmasının yanı sıra, tabiliğinde bulunduğu siyasi oluşumlara etkisiyle de bir devlet dili olma ayrıcalığı taşır. Hareketli bir ticari hayatın varlığı ve kolonilerin faaliyetleri okuryazarlığın ve yazının geniş ölçüde yayılmasına neden olmuştur. Aramice, Sogd

ve Harezm yazı sistemi temelinde gelişerek, bu dönemde sikkelerin, mühürlerin, gümüş eşyaların üzerinde ve belgelerde geniş ölçüde yayılmaya başlamıştır. Bilinen en eski Sogd yazısı (M.Ö. I. yüzyılın sonu) kil bir toprak kap üzerinde hakkedilmiş semboller şeklinde Tali Barzu'da tespit edilmiştir (Trever vd., 1950: 121). Oldukça eski, M.S. 307-311 yıllarına tarihlenen metinler arasında ''Antik Mektuplar'' koleksiyonu, Sogd ticaret hayatı hakkında fikir edinmemiz açısından eşsiz bir öneme sahiptir. Mektuplar, 1907 yılında Sir Aurel Stein tarafından, Dunhuang'ın 90 km batısında bir Çin gözetleme kulesinin koridorlarını tıkayan çöp yığını içinde bulunmuştur. Dunhuanglı tüccarlar tarafından yazılan muhtelif adresli mektuplar, Sogdlularda gelişmiş bir şebekenin varlığını ortaya koymakla birlikte uzak mesafelere yayılmış ticari faaliyetleri kontrol etmeyi amaçlayan bir ekonomik ve sosyal yapıyı da izah etmektedir (Vaissiére, 2005: 43-45).

Maveraünnehir'in Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yapısı

Maveraünnehir bölgesi, tarih öncesi devirlerden itibaren büyük medeniyetlerin (Ön Asya, Hint, Çin) etkisi altında, kültürel ve ekonomik hayatın canlılığının ve devamlılığının muhafazası için ideal bir konuma sahiptir. Bu sebeple ''*makine seslerinin değil hayvan adımlarının yönlendirdiği bir çağda insanlar, eşyalar ve fikirler bu geniş düzlükleri kaydadeğer bir hızla*'' (Golden, 2002: 19) katetmişlerdir. ''Fergana İnsanı'' adlanan, 2 milyon 200 bin yıl önce yaşadığı tahmin edilen şuurlu insan kemiklerinin bulunmasıyla ise bölgenin tarihî geçmişinin ne kadar geriye gittiği görülmektedir (Aytbayev, 2002: 1015).

Buna rağmen araştırmacılar tarafından bölgede keşfedilen faaliyetlerin tarihî izleri en erken Orta Paleolit Dönemi ile ilişkilendirilmektedir. Baysun Dağları'nda yer alan Teşiktaş mağarasında kil ve çamurdan müteşekkil dört katman ortaya çıkarılmıştır. Birinci ve ikinci katmanda sığ bir çukurda 8-9 yaşlarında bir çocuk iskeleti bulunmuştur (Trever vd., 1950: 17-22). Diğer bir erken tarihli sit alanı ise 1947 yılında Semerkant'ın 47 km güneyindeki Tahta-Karaça adlanan bölgede tipik ilkel insanların yaşadığı, karstik bir mağara olan Aman-Kutan mağarasında Asya yaban koyunu, kahverengi ayı, geyik ve diğer hayvan kemikleri tespit edilmiştir (Muminov, 1969: 21).

Orta Asya'nın, uygarlığın kadim merkezlerinden biri olduğunu tasdik eden bir diğer buluntu ise R. Pumpelly tarafından Aşkabat yakınlarında ortaya çıkarılan Anav kültür bölgesidir. Bu alanda yapılan kazılardan anlaşılmaktadır ki, ekonomik hayatın merkezinde buğday ve arpa tarımı yer almaktadır, bölge sakinleri kasaba ve köylere yerleşmiş, güneşte kurutulmuş tuğladan yapılma evlerde ikâmet etmişlerdir. G. Childe'ye göre tarımdaki bu gelişmeler, insanoğlunun parazitlikten kurtulup doğayla ortaklık kurarak üretken hale geçişinin ilk evrimidir (Köksoy, 2002: 712). Dikkat çekici bir diğer husus, uzun süre bu kültür çevresinde yaşayan halkın köpek de dâhil olmak üzere evcil hayvanlardan istifade etmemiş olmalarıdır. Anav yerleşiminin kurulmasından birkaç yüzyıl sonrasına kadar, yaşayanların, köpek, at, sığır, koyun ve domuz gibi evcilleştirilmiş hayvanlarla tanışmaları gerçekleşmemiştir. Söz konusu medeniyetin en dikkat çekici özelliği ise bu ilkel insanların çömlek çarkını bilmemelerine rağmen çömleklerin çok zarif biçimde, gelişmiş sanatsal becerileri yansıtan geometrik desenlerle süslenmiş olmalarıdır (McGovern, 1939: 27-28). Tarım ve hayvancılıkla meşgul olan bu insanlar, değişen yaşam şartları sebebiyle daha içtimai insanlar haline gelerek, ipi bükmesini ve dokumasını öğrenmiş, topraktan eşya yapımına da başlayarak pişmiş toprak kapların içini siyaha, dışını ise kırmızıya boyamışlardır (Diyarbekirli, 1972: 5).

Pumpelly, Anav kültürünü M.Ö. 8000 yılına götürebileceğine inanmıştır. Antiklik iddiaları abartılmış olsa da araştırmacıların çoğu Anav yerleşim birimlerinin M.Ö. 4000'de var olduğunu ve bu nedenle Mısır'da ve Mezopotamya'da kültürel yaşamın başlangıcıyla çağdaş olduğunu kabul etmektedirler (McGovern, 1939: 28).

Aynı yerleşik kültürün bir benzeri de Aral Gölü çevresinde (Kelteminar kültürü: M.Ö. 3000) ve Anav yakınlarındaki Namazgahtepe'de bulunmuştur. Burada yapılan kazılarda M.Ö. 2500 yıllarına ait dibekler ve bakırdan yapılmış çeşitli süs eşyaları gün yüzüne çıkarılmıştır. Anav kültürünü yaratan topluluğun milliyeti kesin olarak tespit edilememiştir. Bazı batılı araştımacılar bu kültürü Arî topluluklara mâl etseler de, Arîlerin Orta Asya'ya gelişleri Anav kültürünün ortaya çıkışından 2500 yıl sonradır. Türk kültürünün temel unsuru olan atın ilk defa Anav kültüründe görülmesinden dolayı, bu kültür çevresini Türklerin ataları veya onlarla akraba olan bir kavme mâl etmek mümkün gözükmektedir (Koca, 2002: 993-994).

M.Ö. 3000-M.Ö. 1000 zaman aralığında dağ eteklerinden ovalara geçişin artması dışında tarım ve kentleşmenin coğrafi yaygınlığının pek farklılık arzetmediği görülebilir. Nehir kıyılarındaki ekilebilir tarım alanlarının genişlemesiyle, nüfusun arttığı gibi su kanalları ve onların uzantıları olan hendekler de artmıştır. M.Ö. 2000 yılına gelindiğinde ise birçok avcı ve toplayıcı, evcilleştirilmiş sürüleri olan çobanlar ya da tarım yapan yerleşik toplumlar haline gelmişlerdir (Frye, 2009: 62). Netice itibariyle ‘‘*meşgale türünü landşaft fısıldamakta, daha sonra maddi gelişim ve kısmen de etnik bütünlüğün ortaya çıkardığı manevi kültür yavaş yavaş yönlendirmektedir*’’ (Gumilyev, 2006: 96). Aynı bin yıllık dönemde, sürülerine büyük ölçüde bağlı hale gelen bazı geçimlik tarımcıların bozkırda belirli otlaklara doğru mevsimlik göçe koyulmalarıyla birlikte pastoral göçebelik doğmuştur (Golden, 2015: 29). Pastoral göçebeliğin ortaya çıkışı ile ilgili, birkaç grubun kurak bölgelere itilmesi, kuvvetli komşuların baskısı, aşırı nüfus yoğunluğu ve s. gibi sebepler öne sürülmüş olsa da, pastoral göçebeliğin doğuşunun her hangi bir istisnai faktörle açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok yönlü bir fenomen olduğu anlaşılmaktadır (Khazanov, 1983: 89).

Sonraki süreçte hayvan yetiştiricilerinin ve sürülerinin sayısının artmaya başlamasıyla, bozkırın içlerine doğru hızla yayılma gerçekleşmiş ve çobanlık imtiyazlı bir meslek haline gelmiştir. M.Ö. II. bin yılın başlarında (tahminen M.Ö. 1700-1500) bozkırda yaşayan çobanlar arasında at binicisi bir nüfus ortaya çıkmış, böylece sürülerin muhteviyatı da değişerek uzun göçlere kolayca uyum sağlayabilen at ve koyun tercih edilmeye başlanmıştır (Golden, 2015: 30). ‘‘*Son durum, süvarilerin ve atlı akıncıların yani hareketli, çok hızlı yer değiştirebilen, mükemmel silahlara sahip orduların teşekkülüne zemin hazırlamıştır*’’ (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 51). Söz konusu döneme kadar düzensiz olan atlı akıncılar, talimli bir topluluğun parçası olarak, savaşı yücelten ideolojilere sahip ordular halinde teşkilatlanarak, disiplinli, at üzerinde hareket kabiliyetine sahip, ani baskınlarıyla ve düşmanlarını dehşete düşüren ok bulutlarıyla korku salan süvarilere dönüşmüştür (Golden, 2015: 31).

Göçebe devletlerin oluşum sürecine bakıldığında en önemli etken otlak ve yağma için mala ulaşma mücadelesinden doğan iç baskılar olduğu söylenebilir. Göçebe

yöneticiler başarılı akınlar sonrasında, taraftarlarına dağıtacak ganimet sağlayarak, bir savaş önderi ve diplomat olarak karizmasını artırabileceği konumları iyi değerlendirmektedir. Ayrıca göçebe baskınlarına cevap veren yerleşik devletler de bu durumda katalizatör görevi yapıyorlardı; bir yerleşik toplumu sömürmek isteyen göçebeler, bu faaliyetin askerî ve diplomatik gereklilikleri nedeniyle, bir devlet olarak örgütlenme zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkıyordu (Golden, 2002: 27). Nitekim bir medeniyetin tekâmülünde dış temasların bulunması, o medeniyetin inkişafı için en önemli faktör olma özelliği taşımaktadır (Ögel, 1984: 62).

Arkeolojik veriler, imkân dâhilinde M.Ö. III.-I. binyıl boyunca eski göçebe kavimlerin kültür tekâmüllerini takip ederek, İskit kültürünün tekâmülünü ve onun Avrasya bozkır göçebelerinin kültüründeki uzantısını da izleme imkânı sunmaktadır (Laypanov ve Miziyev, 2008: 71).

Yüksek askerî meziyetlerinin ve atlarının şaşkınlık verici çevikliğinin yanı sıra İskitler'de gelişmiş bir sosyal yapı da dikkat çekmektedir. Kabilelerin bünyesinde mülkiyetin şekillenişi ile birlikte bütün toplumun sosyal sınıflara ayrılması hızlanmıştır. Bunun en bariz numunesi; beyler ve yönetici kesim için ayrılan, duvarlarla çevrili devâsâ mezarlarla, sıradan insanların mütevazı mezarları arasındaki farklılığın oldukça derinlik arzetmesidir (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 52). Herodot'un eserinde yer alan bilgilere göre:

> ''*Kralları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir, dörtgen, büyük bir mezar kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler: Gövde mumla kaplanmıştır; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiştir*'' (Herodot, 1973: 312).

Birçok Altay kurganlarında da analojik numuneler ortaya çıkarılmıştır; sadece liderlerin değil, kabilenin diğer üyelerinin cesetlerinde de bu tarz mumyalama taktiği uygulanmıştır (Laypanov ve Mirziyev, 2008: 77).

İskitler, farklı coğrafi bölgelere yayılmış üç idari taksimata ayrılmalarına rağmen, liderlerinin olağanüstü durumları müzakere etmek üzere bir araya gelmeleri ve ortak

karar almaları, hiç şüphesiz aralarında bir birlik şuurunun varlığına delalet etmektedir (Durmuş, 2008: 42). İskit ‘‘kral’’ ve ‘‘kraliçe’’leri önemli yetkilere sahip olmakla birlikte savaşa ve barışa karar verebiliyorlar, elçi gönderebiliyorlar, ittifaklar yapıp, orduya kumandanlık edebiliyorlardı (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 52).

M.Ö. III.-I. binyılın başlarına kadar devam eden bu dönem Uralların güneyi, Orta Asya ve Güney Sibirya'yı içine alan Afanasyevo, Andronova, Karasuk, Tagar gibi kültür çevreleri, Saka kültürü, eski Türklerin ve diğer kavimlerin kültürlerinin ortak kökler ve benzerliklerle süreklilik arzettiğini göstermektedir.

Diğer taraftan İranlılar, Batı Persia'da gelişmiş bir devlet teşkilatına ve alfabeye sahip kavimlerin etkisine maruz kaldıkları gibi, kendileri de birçok hususta Orta Asya'nın güneyinde vaha şehir devletleri oluşturarak yerleşik hayatı idame ettiren doğulu akrabalarına tesir göstermişlerdir. Maveraünnehir'deki Harezm ve Sogd, Afganistan bölgesinde ise Bactria ilk yerleşim merkezleridir (Barthold, 2010: 20; Golden, 2002: 62). Orta Asya halklarının yaşamı, kültürleri ve sanat abideleri hakkındaki önceki dönemlere kıyasla tasavvurumuzun genişlemesine, yazılı kaynaklarla birlikte hiç şüphesiz Darius ve Kserks'in saraylarını süsleyen kabartmalar da yardımcı olmaktadır.

Yazılı kaynaklardaki bilgilere ve arkeolojik araştırmaların neticelerine dayanarak Orta Asya'nın M.Ö. VI.-IV. yüzyıllarda Harezm, Sogd, Fergana ve diğer bölgelerde müstahkem yerleşim yerleri; dış ve iç duvarlarla ayrıca kaleden müteşekkil, büyük ve iyi korunan şehirler, tarım vahalarının kültürel ve siyasi merkezleri idi. 1940 yılında,Sırderya üzerindeki kentlerden birinde Makedonyalı İskender'in seferleri döneminden kale kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Trever vd., 1950: 56). Nitekim Makedonyalı İskender, Maveraünnehir üzerine hareket ettiği zaman, öncelikle, yerli büyük toprak sahiplerinin şatolarına el koymuştur (Barthold, 2010: 21). Bu bilgiler ışığında Maveraünnehir bölgesinde uygarlığın gelişimi için uygun zeminin oluşturulmasının kadim zamanlardan itibaren temeli atılan bir süreç olduğu düşünülebilir.

Makedonyalı İskender ve halefleri Selevkuslar döneminde Maveraünnehir bölgesinde; Aleksandropol, Antiochia, Selevkia gibi yeni şehirler kurulmuştur. Yeni

şehirlerin kurulma süreci M.Ö. III. yüzyıl ortalarında bağımsız Greco-Bactria Krallığı'nın tesisinden sonra da devam etmiştir (Barthold, 2010: 21). Siyasi, idari ve kültürel amaçlara hizmet eden şehirler, aynı zamanda gelişmekte olan ticari ilişkilerin de merkezi konumundaydı. İbn-i Haldun ünlü eseri Mukaddime'sinde, belli bir medeniyet seviyesine erişen toplumların şehir kurma temayülünü şekillendiren faktörlerden şöyle bahseder:

> ''*Bunun sebebi şudur: Kabileler ve asabiyetler devlet kurduklarında iki sebepten dolayı şehirleri istila etmeye mecbur kalırlar: Bu sebeplerden birincisi, devlet olmak insanları, rahatlığa, huzurlu ve sakin bir hayata (bedevî hayatın) zorluk ve ağırlıklarından kurtulmaya ve yine bedevî hayattaki eksik olan yönleri giderip tamamlamaya yönlendirir. İkincisi devlete karşı rekabete girişecekleri ve kötülük edecekleri beklenen kimselerin tehlikelerini uzaklaştırmak. Çünkü devletin etrafındaki şehirler, devlete karşı mücadele etmek veya devlete baş kaldırıp hükümdarlığı ellerinden almak isteyenlerin sığınakları olabilmekte*dir. *Bu kişiler o şehirleri bir kale gibi kullanıp kendileriyle mücadeleye girişirler. […] Surların arkasından düşmanla savaşmak, düşmanın saldırılarından korunmak ve düşmana zarar vermek, çok fazla bir asker gücü gerektirmeden mümkün görünmektedir. […] Oysa şehirdekiler, düşmana karşı, surlar sayesinde korunup dayanırlar. Bu yüzden çok fazla sayıya ve büyük bir güce ihtiyaç duymazlar*'' (Haldun, 2004: 465).

Arap fetihleri arefesinde Maveraünnehir bölgesinde Farsça konuşan, hür düşünen, kozmopolit, aristokrat, her biri sadece ''eşitler arasında birinci'' bir bey tarafından idare edilen şehir devletleri vardı. Ticarete meyletmiş zengin şehir devletler, kıtalararası ticareti ve entelektüel çıkarlarını aksettiren parlak kültürler meydana getirdiler (Golden, 2015: 39). Söz konusu kültürün gelişmesi göçebe devletlerin tesirinden uzak düşünülemeyeceği gibi karşılıklı etkileşimin erken dönemlerden itibaren var olduğunu göstermektedir. Tarım topluluklarının çevresinden ayrılmayan göçebe çobanlarla süregelen ticaret, sadece şehir merkezlerinde ve kervan yolları üzerinde bulunan zanaatkârların iskân ettikleri yerlerde yapılıyordu. Bu yerleşim birimlerinin harabeleri, sadece vahalarla değil, aynı zamanda bozkırın derinliklerinde

ve çöllerde de tespit edilmiştir (Jdanko, 2007: 240). Aynı şekilde tüccarlar, bürokratlar ve din adamları bozkır imparatorluklarının idari ve kültürel hayatına büyük katkılarda bulunmuşlardır (Golden, 2010: 39). Bozkırdan komşu bölgelere ve vahalara göç ederek, yerleşik tarımcılar arasında ikâmet eden göçebe boyların da, bu karşılıklı etkileşimde rolleri büyüktür (Jdanko, 2007: 244). Şehirliler, ticari faaliyetlerini kolaylaştırmak ve kendilerini diğer göçebe kavimlerden korumak için söz konusu göçebelere ihtiyaç duymuşlar, siyasi, iktisadi, içtimai ve kültürel hayatın her evresindeki bu karşılıklı etkileşim, Orta Asya tarihinin devam edegelen bir hususunu teşkil etmiştir (Golden, 2015: 43).

IV.-V. yüzyıllarda büyük yerleşim merkezlerinde ve şehirlerde, sulama sisteminin azalması ve önceden ekilip biçilen, sulanan toprakların boşalması müşahede edilmektedir. İktisadi hayatın ağırlık merkezinin, şehirlerden aristokrat ilişkilerin şekilllendiği köylere geçmesi feodal ilişkilerin oluşmasında aktif rol oynamıştır. Bu müşahedeler IV.-V. yüzyıllarda tarım kültüründe, bir sıra zanaat alanlarında, üretimde keskin düşüşün yaşandığı, özellikle evde elle üretilen seramik eşyaların azalmasında, paranın dolaşım hızının düşmesinde, ticaret hacminin ve üretimin inkırazı hakkında fikir vermektedir (Dyakonov ve Mandelştam, 1958: 333). Söz konusu dönem bütün maddi medeniyet formlarındaki değişimlerle birlikte, ahalinin yerleşimi, konut tipleri ve şehirlerin topografyası ile karakteristiktir. S. Tolstov bu değişimlerin sebebini dönemin sosyo-ekonomik vaziyetinin köklü değişimi ile izah etmektedir (Brkina ve Gorbunova, 1999: 96). Söz konusu değişimlerin tezahürü olarak, komşu ülkelerde olduğu gibi Maveraünnehir arazisinde de ekonominin köle işçiliğine dayandırılmasına doğru genel bir eğilim görülmektedir.

Feodal ilişkilerin meydana geldiği Arap fetihleri öncesi bu dönemde, büyük dihkanlar (toprak sahibi aristokrat) aynı zamanda ‘‘çaker’’ (coker) adlanan hususi askerî güce sahipti. Çin kaynaklarına göre çakerler 2.000 askerden müteşekkil çok büyük olmayan ordulardı. Bu askerî desteler, dihkanların, topraklarını ve sulama sistemlerini ellerinde tutmalarına ve netice itibariyle halkı kendilerine bağımlı hale getirmeye şerait oluşturmaktaydı (Mandelştam, 1958: 359). Dihkanlar, bölgenin birçok yerinde rastlanan ve kurganları andıran muhkem hisarlarda yaşıyorlar, bu hisarlar vasıtasıyla hâkim konumlarını muhafaza edebiliyorlardı (Barthold, 2010:

27). Bu hisarlar, sulama kanallarının üstkısmında yerleşiyordu ve böylece dihkanlar daha aşağı kısımda yaşayan halk üzerinde hâkimiyetlerini güçlendirmekteydiler. Dağlık vilayetlerde ise dihkanların kasırları her zaman en stratejik noktada yer alıyordu. Şehrin merkezinde ise kendileri ile birlikte akrabalarının ve yakınlarının da yaşadığı malikâneler bulunmaktaydı (Mandelştam, 1958: 360).

Maveraünnehir bölgesinin en verimli ve nüfusu en yoğun arazilerinden biri olan Harezm, Kuşan hâkimiyetinden kurtulduğu III. yüzyılın son yıllarında gelişme dönemine adım atmaktadır. Özgür Harezm'in gücünün ve servetinin sembolü Toprakkala Kompleksi gibi sarayların inşa edilmesinde görülmektedir. Fakat bu dönemde ortaya çıkarılan bronz sikkeler ve muhtelif tamga ve mühürler, S. Tolstov'un tahminine göre, başlayan iç çekişmeler ve bölünmeler hakkında bilgi vermektedir. Krizin başladığı dönem ile X. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini sürdürecek olan ilk yerli Harezm sülalesi Afrigidlerin hâkimiyeti ele geçirme tarihleri (304-305) kesişmektedir (Nerazik, 1958: 397).

S. Tolstov'un bölgede yaptığı araştırmalar neticesinde Harezm tarihi ve kültürü ile ilgili çok önemli buluntular tespit edilmiştir. 1937 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında Berkut-kala mıntıkasında, V.-VIII. asırlara ait 60 kadar müstahkem kale ve şato enkazı keşfedilmiş ve birçok Harezm sikkesi bulunmuştur. Canbas-Kala mevkiinde ise eski Harezm'in (M.Ö. V.-IV.) müstahkem kalelerinin enkazı arasında 100-den fazla heykelcik bulunmuş ve burada oluşan kültüre S. Tolstov ''Harezm Helenizmi'' adını vermiştir. Aynı kültür çevresine Ayaz-Kala'da da rastlanılmış olup burada Kuşan hükümdarı Kanişka'ya ait bakır paralar tespit edilmiştir. Gulamoğlu tarafından yapılan kazı çalışmaları neticesinde ise Güldürsün-Kala ve Berküt-Kala civarında, biraz daha geç döneme VII.-VIII. yüzyıllara ait 96 kadar şato harabesi keşfedilmiştir (Togan, 1987: 287).

IV. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar devam eden Volga ve Ural bölgeleriyle ticari ilişkiler Harezm ekonomisi için son derece önemliydi. Ticari ilişkilerdeki bu eğilim, Harezm kültürünün şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu durum daha çok konutların iç tasarımında, seramiklerin biçim ve süslemelerinde hissedilmektedir. Genel olarak Harezm kültürü, bir taraftan egemen ve oldukça geleneksel yerel

unsurlar ile diğer yandan göçmen nüfus tarafından getirilen karmaşık bir etkileşimin ürünü olarak göze çarpmaktadır (Nerazik ve Bulgakov, 1996: 221). Söz konusu etkileşimi IV.-VI. yüzyıllara tarihlenen İgdıkala ve Baraktam yerleşim merkezlerinin tespit edilmesi de doğrulamaktadır. İgdıkala, Eftalit kabileleri tarafından Sâsâni kuvvetlerine karşı karakol vazifesi görmekteydi. Büyük bir yerleşim merkezi olan Baraktam kompleksi ise kırktan fazla küçük evden müteşekkildi ve bu evler üç büyük binanın etrafında gruplaşmıştı. Bu binalardan en büyüğü ise bir kabile büyüğünün evi idi (Nerazik, 1958: 397-98).

Göktürk döneminde ise Harezm'de, diğer bölgelerde olduğu gibi ciddi bir gelişim seyri takip edilmektedir. Harezm'de hayvancılık ve ziraat ile meşgul olan aynı zamanda çeşitli sanatkârlık imalathanelerine sahip Türk nüfusun hızlı bir şekilde yerleşik düzene geçmesi gerçekleşmiştir. Nümizmatik veriler bölgede, Türk göçebeleriyle, İdil Bulgarlarıyla, Hazarlarla, Doğu Rusya ile gelişmiş ticari ilişkilerin varlığını ortaya koymaktadır. Tarihçiler, Harezm'in, özellikle bozkırların göçebe Türkleri ile ticareti sayesinde geliştiği konusunda hemfikirdirler (Buryakov, 2002: 241).

Harezm'in tarım vahalarında iyi istihkâm edilmiş kalelerin dışında yerleşen kanallar boyunca uzanan çiftlik arazileri (grupları) vardı. Kırsal (görünüşte kentsel) nüfus, üç kuşağı kapsayan büyük ataerkil ailelerde yaşıyorlardı. Ev kayıtlarında''satın alma''anlamında ''xrytk'' terimi kullanılmaktadır. Sogd vilayetlerinde olduğu gibi burada da borç esaretinde olan köleler yaşamaya devam ediyor olabilir. Büyük akrabalık gruplarının bulunduğu Ossuariumlar'daki yazılarda ''Hunnanik'' (bir Hun'un oğlu) terimi ortaya çıkar; bu savaş esirleri olan bir başka köle kaynağının göstergesidir. Bu yazıtlarda Toprakkala belgelerinde olduğu gibi, cariyelere işaret eden belgelerde; zengin ailelerde yaygın olan çokeşliliğe dair bilgiler yer almaktadır (Nerazik, 1996: 220).

Erken Ortaçağlar'da, Harezm bölgesinde feodal ilişkilerin gelişim seyrine göre, bölge sakinlerinin konut tiplerinde de değişiklikler gözlenmektedir. Büyük ailelerin yaşam merkezi istihkâm edilmiş muhkem malikâneler olan kasırlardı. Berküt-Kala vahasında yapılan kazılar esnasında ortaya çıkarılan buluntular; malikânelerin fiziki

görünümü ve Afrigid cemiyetinin hayat tarzı, sosyo-ekonomik vaziyeti, istihkâm yapıları, inşaat tekniği hakkında bilgi vermektedir. Genel olarak Harezm kasırlarının görünümü gayet basit bir yapı arzetmekte olup, estetik kaygılardan uzak, esas ihtiyaca cevap verecek nitelikte, kullanışlı yapılar olarak dikkat çekmektedir. Önceki devirlerde olduğu gibi, esas yapı malzemesi kare biçiminde çiğ kerpiç veya pahsadan oluşmaktaydı (Nerazik, 1958: 406).

IV. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar güçlü duvarları, kuleleri, asma köprüleri ve kırsal bölgelerde yer alan diğer yapıları ile birlikte aristokrat kalelerinin yaygınlaşmaya başladığı bu dönem, popüler konut türlerinin ve bir sıra kamu binalarının başlangıcı olarak görülebilir. Aynı zamanda Orta Asya'nın birçok bölgesinde VII.-VIII. yüzyıllarda polikrom (çok renkli resimler) resimlerin yayılması göz önüne alındığında, Erken Ortaçağ Harezm'inde bu tarz anıtsal resim sanatının bulunmaması dikkat çekmektedir. Boyalı Ossuariumlar dışında bu konuda başka bilgiye sahip değiliz. Uygulanan sanatlar ise oymacılık, gravür, metal oymacılığı gibi biçimlerde temsil edilmektedir (Nerazik, 1996: 222).

Arap fetihleri öncesinde tarım, imalat ve ticaret merkezi olarakbir sıra şehir devletine ev sahipliği yapan Maveraünnehir'in diğer önemli yerleşim merkezi ise Sogdiana'dır. Frye, Sogdiana'yı, kenti çevreleyen çevre toprakları üzerinde muazzam kontrole sahip olan Yunan şehir devletlerine benzetmektedir. Bu dönem için karakteristik durum, birkaç yüzyıl önce Kuşan ve Sâsâni İmparatorlukları arasında yaygınlaşmış olan merkezî yönetime ters düşen Sogd siyasi örgütü idi. Söz konusu şartlarda dihkan hisarlarının etkisi ve gücü hafife alınmayacak bir konuma sahipti. Dihkanlara ek olarak bu güce tüccar ve lonca başkanları da dâhildi. Buna paralel olarak Pencikent, Semerkant ve diğer şehirlerdeki Sogd tüccar konutları geniş ve etkileyici olmakla birlikte, küçük şehir sakinleri için beklenmedik bir zenginlik olarak göze çarpıyordu (Sobti, 2005: 91).

Antik Pencikent şehrinin talihi, bir çoban tarafından tesadüf eseri olarak Mug Dağı'ndaki kale kalıntıları (Hayrabat köyünün yakınlarında, Kum Çayı'nın Zerafşan'a döküldüğü noktada) arasında bulunan deri, ağaç ve kâğıt üzerine yazılmış belgelerin bulunmasıyla yakından alakalıdır. 1932-33 yıllarında A. A. Freiman'ın

rehberliğinde yürütülen çalışmalar neticesinde, Türkçe, Arapça, Çince ile birlikte büyük kısmı Sogdca yazılmış olan 97 adet belgeden oluşan mükemmel bir koleksiyona ulaşılmıştır. Belgeler arasında mali belgeler (hesaplar, makbuzlar, raporlar, emirler) ve hukuki belgeler (satın alma, kiralama, evlilik sözleşmesi) yer almaktadır (Smirnova, 1970: 14; Gafurov, 1989: 331).

Koleksiyonun dikkat çekici parçası hiç şüphesiz ‘‘Emir el-Cerrah bin Abdullah’a ona bağlı olan Devaştiç’ten’’ imzalı Arapça yazılmış mektuptur. Mektup, başkenti Pencikent olan Pança yöneticisi Devaştiç (708/9-722) tarafından mezkûr Horasan valisine yazılmıştır. Belge, İ.Yu. Kraçkovskiy ve V.A. Kraçkovskaya tarafından okunarak VIII. yüzyıl Sogd tarihi ve Devaştiçle birlikte Arap fetihlerine direnen bölge halkı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Buluntularla birlikte, Devaştiç’in mücadelesi ve dramatik sonu arkeologların dikkatini Pencikent şehrine çekmektedir. Şehir, 30’lu yılların sonunda arkeolog V. R. Çeylıtko tarafından surlarla çevrilmiş çok sayıda tepenin tespitiyle öğrenilmeye başlanılmıştır (Belenitskiy ve Raspopova, 1971: 4-5).

Semerkant’ın 70 km doğusunda yer alan Pencikent, 13,5 hektar sahaya sahiptir. Şehir surlarının iç kısmında çok sayıda çiğ kerpiç ve pahsadan yapılmış üç katlı evler gün yüzüne çıkarılmıştır. Bazı kazılarda ise yüze kadar konut, kutlamalar ve şenlikler için özel olarak ayrılmış odalar bulunmuştur. Antik Pencikent’in topografyası, diğer Orta Asya’nın Ortaçağ şehirleri için tipik olan, kale, şehristan ve rabaddan oluşmaktaydı. Şehir surlarının dışında ise tarımla meşgul olan halk ve sanatkârlar ikâmet etmekteydi. Bu evlerde, şarap ve cam üretiminin kalıntıları bulunmuştur. Şehrin güneyinde yer alan nekropolde ise kemikleri muhafaza etmek için kil kaplar ve sikkeler ortaya çıkarılmıştır. Devaştiç’in ikâmet ettiği Pencikent sarayı ise, diğer konutlardan daha yüksek bir mevkide yerleşmekle birlikte, etrafı hendeklerle çevrelenmiştir. Saray binası büyük bir avludan ve onu çevreleyen duvarlardan ibarettir (Madelştam, 1958: 360-63).

Uzun yıllar devam eden arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan zengin materyaller, Maveraünnehir bölgesinin ekonomik ve kültür seviyesine göre komşu vilayetlerden geri kalmadığını, aksine komşularını birçok hususta etkilediğini

yazılı kaynaklarla birlikte tasdik etmektedir. Suni sulama sisteminin inkişafı tarımın yüksek seviyede yapılmasını tayin etmiştir. Ahalinin başlıca meşgalesi hububat, bahçe bitkileri, bağcılık ve pamuk üretimi idi. Küçük ölçüde de olsa ipek üretiminin inkişafı ile bölge, Çin ile Batı ülkeleri arasında aracı pozisyonla birlikte aynı zamanda ipeğin istihsalatçısına da çevriliyordu. İpekçiliğin esas merkezi ise, Zerafşan Vadisi, Merv ve Toharistan idi (Mandelştam, 1958: 365).

Bu dönemde çok sayıda zanaat numuneleri ile birlikte hususi imalathaneler de dikkat çekmektedir. Bu imalathanelerde özellikle pamuk kumaş üretimi oldukça gelişmiş olup Çin kaynaklarında da yer verildiği üzre, nüfusun büyük kısmı pamuklu kıyafetleri tercih etmekteydi. Arkeolojik materyallere esasen bu dönemde on beş farklı türde pamuk kumaş üretilmekteydi. Bu da patiskaya benzer, terletmeyen çok ince bir kumaştı. Seramik eşyaların üretiminde de dönemine kıyasla yüksek teknolojiden istifade edildiği görülmektedir. Aynı şekilde, kadeh, bardak, büyük tepsiler gibi metal eşyalar da üretilmekteydi. Bunlar genelde yerli ustalar tarafından Sâsâni gümüşünden yapılmaktaydı. Çok sayıda altın ve tunç kadehlerin tasviri Pencikent duvar resimlerine de yansımıştır ki bu kadehler dekorativ eşya olarak değil, sıradan zengin halkın da kullandığı günlük eşyalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Marangozluk da gelişmiş bir meslek grubu olup muhtelif ahşap eşyalar üretilmekteydi. Hiç şüphesiz bu dönemde silah üretimi ve kuyumculuk da özel bir öneme sahipti. Bu tarz muhtelif malzemeden imal edilmiş kıymetli eşyaların numunelerini yine Pencikent ve Varahşa saray duvarlarını süsleyen resimlerde görmek mümkündür; zenginlere, mesela Orta Asya yöneticilerinden Çin İmparatoruna gelen hediyeler arasında bu pahalı hediyeler yer almaktadır (Mandelştam, 1958: 366).

Sıradan ahali arasında okuryazarlığın gelişmesi, muhtelif kil kapların, hayvan kemiklerinin üzerindeki yazılardan anlaşılmaktadır. Eğitimin bu derece inkişafında hiç şüphesiz ticaretin rolü büyüktür. Çünkü ticaret ilk olarak eğitimli insanları talep etmektedir. Tüccarlar arasında çocuklar 5 yaşından itibaren eğitime tabi tutuluyorlardı sonra ise temel ticaret öğretileri ve mümkün olduğu kadar bazı özel metinlerle tanıştırılıyorlardı. Eğitimin uzun yıllar devam etmesiyle, artık yetişkin olan çocuk, 20 yaşında bağımsız olarak ticaret hayatına atılabiliyordu. VII. yüzyılda

Semerkant'ta gelişmiş bir hukuk sistemi de mevcut idi. Bir mabette muhafaza edilen yazılı kanunlar, muhtelif mahkeme işlerinde müracaat ediliyordu. Bu kanunlar, çok sert olmakla birlikte, cinayetlere; sadece katile değil ailesine de ölüm hükmü vermekteydi. Hırsızlık yapanın ise el ve ayakları kesilmekteydi (Mandelştam, 1958: 371).

Orta Asya, altın, gümüş, bakır, kalay gibi has ve renkli madenlerden, lacivert taşı, firuze, oniks gibi değerli taşlardan, renkli tuzlardan oluşan zengin mineral hammadde kaynaklarına sahiptir. Bunların üretimine ve işlenmesine çok erken dönemlerdebaşlanılmış olup, Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinden geçen bazı yollar bu kıymetli taşların adı ile anılmıştır; mabetlerin, sarayların, tanrı heykellerinin süslenmesinde kullanılan mavi taşların Badahşan'dan İran'a, Suriye'ye ve Mısır'a taşındığı en eski yollardan biri olan ''Lacivert Taşı'' yolu, vahaları ve bozkırlarını ormanlarla birleştiren kuzeydeki ''Kürk Yolu'', doğu bölgelerinden Çin'e doğru uzanan ''Nefrit Yolu'', Bactria ve Sogdiana'dan İran'a altın, gümüş, kıymetli taşların, inşaat taşlarının, renkli tuzların taşındığı ''Altın Yolu'' eski dünyanın en önemli ticaret yollarından bir kaçı idi (Buryakov, 2002: 235). Tacirlerle birlikte seyyahların, hacı adaylarının, diplomatların, casusların, maceraperestlerin ve kolay para kazanma hülyasıyla yollara düşen insanların güzergâhı olan Büyük İpek Yolu (Baypakov ve Erzakoviç, 1971: 30), yalnızca malların değil, aynı zamanda ilimde, kültürde ve sanatta ulaşılan fikirlerin ve canlı insanların da bir değiş tokuşuydu (Stavisky, 2002: 222).

Kuşan hâkimiyeti sırasında Orta Asya'dan geçerek Çinlilerle Roma İmparatorluğu'nu birbirine bağlayan İpek Yolu, ticarette büyük bir gelişme sağlayarak, yeni bir devrin başlangıcını teşkil etmiştir. M.Ö. III. yüzyıldan itibaren İpek Yolu boyunca faaliyetlerde bulunan (Comparetti, 2002: 159), Çin'den Kırım'a kadar Avrasya sathında yayılmış ticaret kolonilerine sahip Sogd ahalisi, çiftçi, zanaatkâr ve tüccar olarak becerilerini ve tecrübelerini sergiledikleri bu ticari dünyaya hâkimdiler (Golden, 2015: 87). Her şeyden önce Maveraünnehir bölgesi, Sogd vatandaşlarının bir medeniyetten diğerine mal ve fikir alışverişini kolaylaştıran birinci sınıf arabulucu olarak hizmet edebilmesini sağlayan geniş ticaret ağını kurmak için ideal bir konuma sahipti (Sobti, 2005: 91).

Sogd tüccarlarının uluslararası ticaretteki aktif faaliyetleri hakkında Antik Mektuplar'dan elde edilen kanıtlar, IV. yüzyılın başlarında Çin kasabalarında Sogd tüccarlarının geniş kolonilerinin varlığını ortaya koymaktadır (Vaissiére, 2005: 43; Marşak, 1996: 259). Mektuplarda, tüccarların günlük hayatları, şahsi endişeleri hakkında kısa olsa da canlı tasvirlerle birlikte pazarlıklar; bakır, gümüş ve altın alımı, ürünlerin fiyatları hakkında bilgi verilmiştir (Golden, 2015: 88; Baratova, 2002: 94). Mektuplar arasında özellikle dikkat çeken Semerkant'ta yaşayan anne ile Dunhuan Sogd kolonisindeki kızı arasındaki yazışmadır. Bu ve diğer yazışmalar, Orta Asya halkının aile hayatı, yüksek kültür seviyesi, kadınların okuryazarlığı ve bağımsızlığı, buna ek olarak dönemin Sogd dilini öğrenmek için değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır (Trever vd., 1950: 121).

Sogd tacirleri, M.S. III. yüzyıldan itibaren Yukarı İndus bölgesine (bugünkü Pakistan) düzenli olarak seyahat ediyorlar, Keşmir ve Kandahar bölgelerinden gelen Hintli muadilleri ile buluşuyorlardı. Onların bu faaliyetleri Pakistan'ın kuzeyindeki kitâbelerde ve duvar yazılarında (graffiti) da kaydedilmiştir. Ticaret, Seylan gibi uzak alanlarda ve Hindistan'ı Kanton'a (Güney Çin) bağlayan deniz ticaret yolları boyunca da gerçekleşmiştir. Bankok Müzesi'ndeki kabartmalar, Buda'ya hediyeler sunan Sogdiana bağışçılarının varlığına tanıklık etmektedir (Sobti, 2005: 94).

Orta Asya'yı Don bozkır kabileleri ile birleştiren ve Kuzey Karadeniz boyunca uzanan yollar vasıtasıyla bu sahalara kadar gelişen ticaret ve koloni faaliyetleri de mevcut idi. Bu durumu Strabon ve Ptolemeus'un yazıları ile birlikte İdil, Don, Kuzey Karadeniz boyundaki kurganlarda bulunmuş doğudan ithal edilen eşyalar da kanıtlamaktadır (Buryakov, 2002: 238).

Sogdluların gelişmiş ticari zekâya ve beceriye sahip olmalarında hiç şüphesiz, küçük yaşlardan itibaren eğitime tabi tutulmalarının payı büyüktür. Bu konuda Y. Aksoy'un şu ifadeleri, Sogdluların nasıl mahir tüccarlar olduklarını yansıtması açısından önemlidir:

> ''*Soğdlular önemli bir ticaret merkezi olan Semerkant çevresinde daha geniş bir ifadeyle Maveraünnehir'de yaşamışlardır. Soğdluların hepsi*

ticaret işinde usta olup beş yaşında okumayı, çocukluklarından itibaren ticareti öğrenirlermiş.

Soğdlular yeni doğmuş çocuklarına ilk önce bal yedirirlermiş, eline yapıştırıcı (yelim) sürerlermiş. Bunun anlamı çocuk büyüdükten sonra ağızları bal gibi tatlı olsun ellerine para geçerse yapıştırıcı gibi yapışmasını sağlasınlar, en küçük kazanca bile sahip çıksınlar diye. İşte bu çocuklar 20 yaşlarına gelince Şam'a kadar ulaşan dış ülkelere giderek ticaretle uğraşmışlar, kazanç neredeyse oralara yönelmişlerdir'' (Keleş, 2016: 19).

Sıralanan ticari ve kültürel başarıların en yüksek seviyeye ulaştığı VI.-VIII. yüzyıllar, Maveraünnehir bölgesindeki devletlerin Göktürk Kağanlığı'na tabi olma süreci ile özdeşleşdirilmektedir ki, bu durum VI. yüzyılın ortalarında kurulmuş ve Türkler tarafından kontrol edilmiş uluslararası ticaret yolları vasıtasıyla geliştirilmiştir (Baratova, 2002: 93). Maveraünnehir bölgesinin ekonomik yönden kağanlığın başka bölgelerine nazaran daha zengin olması, dış tehlikenin de her zaman var olması anlamına gelmekteydi. Kağanlık, bölgede büyük miktarda ordu bulundurmak, buradaki şehirlerin idaresini harp işinde ehil, kendisi için güvenilir memurlar aracılığıyla yürütmek durumundaydı. Bu sebeple bölgenin idari sisteminde bir takım değişiklikler ve düzenlemeler yapılması zaruri olmuştu (Babayar, 2002: 107). Bu maksatla Tong Yabgu Kağan (618-630) zamanında iç düzenlemeye yönelik önemli adımlar atılmış, Orta Asya yöneticilerinin Kağan'ın vekillerine dönüştürülmesine ve kendilerine uygun bir unvan verilmesine yönelik bir reform yayınlanmıştır (Malikov, 2002: 143).

''*Y. İ. Kiçanov'ın düşüncesine göre, Türk devleti içinde Türk olmayan insanların birleşmesinde ana yapı alt kollara ayrılmaydı. Böylece ne konfederasyonlar ne de federasyonlar oluştu. Bu, içinde insanların yönetime (askeri yönetim) göre düzenlendiği ve aile-boy yapısını kullanabilen bir devletti. Ama yabancı insanlar alt kollara ayrılmıştı ve eğer merkezdeki yönetim yapısı bunlara kadar yayılmamışsa sosyal*

yapılarını korurlar ve bir yönetici vali tarafından kontrol altında bulunurlardı'' (Baratova, 2002: 92).

Tang kayıtlarının ifadesine göre Tong Yabgu, Batı bölgelerinin hükümdarlarını İlteberler (eltäbär) olarak atamış, denetlemek, yönetmek ve vergilendirmeye nezaret etmek üzere her birine bir Tudun göndermiştir. Maddi kaynakların yanı sıra, vahalardan takviye askeri güç de sağlanmıştır (Togan vd., 2017: 3; Skaff, 2002: 98-99). Zamanla yerel yöneticiler değiştirilmiş, Türkler kesin yöneticiler haline gelmiştir (Baratova, 2002: 93). Elde edilmiş arkeolojik, nümizmatik ve yazılı materyaller, bölgenin başlıca vilayetleri olan Çaç, Fergana, Sogd, Buhara, Usruşana ve Toharistan yöneticilerinin nüfuzlu Aşina, Camuk, Türgeş, Tarduş, Karluk gibi kabilelere mensup Türk asıllı yöneticiler olduğunu tasdik etmektedir. Bu durum aynı zamanda kağanlığın bölgeyi sadece vergi ödeyen yabancı bir vilayet olarak değil, kendisinin terkibi, önemli bir kısmı olarak gördüğünün de delilidir (Babayar, 2002: 115).

VI. yüzyılın son 30 yıllık bölümünde ve VII. yüzyılın ilk 30 yılında Batı Göktürk Kağanlığı'nın Sogdiana'da sosyal barışı sağlamasıyla, Sogd şehir devletleri tercih ettikleri yönde engelsiz bir şekilde gelişme kaydetmişlerdir. Kağanlık, kolonileşmeyi teşvik ederek nüfusun aşırı yoğunlaşmasını ve sosyal çatışmaların artmasını engellemeye çalışmıştır (Marşak, 2002: 172). Dihkanlara bağımlı olmak istemeyen yerli nüfus ülkenin doğusuna; Semireçya bölgesine doğru hareket ederek bozkır bölgelerine yerleşmiş, burada kendi sanatlarını icra ederek göçebelerle ticari ilişkiler geliştirmişlerdir. Semireçya arazisindeki Sogd kolonilerinin yaygınlaşması neticesinde yüksek tarım medeniyeti bütün Talas Vadisi'ne ve Çu Çayı'nın sol sahiline yayılmıştır (Mandelştam, 1958: 370).

Çu ve Talas vadilerindeki Sogd kolonileri ile ilk bilgiler, Menandr'ın sefir Zemarkhos'un İstemi Kağan'ı ziyaret etmesiyle alakalı kayıtlarında yer almaktadır (Mangaltepe, 2009: 48). Narşahî, Buhara'dan bir grup Sogdlu dihkan ve tüccarın Talas Vadisi'ne taşınarak Hamûket (Camuket) şehrini kurduklarını kaydetmektedir (Narşahî, 2013: 10-11). VII. yüzyılda ise Taraz, Suyab, Nevaket şehirlerinde Sogd nüfusu daha da artmıştır (Baypakov ve Goryaçeva, 1999: 152).

Batı Göktürk Kağanlığı'nın sosyo-ekonomik yapısı kendine özgü bir gelişme kaydederek Doğu bölgelerinden ayrılmaktaydı. Ahalinin büyük kısmı yerleşik hayatı benimseyerek, zanaat ve ticaretle meşgul olmaktaydı. Sogd kolonilerinin Talas, Çu ve İli vadilerine yayılması, beraberinde çok sayıda şehrin ve muhkem yerleşim birimlerinin kurulmasına sebebiyet vermiştir (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 105). Sogdlular, Hamuket, Nevaket, Kirmirau, Bunciket, Semeknu şehirlerini kurarak kültür standartlarının yayılmasını sağlamışlardır. Fakat bu arazilerdeki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Şehir adlarının büyük kısmının Türkçe olması da bunu ispat etmektedir. Dolayısıyla Semireçya bölgesinde şehir kültürünün oluşumunda sadece Sogdlular değil Türkler de önemli rol oynamışlardır (Baypakov, 2002: 162).

Semireçya şehirlerinin oluşum sürecinde Sogdluların tesir derecesi, araştırmacıların üzerinde dikkatle durduğu ve hala tam olarak açıklığa kavuşturulamayan bir mesele olarak kalmaktadır. Semireçya'da şehir kültürünün Sogd kolonileri sayesinde oluştuğunu ve geliştiğini ileri süren V. V. Barthold'a, S. G. Klyaştornıy da katılmaktadır. A. N. Bernştam ve P. N. Kojemyako ise Semireçya'daki yerleşik kültür numunelerinin Sogdlulara, göçebe kültür buluntularının ise Türklere ait olduğunu ileri sürmektedirler. T. N. Senigov'un fikrine göre, Taraz ve çevre bölgelerin ahalisi yerli Karluk Türkleri'nden ibaret idi. Son dönemlerde Sogdiana ve Semireçya'da yapılan yoğun araştırmalar neticesinde söz konusu bölgelere gelen Sogdlular ve Sogd medeniyeti bölgenin diğer unsurlarıyla birlikte birleştirici (entegre) rol oynadığı tespit edilmiştir. Çünkü aynı dönemde burada Türk medeni kompleksleride oluşmaya başlamıştır. Bunu yalnızca Semireçya'da değil, Fergana, Usruşana, Toharistan ve Sogdiana'da ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular da tasdik etmektedir (Baypakov ve Goryaçeva, 1999: 151-52). Türk-Sogd etkileşimi, VI. yüzyılda daha da belirginlik kazanarak, Sogd silahlarının Türk silahları etkisinde gelişme göstermesi, çanak süslemelerindeki Türk kültür unsurlarının (ok resimleri, kertikler, çanak saplarındaki hayvan figürlü ögeler) genişlemesi, Sogd koroplastiğinde Türk süvari tasvirleri bu etkileşimin varlığı için somut kanıt teşkil etmektedir. Daha canlı bir örnek ise, Afrasiyab duvar resimleridir. L. I. Albaum'a göre, Afrasiyab'ın batı duvarındaki şekillerin çoğu Türklerin tasvirini göstermekte olup, resimlerin Türk taş heykelleri ile mukayese edildiğinde ise birçok ortaklık

bulunması mümkündür. Yine Pencikent duvar resimlerinde var olan silah tasvirlerinin Türklerin silah techizatları ile hemen hemen aynı olduğu görülmektedir (Malikov, 2002: 142). Türklerin Amuderya ve Sırderya merkezlerinde yerleşik hayata geçmesi, maddi medeniyet kaynaklarının takip edilmesini de kolaylaştırmıştır. Sogd ve Toharistan kaynaklarında geçen kadın giysilerine bakıldığında, Türk giysilerinin VIII. yüzyılda Orta Asya kadınlarının milli giysisi konumuna geldiğini göstermektedir (Buryakov, 2002: 241). Bölgedeki Türk-Sogd yakınlaşmasının en bariz örneği iki millet arasında yapılan evliliklerdir. Mug Dağı Belgeleri arasında, deri üzerine yazılmış ve Sogd hükümdarı tarafından verilmiş bir nikâh sözleşmesi bulunmuştur. Belge, Nevaket şehrinden soylu bir Türk olan Ut-tegin ile Sogdlu bir kız olan Çer'in (Dugdgonçin) evliliklerini tanımlamaktadır (Baypakov ve Erzakoviç, 1971: 51). Tüm bu veriler Türklerin, bölgenin iktisadi ve kültürel potansiyelini önemli ölçüde harekete geçirdiğini ve uluslararası ticarette büyük bir paya sahip olduğunu doğrulamaktadır.

Bu dönemde Sogdlular, ticaret yollarının güvenliğini sağlayabilecek bir devlete bağımlı olmaya meyilliydiler. Aynı zamanda eski kent kültürünün taşıyıcıları, tarım, zanaat ve ticari ilişkiler alanında büyük bir deneyime sahip olmaları sebebiyle bozkırlarda yaşayanlar için de faydalıydılar. Çünkü Sogdlular, Çinliler'den ve Farslar'dan farklı olarak bozkır halklarıyla düşman olan büyük bir devletin tebaası değildiler (Marshak, 2002: 170-75). Maveraünnehir bölgesinin kağanlığın terkibine dâhil olması ile birlikte, söz konusu dönemin maddi kültürü, yerel yerleşik ve göçebe Türklerin ortaklıklarını yansıtır. Maddi kültürdeki bu ortaklık her şeyden önce, Sogd şehirlerinin ve kağanların kazançlarındaki ortaklığa bağlıdır. Diğer bir nokta-i nazar da, kağanlığın güçlü askerî yapısı, Çin ve İran'ın Orta Asya'ya karşı saldırgan tutumlarının karşısında durarak, bölgenin refah seviyesini koruması, el sanatları, ticaret gibi alanların inkişafı için gerekli şartların oluşmasını sağlamıştır. Her türlü baskıdan uzak, özgür bir toplum yapısının varlığı, Sogd kolonilerinin daha geniş mesafelere yayılmasını teşvik etmiş, bozkırların uzak bölgelerine kadar ekonomik hayatın canlanması için bir sebep teşkil etmiştir (Baratova, 2002: 150).

Maveraünnehir vahalarında, özellikle birbirine komşu olan beyliklerde; Fergana, Semireçya ve Çaç'ta şehir ve köy birimlerinin oluşturulmasıyla, dağ eteği ve bozkır

sahalarında hızlı bir şekilde meskûn hayat yaşanmıştır. Mevcut şehirler, yolun ana hattıyla ve onun ticari yan kollarıyla birbirine bağlanmaktaydı. Bu arazilerde meskûnlaşmış Türkler sadece yolların muhafazasıyla ilgilenmiyor aynı zamanda kervanlara at, deve ve gıda maddeleri satıyorlardı. Uluslararası ticaret ağına dâhil olarak, sanatkârlığın ve ticaretin gelişmesinde önemli rol oynuyorlardı. Batı Göktürk Kağanlığı döneminde Maveraünnehir'in doğu ve batı bölgeleri, büyük ve küçük yerleşim merkezleri ile birlikte, büyük ticaret yolları üzerinde sadece transit noktaları olarak kalmamış, bu kentler aynı zamanda kıymetli mallar, metalürji ürünleri, ipekten yüne kadar muhtelif kumaş türleri, halı ve kilimler, seramik mamulleri üretiminde uzmanlaşmış merkezler idi (Buryakov, 2002: 239-241).

BÖLÜM II

HORASAN VALİLERİNİN ASKERÎ VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Horasan'ın Fethi

İlk İslam Devleti'nin Medine'de kurulmasını müteakiben Müslüman Araplar, Arap Yarımadası'nın büyük bölümünü fethetmiş bulunuyorlardı. Büyük bir iştiyak ve enerji ile dolu olan İslam ordusunun fetih hareketi yarımada ile sınırlı kalmayarak kısa bir müddet içinde doğuda İran, batıda Kuzey Afrika, kuzeyde ise Anadolu istikametinde ilerlemiştir. Hz. Ömer'in (634-644) hilafeti döneminde ivme kazanan fetih hareketleri aynı zamanda Türk-Arap münasebetlerinin de temelini oluşturmuş, iki millet arasındaki ilk temaslar söz konusu fetihler aracılığıyla gerçekleşmiştir.637 yılında Kadisiye galibiyeti ile başlayan İran'ın fethi 651 yılına kadar tamamlanmış, Amuderya istikametinde devam eden fetih hareketleri, söz konusu coğrafya üzerinden şekillenerek Maveraünnehir'in kapılarını İslam ordularına açmıştır.

İlk İslam fetihlerini olgunlaştıran süreci muhtelif temeller üzerine oturtarak, farklı tahliller ve görüşler ileri süren bir takım araştırmacılar, fetihlerin sebebini dinî unsurlarla birlikte siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerle açıklamışlardır. P. B. Golden, ''*dinî şevk, arazi kıtlığı, savaş ganimeti ve İslam topraklarının merkezinde giderek artan ihtilafın yönünü başka noktalara çekme*'' gibi nedenler (Golden, 2015: 98) üzerinde dururken, R. N. Frye, İslam ordularının, kuşatmış oldukları topraklara İslamiyeti yayma ve zafer sonrası zenginliğe ulaşma gayesi ile birlikte esas mesajının ''*ya haraç ver ya da savaş*'' olduğunu iddia etmektedir (Frye, 2009: 218). S. W. Muir, H. Lammens, L. Caetani, C. H. Becker gibi bazı müsteşrikler, Müslümanları açgözlü, yağmacı, çapulcu gibi sıfatlarla niteleyerek, ilk fetih hareketlerinin esas sebeplerini Arabistan'da meydana gelen kuraklık neticesinde bölgenin hızla fakirleşmesi ve güç kaybetmesi üzerine, yeni gelir kaynakları elde etme gayesiyle başlayan göç hareketlerinde aramışlardır. G. H. Bousquet, F. Gabrieli, L. V. Vaglieri gibi araştırmacılar ise ilk İslam fetihlerini teşvik eden unsurları ekonomik faktörlerle birlikte dinî nedenlerle açıklamaya çalışmışlar, dinî heyecanın bedevileri koordine ettiği, fetihleri organize eden sahabeleri de bir birlik haline getirdiği fikri üzerinde

durarak söz konusu ideolojiyi yayma gayesi taşıdıklarını savunmaktadırlar (Yüksel, 1996: 170-175).

Bunlara ilave olarak Ph. K. Hitti ilk fetihleri teşvik eden unsurları birçok faktörü birleştirerek istifademize sunmaktadır;

‘‘*Tarih göstermektedir ki, büyük hareket ve olaylardan pek azının akışı ve gerçekleşmesi, bunları ilk olarak harekete getiren kimselerin evvelden tasarladıkları şekilde cereyan etmiştir. Bütünü itibariyle iyice tartılmış ve soğukkanlılıkla yapılmış hesaplar neticesi olmaktan uzak düşen daha sonraki askerî seferler, şimdi artık yasaklanmış bulunan kabileler arası kardeş kavgalarının yerini almak üzere tertipleniyor ve kabilelerin cengâverlik duygu ve ruhuna yeni boşalma sahaları temin etmek ve aynı zamanda ekser vak’alarda devamlı köprübaşları tesis etmek için değil de ganimet elde etme maksadına yönelik bulunuyordu. […] Bu izah tarzına göre, bu imparatorluğun kurulması, ilk günlerin Vahdâniyet inancını tebliğdeki maksat ve niyetlerden çok, kendiliğinden ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan yeni sosyal durum ve şartların mantıkî bir sonucu olmuştu*’’ (Hitti, 2011: 207).

Müslümanları fütuhata mecbur eden birçok siyasi ve sosyal nedenler ile birlikte ekonomik etkenler de ileri sürülebilir fakat fetihlerin esas gayesi yalnızca basit bir ganimet hırsı ve genişleme siyaseti olarak görülmemelidir. Çeşitli faktörlerin rol oynadığı bu harekette, bilhassa Hulafâ-i Râşidîn döneminde İslam dinini daha geniş coğrafyalara ulaştırma gayesi ve gayreti göz önünde bulundurulmalıdır. G. Van Vloten’in ifadeleri ile özetlersek; ‘‘*Kendi harpçi vasıflarını serbestçe gösterme imkânını veren ve her iki dünyada bununla bol bol mükâfatlandıran bu dîni, Arap kâbileleri, başka ırktan kâfirlere karşı kazanılmış ilk zaferlerin akabinde, millî bir dâvâ hâline getirmişlerdir*’’ (Van Vloten, 1986: 14).

Hz. Muhammed’in vefatını müteakip Arabistan’da ortaya çıkan Ridde Hareketi’nin bastırılmasından sonra Hz. Ebû Bekr döneminde Arabistan dışına seferler yapma imkânı doğmuş, mevcut irtidat hareketlerinin önlenmesi sonucu devlet otoritesi hâkim olmuş, böylece sosyal ve siyasi istikrar temin edilmiş bulunmaktaydı. Böylece Hz. Ömer hilafet makamına geçtiği zaman daha kapsamlı fetih hareketlerine

başlamak için uygun zemin oluşmuş durumdaydı (Yıldız, 1976: 7; Kitapçı, 2005: 92).

Söz konusu uygun şartların oluşması üzerine, Sa'd b. Ebi Vakkas önderliğinde İslam orduları, 637 yılında Kadisiye ve Celûla Muharebeleri ile Rüstem komutasındaki Sâsâni ordusunu mağlup ederek imparatorluğun başkenti Ktesifon'u (Medâ'in) ele geçirmişlerdir (Taberî, 1979: 70; Belâzurî, 1987: 364). Müslümanların başkenti fethetmeleri üzerine imparatorluğun sistematik şekilde ele geçirilmesine Basra'da kurulan bir askerî üsten devam edilmiş, Halifenin emri ile Kûfe askerî karargâhı başkent olarak kullanılmaya başlanmıştır (Hitti, 2011: 223).

Kadisiye ve Celûla yenilgisinden sonra III. Yezdegird, Kûmis, Taberistan, Cürcan, Rey, İsfahan, Hemedân, Mâheyn ve Horasan beldelerine elçiler göndererek asker talebinde bulunmuştur. Böylece ülkenin dört bir yanından toplanan büyük bir ordu Merdanşâh b. Hürmüz komutasında Nihavend'e yollanmıştır. Düşman kuvvetlerinin öncülerinin Nihavend'e ulaşmaları üzerine Sa'd b. Ebî Vakkas durumu Hz. Ömer'e bildirmiş, bunun üzerine Halife, Kufe ve Basra ordularının bir araya getirilmesini emrederek ordunun başına Numan b. Mukran el-Müzenî'yi tayin etmiştir (Dineverî, 2007: 185-186; İbnü'l Esir, 1987: 11-14; Belâzurî, 1987: 433-434; Taberî, 1979: 95-97; Zehebî, 2006: 1154).

642 yılında vukubulan, klasik kaynaklarda ''Fetihlerin Fethi'' olarak adlanan Nihavend galibiyetinin hemen ardından İslam kuvvetleri şehrin kendisini de kuşatmışlardır. Kısa bir müddet sonra şehirdeki en büyük Zerdüşt rahip olan Herbadh ile müzakerelere başlanmıştır. Rahip, imparatorun acil durumlar için rezerve ettiği mücevheratı aman dileyerek sunmuş, şehir sakinlerinin güvenliğini garanti etmek karşılığında teslim olmayı teklif etmiştir. Bu teklif kabul edilerek şehir daha fazla çatışma olmaksızın Müslüman idaresine geçmiştir (Taberî, 1979: 102; Kennedy, 2008: 173).

Nihavend Zaferi hem Arap hem de Pers orduları için bir kırılma noktası olmuş, söz konusu yıla kadar fethedilen bölgeler ile birlikte Sâsâni İmparatorluğu'nun esas mukadderatını Nihavend yenilgisi tayin etmiştir. Nitekim bu zafer, İslam ordularına Horasan ve Toharistan'ın yolunu açmıştır.

Nihavend'den kısa bir süre sonra Kufe ordusu, İran platosunun kuzeyine- Rey istikametine, Basra ordusu ise Kirman'a, havzanın güney istikametine doğru ilerlemişlerdir. Özellikle kuzey seferinde Perslerin Araplara karşı birleşik bir muhalefet sürdürmesindeki zorluk oldukça belirgindir (Daniel, 2011: 451). İki koldan yürütülen seferler sonucu İslam orduları Horasan'ın kapısı durumundaki Tabes ve Gürîn kalelerini fethederek bölge halkı ile 60.000 veya 70.000 dirhem ödemek şartıyla anlaşma yapmıştır (Belâzurî, 1987: 584-585).

Son Sâsâni İmparatoru III. Yezdegird'in Horasan'a kaçması üzerine Hz. Ömer'in talimatıyla Ahnef b. Kays komutasındaki İslam ordusu da onu takip ederek Horasan'a girmiştir. Kısa süre zarfında Herat, Nîşâbûr, Serahs, Merve'r-rûd, Merv gibi önemli şehirleri ele geçiren Ahnef b. Kays, Amuderya kıyılarına ulaşmıştır. Fakat Hz. Ömer nehrin diğer tarafına geçmeye müsaade etmemiştir. Bu sırada Türk hakanına sığınan III. Yezdegird, Türk hakanından, Fergana ve Sogd bölgelerinden aldığı yardımlarla geri dönerek Horasan'a girmiş, birleşik kuvvetlerle hareketi neticesinde Merv'i tekrar ele geçirmiştir. Fakat bu nailiyet uzun ömürlü olmamış, İslam ordusu müttefik kuvvetleri geri çekilmeye mecbur etmiştir (İbn'ül Esir, 1987: 39-40; Belâzûrî, 1987: 588-589; Taberî, 1979: 116-118).

Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra fethedilen birçok İran şehri, yerel isyanlara ve ayaklanmalara sahne olmuştur. Hz. Osman döneminde (644-656) ise, birkaç yıl içinde Abdullah b. Âmir b. Küreyz kumandasındaki İslam orduları daha önce fethedilmiş ve elden çıkmış şehirleri yeniden ele geçirmişlerdir. Fâris ve Kirmân gibi bölgeler 649 yılında tekrar itaat altına alındıktan sonra İslam ordularının Horasan'da yönelmesiyle Horasan'a sürekli ve etkili fetihler başlamış bulunmaktadır. Yeni halifenin Basra valisi olarak tayin ettiği Abdullah b. Âmir b. Küreyz yerine Ziyâd b. Ebîh'i vekil bırakarak doğuya doğru hareket etmiştir. 652 yılında kumandanlarından Ahnef b. Kays, Kirman ve Tabeseyn yolu ile girdiği Horasan'da Toharistan'a kadar uzanan toprakları ele geçirirken kendisi de Nişabûr'u ele geçirmiş, böylece Ahnef b. Kays ve Abdullah b. Âmir b. Küreyz'in gayretleri ile Horasan'ın fethi tamamlanmıştır. Söz konusu seferler sırasında bir kez daha Amuderya kıyılarına ulaşan İslam orduları, bu harekâta paralel olarak Rebî b. Ziyad komutasında Sistan'ı

hâkimiyet altına almışlardır (Zarrinkûb, 2008: 21; Yıldız, 1976: 8; Pırlanta, 2011: 396; Çetin, 1998: 235; Usta, 2013: 36).

Yukarıda ifade edilen nailiyetler ile birlikte Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra İslam devletinden ayrılan Merv, Hz. Osman döneminde Merv valisi Mahaveyh ile yapılan bir anlaşma ile tekrar Müslüman hâkimiyetine girmiştir. Bir şehirden diğerine kaçmaya çalışan III. Yezdegird'in Merv'de sıkışıp kalması Sâsâni hanedanının sonunu getirmiştir. Son günlerinde onu İsfahan gibi muhteşem bir şehirde görürken, kısa bir müddet sonra Fars dağlarında da görmek mümkündü. Tarihin garip bir cilvesidir ki, III. Yezdigird'in selefi Kiros topladığı çeteleri bu dağlardan yöneterek dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmuştu, şimdi ise son Kisra aynı dağlarda son günlerini yaşıyordu (Üçok, 1968: 2).

Müslümanlar diğer fetholunan bölgelerle olduğu gibi bir takım anlaşmalar neticesinde Merv üzerinde hâkimiyet sağlamışlardır. Merv valisi Mahaveyhle aşağıdaki şartlar altında anlaşılmıştır: Bir milyon dirhem ile 200.000 cerib buğday ve arpa; diğer bir rivayete göre ise bir milyon dirhem ve yüz bin ukkiye değerinde mahsul cizye olarak ödenecek, Merv sakinleri evlerinde Müslümanlara yer ayıracak ve yiyeceklerini onlarla paylaşacak son olarak Müslümanlar da kendilerine ayrılanlar dışında hiçbir şeye talip olmayacaklardır (Nosılov, 2015: 17-18).

Hz. Osman'ın son yıllarındave Hz. Ali'nin kısa süren halifeliği (656-661) döneminde çıkan iç karışıklar nedeniyle devletin Horasan üzerindeki hâkimiyeti azalınca sık sık ayaklanmaya başlayan yerli halk, komşuları olan Türkler, Sogdlular ve Çinliler'den yardım talebinde bulunarak Nişabûr'daki Müslümanları çıkarmışlardır. Bu durum Hz. Ali'nin şehadetine kadar devam etmiş, bölgedeki fetihler eski hızını kaybederek neredeyse durmuş, yalnızca fethedilen yerlerin muhafaza edilmesi ile yetinilmiştir (Çetin, 1998: 235; Yıldız, 1979: 8).

Görüldüğü gibi Arap fetihlerinin Pers coğrafyasındaki ilerleyişleri her zaman kesin bir başarı ile neticelenmemiş, yerli halkın isyanları daha önce fethedilmiş bölgelerin tekrar tekrar fethini zorunlu kılmıştır. Söz konusu isyanlar ciddi ve planlı bir direniş olmaktan ziyade küçük ölçekli isyanlardır. Diğer yandan Arapların kendi içlerinde vukubulan çatışmaları ayrıca henüz düzene girmemiş idari sistemleri gibi bir sıra

faktörler fetihlerin kalıcı olmaktan uzak belli anlaşmalar ve ödenen haraçlar karşılığında yenilendiğini ortaya koymaktadır.

İlk fetihlerin genel seyrini J. Wellhausen'ın şu ifadelerinde takip edebiliriz:

> *''Bu muhtelif istikametlerden aynı zamanda yapılan birçok teşebbüsler silsilesi idi. Fetih bir darbe ile ve aynı sene içinde yapılmadı. Mutad olarak İranlı Merzubân'lara biraz değişik ve sınırlı şekilde eski mevkilerini muhafazaya imkân veren muahedeler akdolundu. İsimleri verilen kumandanlar emrinde, ilk darbelerin vurulduğu büyükçe seferler yanında, anonim küçük savaşlar silsilesi devam edip gidiyordu. Bunlarla kabileler kendi hesaplarına ilk fırsatta yerleşmek üzere fetih mücadeleleri yapmakta idiler*'' (Wellhausen, 1963: 196-197).

Maveraünnehir'e Düzenlenen İlk Seferler

661 yılında Emevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Muaviye, Abdullah b. Âmir'i tekrar Basra ve Horasan Valiliği'ne tayin etmiştir. Muhtelif sebeplerden doğan kargaşa ortamının yerini nispeten sükûnete bırakmasıyla birlikte fetih hareketleri yeniden başlamıştır. Muaviye tarafından Horasan valisi tayin edilen Kays b. Heysem, anlaşmalarını bozan Badgis, Herat ve Belh halkını tekrar itaat altına almıştır. Öte yandan Horasan, Ziyad b. Ebih'in kontrolüne girinceye kadar burada herhangi bir düzenli harekâttan bahsetmek söz konusu değildir (İbn'ül Esir, 1987: 424; Gibb, 2005: 30-31; Hasan, 1987: 355).

Arap orduları tarafından fethedilen fakat bölge halkının sık sık isyan etmesi üzerine askerî seferlere sahne olmaya devam eden Horasan ve Sistan vilayetleri, Arapların Kufe ve Basra'da bulunan askerî karargâhlarından uzakta olmaları özellikle sıkıntı teşkil etmekte idi. Muaviye'nin ilk yıllarında planlı olmaktan uzak olan fetih siyaseti, daha ziyade Horasan'ı kontrol ve Maveraünnehir bölgesini keşif amacı taşımaktaydı. 665 yılında Basra ve Kûfe valiliğine tayin edilen Ziyad b. Ebih, seferleri planlı bir şekilde yürütülebilmek gayesiyle, askerî merkezleri Kufe ve Basra'dan, cepheye daha yakın olan Horasan'ın doğusuna taşıyarak ordusunu merkezi Merv olmak üzere

Herat, Tus, Nişabur ve Belh gibi büyük şehirlere yerleştirmiştir (Zarrînkûb, 2008: 26; Apak, 2002: 325).

Horasan vilayetini dört idari ve askerî taksimata ayıran Ziyad b. Ebih, bölgeyi Maveraünnehir sahasına doğru genişletmeyi planlayan fetih hareketi için emniyetli bir merkez haline getirmek gayesiyle almış olduğu tedbirlerden bir diğeri de iskân siyaseti idi. Horasan'daki iskân esasen Irak şehirlerinden, özellikle de Arap askerlerin bulunduğu Basra'dan beslenmiştir. Horasan'da daimi karargâhlar kurma gayesiyle devlet eliyle yürütülen göç hareketine, kabilelerin, ailelerin ve bireylerin kendiliğinden katılımı da oldukça yoğundu (Athamina, 2000: 204). Basra ve Kûfe merkez olmakla muhtelif kabilelerden 50.000 kadar Arap muhacir Horasan'ın muhtelif mahallerine planlı bir şekilde iskân edilmiş, böylece Horasan bir Arap müstemlekesi hâline gelmiştir (Günaltay, 1933: 38-39).

Askerî ve idari sistem derin değişikliklerin lüzumunu da beraberinde getirmiş, göç eden Arap gruplarının doğal birimlerinin yapay gruplar halinde yeniden tanzim edilmesini gerekli kılmıştır. Bin kişilik askerî birlikler ve ödeme grupları oluşturabilmek için büyük klanlar bölünmüş, küçükleri ise birleştirilmiştir. Düzenlenen askerî birimler kendi klan ve kabile isimlerini muhafaza ederek akrabalık bağlarını koruyabiliyorduysa da artık eski Arap toplumsal yapısından oldukça uzaktı. Nitekim kabile toplumu yerini yavaş yavaş servet ve iktidar temelinde tabakalaşmış bir toplum yapısına bırakıyordu (Lapidus, 2002: 92). Toplumun yeniden şekillenmesinde ve söz konusu bölgede Arap milliyetçiliğinin kuvvetlenmesinde en büyük hizmeti hiç şüphesiz Arap askerleri ile birlikte bölgeye gelen sivil halk yapmıştır (Barthold ve Köprülü, 2014: 50).

Böylece, iskân siyaseti yerli halkın ayaklanmasına karşı bir tedbir maksadı taşımakla birlikte Maveraünnehir'e hazırlanan fetih hareketi için gerekli kuvveti de hazır hale getiriyordu. Bu vesileyle bölgenin sükûnetinin muhafazası, yeni fetihlerin mukadderatı için hayati önem taşımaktaydı. Arap fetihlerinin Amuderya sınırlarını aştığı dönemde Orta Asya'da bu harekâtı durdurabilecek kuvvetli bir devletin ve siyasi bir nizamın olmayışı fetih hareketlerini kolaylaştıran etkenlerden biri idi. Feodal sistemin hüküm sürdüğü bir ortamda kuvvetli bir düşmana karşı koymaya

muktedir olamayan, Batı Göktürk hâkimiyetine gevşek bağlarla bağlı olan cesur fakat tamamen teşkilatsız, esas unsurunu Türklerin oluşturduğu Buhara, Semerkant, Taşkent, Beykend, Usruşana, Fergana gibi şehirlerle, Çaganiyan, Aharun, Şuman gibi beyliklerin her biri kendi içinde siyasi ve askerî bir örgütlenmenin ürünüydü (Golden, 2015: 99; Kurat, 1948: 391; Yazıcı, 1992: 14). Arap fetihleri arefesindeToharistan ve Badgis Nizek Tarhan, Buhara Kabac Hatun ve Tuğşade, Sogdiana Ihşid Gurek, Usruşana Karluk Yabgusu tarafından idare edilmekteydi (Kitapçı, 2005: 115).

Arapların Türkistan istikametinde ilerleyişlerini durdurabilecek yegâne kuvvet olan Göktürk Devleti'nin bir taraftan Çin ile mücadele halinde olması diğer yandan Türk kavimleri arasında bir birliğin bulunmaması gibi sebeplerden ötürü Göktürk kağanları, İslam ordularının ilerleyişine engel olmaya muktedir değillerdi (Kurat, 1948: 392).

Araplar'ın Maveraünnehir'deki ilk faaliyetlerinin tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Belâzurî'deki Ebu Ubeyde'den alınan bir rivayete göre Arap ordularının Amuderya ötesindeki ilk seferleri Hz. Osman'ın Horasan valisi olan Abdullah b. Âmir döneminde gerçekleşmiştir. Ayrıca Çin kaynaklarında Maymurg Vilayeti'nin 650-655 yılları arasında Araplar tarafından tahrip edildiği kaydedilmektedir (Barthold, 1990: 6; Gibb, 2005: 30). Ancak diğer kaynaklarda Hz. Osman döneminde ve bu dönemden Emevi Hanedanı'nın kuruluşuna kadar geçen süre zarfında Maveraünnehir'e düzenlenen herhangi bir seferden bahsedilmemektedir.

Bu sahada ilk planlı faaliyetler, Ziyad b. Ebih'in Horasan valiliğine getirdiği Hakem Amr El-Gıfarî tarafından başlatılmıştır. Hakem, Merv şehrini merkez edinerek seferlerini buradan yürütmüştür. Üç yıl süren Toharistan seferinden sonra Hakem, İran içlerine giremeyip en yakın doğu illerinden Sicistan'da bulunan Firuz'u mağlup ederek Çin'e kaçmaya mecbur etmiştir (Günaltay, 1933: 40). Her ne kadar III. Yezdigird son Sâsâni kisrası ünvanını taşımış olsa da, Çinli tarihçiler bu unvanı Toharistan Yabgusuna sığınıp babasının tahtında hak iddia eden oğlu Firuz'a vermeye devam etmişlerdir (Chavannes, 2013: 322).

Hakem b. Amr el-Gıfarî, Toharistan seferinden sonra 667 yılında Amuderya Nehri'ni geçerek Maveraünnehir'e dâhil olmuş, Çaganiyan üzerine başarılı bir sefer düzenleyerek söz konusu bölgeye kadar olan Türk topraklarını fethetmiştir (Belâzurî, 1987: 594; Sönmez, 1997: 175). Belâzurî'nin naklettiği bu rivayete ek olarak Hakem b. Amr'ın Maveraünnehir'de ilk namaz kıldıran kimse olduğu zikredilmektedir. İbn'ül Esir'e göre ise onun döneminde Maveraünnehir bölgesinde herhangi bir sahanın fethi söz konusu değildir (İbnü'l Esir, 1987: 459).

Hakem b. Amr'ın Merv'de vefat etmesi üzerine 671 yılında Horasan valiliğine getirilen Rebî b. Ziyâd el-Hârisî, Kuhistan üzerine yürümüş, burada Nizek Tarhan önderliğindeki Eftalit gruplarını mağlup ederek Amuderya sınırına hareket etmiştir. Arapça kaynaklardaki rivayetlere göre Sogdiana'nın başlıca geçit noktaları Âmul ve Zamm şehirlerini ele geçiren Rebî b. Ziyâd'ın, Harezm'e kadar ilerlediği görülmektedir (İbnü'l Esir, 1987: 491; Gibb, 2005: 31; Günaltay, 1933: 40). Bu seferlerin kendinden önceki seferlerden daha sistematik ve belirli program dâhilinde ilerlediğini görmekteyiz. Horasan'ın fethiyle başlayan keşif hareketleri, bölgeye Arap kabilelerinin yerleştirilmesiyle daha muhkem bir zeminde devam ederek Maveraünnehir'e düzenlenecek seferler için gerekli adımların atıldığını ve bölgede Arap hâkimiyetinin kısmen sağlandığını görmekteyiz.

Ziyâd'ın ölümünden sonra onun politikasını istikrarlı bir şekilde sürdürecek olan oğlu Ubeydullah b. Ziyâd (673-676) Horasan valiliğine getirilmiştir. Maveraünnehir sahasına ilk düzenli askerî faaliyetler olmasının önemine rağmen Arap müellifler bu hususta çok kısa bilgiler vermektedir. H. A. R. Gibb, bu durumu Ubeydullah b. Ziyâd'ın Hz. Hüseyin'i öldürmesi üzerine râvîlerin tepkilerinin bir sonucu olduğunu ifade etmektedir (Gibb, 2005: 32). Ubeydullah b. Ziyâd ile başlayan, sonrasında Saîd b. Osman b. Affân ve Selm b. Ziyâd ile devam edecek olan ilk seferler hakkında biraz daha detaylı bilgilere Narşahî'de rastlamamız mümkündür.

673 yılında Merv'e ulaşan Ubeydullah b. Ziyâd, aynı yıl Amuderya ötesine düzenlenecek bir seferin hazırlıklarını da başlatmış bulunmaktaydı. 674 yılında Amuderya Nehri'ni geçerek bölgenin siyasi ve aynı zamanda dinî merkezi olan Buhara üzerine hareket etmiştir. Fetihlerin başladığı dönemde Buhara'da, Batı

Göktürk hâkimiyetinin inkırazı ile başlayarak bölgenin Çin hâkimiyetine girmesiyle devam eden siyasi kargaşa ortamında R. N. Frye'nin ''*Eski Orta Asya tarihinin en önemli/önde gelen kadını*'' olarak nitelendirdiği Buhara Melikesi olan Kabac Hatun hüküm sürmekteydi (Göksu, 2011: 263-264). Kaynaklarda, düzenli bir orduyla Amuderya'yı geçerek Maveraünnehir'e ulaşan ilk vali olarak kaydedilen Ubeydullah b. Ziyâd, Buhara'ya bağlı Râmisin, Nesef ve Beykent şehirlerine başarılı seferler düzenleyerek bol miktarda ganimet ele geçirmiştir (Taberî, 1979: 230; İbnü'l Esir, 1987: 499; Belâzurî, 1987: 596-597; İbn Kesir, 1995: 118-119). Tehlikenin farkına varan Kabac Hatun, Türklerden yardım talebinde bulunmuştur fakat gelen kuvvetler Müslümanlar tarafından hezimete uğratıldığında çaresiz kalan Buhara Melikesi antlaşma teklif etmiştir. Antlaşma karşılığında ödenen para ve savaş esnasında ele geçirilen ganimetle birlikte ok ve yay kullanımında son derece mahir dört bin askeri de beraberinde Basra'ya götürmüştür. Ubeydullah b. Ziyâd bu askerlere maaş bağlayarak Basra'da iskân etmiştir (Narşahî, 2013: 56-57; Günaltay, 1933: 41-42; Gibb, 2005: 34; Kurt, 1998: 146).

675 yılına gelindiğinde Muaviye, Horasanla birlikte Irak valiliğini de Ubeydullah b. Ziyâd idaresine vermişti. Bunun üzerine Ubeydullah, Horasan valiliğine vekâleten Eslem b. Zür'a el-Kilâbî'yi atamıştır. Eslem'in bölgede herhangi bir fetih veya sefer teşebbüsünde bulunmaması üzerine Muaviye Horasan valiliğini Ubeydullah'ın elinden alarak yerine Said b. Osman'ı (676-678) atamıştır (İbnü'l Esir, 1987: 501; Kurt, 1998: 146). Said b. Osman görevini devralır almaz Buhara ve Semerkant istikametinde hareket etmiştir. Bunu haber alan Kabac Hatun, bir elçi göndererek Ubeydullah b. Ziyâd ile yapmış olduğu antlaşmayı aynen kabul ettiğini bildirerek paranın bir kısmını göndermiştir. Fakat Türklerin, Soğdluların, Kiş ve Nesef (Nahşeb) halklarının 120.000 kişilik bir ordu ile Said b. Osman'a karşı harekete geçtiklerini öğrendiğinde Kabac Hatun antlaşmasını bozarak onların safına geçmiştir. Fakat Said müttefik kuvvetleri mağlup ederek önce Buhara'ya girmiştir. Ardından Semerkant'ı kuşatarak vergiye bağlamıştır. Bunun üzerine Kabac Hatun, Buhara melikzâdeleri ve dihkânlarından seksen kişiyi rehine olarak Said'e göndermiştir. Son olarak önemli bir ticaret merkezi olan Tirmiz'i ele geçiren Said, bu başarılarına rağmen konumunu uzun süre muhafaza edemeyerek 678 yılında valilik görevinden

azledilmiştir (Narşahî, 2013: 58-59; Belâzurî, 1987: 597; Yıldız, 1976: 12; Günaltay, 1933: 42; Gibb, 2005: 35).

Muaviye tarafından Said b. Osman'ın yerine atanan Eslem b. Zür'a göreve getirildikten sonra Herat'ta oturmuş ve Maveraünehir üzerine herhangi bir sefer düzenlememiştir. Daha sonra Abdurrahman b. Ziyad vali tayin edilmiştir. Fakat yeni vali de bölgede herhangi bir faaliyette bulunmamıştır (Belâzurî, 1987: 600). Muaviye'nin vefat etmesi üzerine yerine geçen oğlu Yezid b. Muaviye (680-684) Horasan valiliğine Selm b. Ziyad'ı (681-683) atamasına kadar Maveraünnehir üzerine sefer tertip edilmemiştir. Horasan'a atanan valilerin kabiliyet yönünden yetersizlikleri dolayısıyla valilelerin görev sürelerinin kısa tutularak sık sık değiştirilmesi gibi etkenlerin bölgeye yönelen akınları durdurduğu görülmektedir (Aydınlı, 2011: 189). Diğer yandan I. Yezid döneminde iç isyanların bastırılması, Kuzey Afrika fetihleri ve Bizansla mücadele halinde olunduğu için Maveraünnehir'e gereken önem verilmemiştir (Akyürek, 2013: 90).

Maveraünnehir'i fethetmeye kararlı olan ve bu gaye ile Basra'da büyük bir ordu toplayan Selm b. Ziyâd, Harezm'e yönelmiştir. Burada kazanılan küçük bir askerî başarıdan sonra Harezmlilerle 400.000 dirhem haraç ödemeleri karşılığında bir uzlaşmaya varılmıştır (Kurat, 1948: 393). Bunun üzerine Buhara önlerine kadar ilerleyen İslam ordusu burada aralarında Kabac Hatun'un da bulunduğu mahalli beylerin müttefik güçleri ile karşılaşmışlarsa da söz konusu orduyu mağlup ederek Buhara'ya girmeyi başarmışlardır. Önceki antlaşmanın hükümleri yinelenerek Selm b. Ziyad elde ettiği ganimetlerle birlikte Horasan'a dönmüştür (Narşahî, 2013: 64-67). Selm b. Ziyâd'ın akınları neticesinde Maveraünnehir sahasında önemli başarılar elde edilmiş olsa da kalıcı olmaktan uzak olan Arap hâkimiyeti kontrol amacı taşıyan, ganimetle yetinilen seferler silsilesinden öteye geçememiştir.

Muaviye b. Yezid'in 683 yılında vefat etmesi üzerine yerine geçecek veliahtı olmadığı için diğer vilayetlerde olduğu gibi Horasan'da da mevcut durum yerini kargaşa ortamına bırakmış, böylece Emevilerin Süfyanî kolu Muaviye b. Yezid ile sona ermiştir. Söz konusu otorite boşluğu Selm b. Ziyâd'ın konumunu da etkilemiş,

Yezid b. Mühelleb'i yerine vekil bırakarak Horasan'ı terk etmiştir (Kurt, 1998: 152-153).

I. Yezid'in vefatından Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) rakiplerini ortadan kaldırarak Arap İmparatorluğunu tekrar hâkimiyetini altına aldığı döneme kadar geçen süre zarfında Maveraünnehir ve Toharistan prensleri mevcut kaos ortamından istifade ederek Arapları memleketlerinden çıkarmaya nail olmuşlardır. Arap hâkimiyeti bu dönemde yalnızca Aşağı Toharistan'da mevcudiyetini devam ettirebilmiştir (Günaltay, 1933: 44). Kabile mücadeleleri neticesinde bozulan sükûnet ortamının Horasan ve Maveraünnehir'e etkilerini H. A. R. Gibb'in şu ifadeleri ile özetleyebiliriz:

> *''Araplar baskılarını sürdürmüş olsalardı, Maveraünnehir'in, yeniden ele geçirmek için yaptıkları harcama ve uğradıkları kayıpların onda biriyle kolonize edilebileceği ve Horasan gibi Müslüman topraklarının bir parçası olabileceği her halukarda umulabilirdi. Fakat kabile mücadeleleriyle bu fırsat kaçırıldı ve Arap askerî taarruzlarını yeniden başlattıklarında ilerleyişlerine karşı gösterilen kararlı direniş, ilk işgalden alınan derslerin yerli hükümdarlar üzerinde etkisini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır'' (Gibb, 2005: 38).*

Abdülmelik b. Mervan'ın hâkimiyet döneminde Horasan valiliğine tayin edilen Bükeyr b. Vişah'tan sonra sırasıyla, Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd/Esîd (694), Ebi'l-As b. Ümeyye (696), Mühelleb b. Ebî Sufra (699), Yezid b. Mühelleb (701), Musab b. Abdullah b. Hâzım (704) ve Mufaddal b. Mühelleb (704) Horasan valiliği yapmışlardır (Göksu, 2011: 7). Sıralanan valilerden yalnızca Ümeyye b. Abdullah, Maveraünnehir'e bir sefer düzenlemiştir. Fakat onun döneminde de bölgede istikrar sağlanamamış, iç çekişmeler otoriteyi oldukça zayıflatmıştır. 696 yılında Buhara ve Tirmiz'e karşı yürüttüğü hareket, söz konusu meselelerin gölgesinde kalarak başarısız olmuştur (Apak, 2002: 320).

Kuteybe b. Müslim

İslam ordularının Nihavend ile başlayarak yaklaşık 60 yıl süren doğu seferleri esnasında Maveraünnehir sahası kısmen istilaya tabi tutulmuş, mezkûr anlaşmalar ile itaat altına alınmaya çalışılan bölge halkı, sık sık isyan ederek Arap ordularına karşı mücadele etmeye devam etmişlerdir. Bu dönem için, kalıcı olmaktan uzak geçici seferler silsilesi söz konusudur. Mevcut başarısızlığın ve Emevi Hanedanlığı'nın Maveraünnehir sahasında hâkimiyet tesis edememesinin başlıca sebepleri, hiç şüphesiz Arapların sosyal yapısı ve en uzak coğrafyalarda azınlık oldukları durumlarda dâhi bu yapının muhafazasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu bölgeye yerleşen Arap kabilelerinden Yezd ve Temim, Yemen ve Mudar arasında var olan anlaşmazlık ve çatışma ortamı, fetihlerin sıklığını ve başarısını da olumsuz anlamda etkilemiştir. Diğer yandan Horasan'a tayin edilen valilerin ve kumandanların yetersizliği de mevcut vaziyeti tetikleyen faktörlerden biridir.

Söz konusu huzursuzluk ve kaos ortamı, Irak Genel Valisi Haccac b. Yusuf tarafından Horasan Valiliği'ne tayin edilen Kuteybe b. Müslim'in siyasi ve askerî faaliyetleri ile birlikte yerini süratle gelişen fetih hareketlerine bırakmıştır. Devletin adeta bir barometresi vaziyetinde olan Horasan (Wellhausen, 1963: 196), Kuteybe b. Müslim'in Fars, Arap, Kayslı ve Yemenli bütün grupları tek vücut haline getirerek, bu grupların seferlere iştirakını temin etmesiyle birlikte kısa bir süre için sükûnete kavuşmuştur (Gibb, 2005: 45). Kabile husumetinin sona ermesinde Kuteybe b. Müslim'in parçalanmış ve itibarını kaybetmiş olan Bâhile kabilesine mensup oluşu, dolayısıyla kuvvetli bir aileye dayanmaması belirleyici rol oynamıştır (Wellhausen, 1963: 204). Böylece yeni valinin kabileler arasında birleştirici ve uzlaştırıcı politikası, Maveraünnehir bölgesinde kalıcı fetih politikalarının ön plana çıkması ile neticelenmiştir (Aycan, 2002: 320).

Bu esnada Maveraünnehir sahasının genel vaziyeti söz konusu askerî faaliyetler için uygun zemin arzetmektedir. Müşterek düşmana karşı dahi aralarında bir birlik söz konusu olmayan yerli hükümdarlar, Kuteybe b. Müslim önderliğinde Arap hücumlarına karşı başta Çin imparatoru ve Göktürk hakanı olmak üzere dışarıdan destek aramak zorunda kalmışlardır. Batıda aktif siyaset yürütemeyecek durumda

olan Çin, bu bölgeleri siyaseten nüfuzu altında bulunduruyor, Maveraünnehir ve Toharistan hükümdarlarının Göktürk ve Türgeş birliklerine katılarak kuvvetlenmelerine engel olmak gayesiyle bölgedeki yerel hükümdarları kuru unvanlarla taltif etmeye devam ediyordu (Chavannes, 2013: 356; Günaltay, 1933: 52). İleride görüleceği üzre başta Türgeşler olmak üzere muhtelif Türk boylarıyla uzun süren mücadeleler neticesinde bölgeye asker sevketmeye muktedir olamayan Doğu Göktürk Devleti, Kültegin önderliğinde bir ordu göndermiş olsa da, bu teşebbüs beklenen neticeyi vermemiştir (Chavannes, 2013: 357; Günaltay, 1933: 53). Netice itibariyle Maveraünnehir bölgesi, Haccac b. Yusuf ve Kuteybe b. Müslim'in fetih politikalarını planlı ve istikrarlı bir şekilde yürütmeleri için kendilerine bütün imkânları sunmakta idi.

Buhara'nın Fethi

Kuteybe b. Müslim, 705 yılında Merv'e ulaşır ulaşmaz Amuderya ötesine seferlere başlamış, yerli hükümdarların arasındaki husumetten ustaca istifade ederek Çaganiyan Hâkimi'nin talebi üzerine Aharun ve Şuman hükümdarlarının üzerine yürümüştür. Bu sefer, Çaganiyan hükümdarının itaat altına alınmasıyla birlikte Arap nüfuzunun Demirkapı'nın güneyine doğru ilerleyebilmesi için çok önemli idi (Taberî, 1979: 334; İbnü'l Esir, 1987: 470; Belâzurî, 1987: 611; Barthold, 1990: 200; Günaltay, 1933: 55).

Eftalit hükümdarlarından Badgis Tudunu Nizek Tarhan ile her hangi bir mücadeleye girişmeden sulh yapan Kuteybe b. Müslim, Aşağı Toharistan mıntıkasını emniyete alarak Buhara seferine çıkmıştır (Taberî, 1979: 335; Kurt, 1998: 161). Kuteybe b. Müslim'in Nizek Tarhan ile birlikte Zemm Nehri'ni geçerek Buhara şehirlerinden nehre en yakın olan Beykend'e hareket etmesi üzerine daha önceki anlaşmayı bozan Beykend halkı Sogdiana'dan yardım talebinde bulunmuştur (Belâzurî, 1987: 611). Müttefik güçlerinin yolları ve geçitleri tutmaları üzerine her iki ordunun iki ay boyunca Horasan ve çevre vilayetlerle haberleşme imkânları engellenmiştir. Söz konusu durumun ciddiyeti Haccac b. Yusuf'un bütün camilerde Kuteybe ve ordusu için duâ edilmesini emretmesinde görülmektedir. İki ordu arasında cereyan eden çetin bir mücadelenin ardından mağlubiyete uğrayan Beykend halkı barış talebinde bulunmuş fakat Kuteybe b. Müslim'in şehri terk etmesi üzerine anlaşmayı bozarak

isyan etmişlerdir (İbnü'l Esir, 1987: 473; Kurt, 1998: 161; Aydınlı, 2011: 201-202). Bu haber üzerine geri dönen Kuteybe, derhal mücadeleye girişmiş, savaşın bir ay kadar uzaması üzerine Beykend halkının sığındığı şehir duvarlarını yıkmak için temelin kazılıp altına kalaslar koyulmak suretiyle ateşe verilmesini emretmiştir. Bu hazırlıkların devam ettiği esnada duvar yıkılmış, bunun üzerine Beykend halkının çaresiz bir şekilde antlaşma teklifinde bulundukları Kuteybe b. Müslim, bu teklif ile birlikte bütün askerleri kılıçtan geçirerek Beykend Tudunu'nun bir milyon değerindeki beşbin top Çin ipeği mukabilinde hayatını bağışlatma isteğini de reddetmiştir. Beykend halkından eli silah tutan kim varsa hepsi öldürülmüş, geride kalanlar ise esir olarak götürülmüştür (Narşahî, 2013: 71; Kurt, 1998: 163; Günaltay, 1933: 57).

Orta Asya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Beykend'in talan edilmesi neticesinde büyük bölümü silah ve zırhtan müteşekkil cephanelikle birlikte sayısız altın ve gümüş kap ile altından yapılmış büyük bir put ele geçirilmiştir. Beykend isyanı ve sonrasındaki gelişmeler H. A. R. Gibb'in fikrine göre; henüz görevinin ilk yıllarında olan Kuteybe'nin Beykend'e uyguladığı bu ceza, Nizek Tarhan'a ve Sogdlulara vermiş olduğu sert bir uyarı mahiyetindeydi (Gibb, 2005: 50; Kurt, 1998: 163).

Araplar, Horasan'ın fethi esnasında dâhi Beykent'teki kadar ganimet ele geçirmemişlerdir. Elde ettikleri ganimetin önemli miktarını zırh ve mızrak gibi savaş techizatı için harcamışlar, dolayısıyla bu durum Müslümanların gücünün ciddi anlamda artmasına sebebiyet vermiştir (Kurt, 1998: 164). Nitekim Beykent fethedildikten sonra şehirde fetih sembolü olarak büyük bir cami inşa edilmiştir (Koyuncu, 2002: 340).

Beykent'in fethi Maveraünnehir hükümdarlarının arasındaki husumete son vererek müşterek düşmana karşı birlikte hareket etmeye teşvik etmiş, yaklaşan tehlikenin ciddiyetini fark etmelerini sağlamıştır. Buhara ve Verdâne arasındaki düşmanlık sona erdirilerek bağımsızlık mücadelesini tertipleyen Verdan Hudâ etrafında birleşmişlerdir. Nitekim 706 yılında Kuteybe b. Müslim'in Numuşkes ve Ramîsene'yi ele geçirmesi üzerine Verdâne, Buhara ve Sogdlulardan müteşekkil

kalabalık bir ordu ile harekete geçtikleri görülmektedir (Yıldız, 1976: 15; Gibb, 2005: 50-51). Kuteybe b. Müslim, Buhara'nın başkenti Numuşkes'i itaat altına aldıktan sonra Merv'e dönerken Gür Boğa et-Türkî'nin komutasında ikiyüzbin kişilik bir Türk ordusu ile karşılaşmıştır. Müttefik kuvvetler içinde Verdân-Hudat, Hınık-Hudât, Soğd Hükümdarı Tarhun da kendi kuvvetleri ile yer almaktaydı ve Narşahî'nin rivayetine göre Gür Boğa et-Türkî kırk bin askeri ile katılmıştı (Narşahî, 2013: 72). İki kuvvet arasında her ne kadar zorlu bir mücadele vuku bulmuş olsa da müttefik kuvvetler hezimete uğramış, Kuteybe b. Müslim bu savaştan da galip çıkarak çok sayıda ganimet ve esir ele geçirmiştir (Taberî, 1979: 341; İbnü'l Esir, 1987: 477-478).

Kuteybe b. Müslim'in Buhara fethini tamamlamadan Merv'e dönmesi üzerine Haccac b. Yusuf ''*Kiş'i ez, Nesefi yık, Verdâne'yi geri sür, Buhara'yı behemahal zaptet*'' talimatıyla Kuteybe'yi geri göndermiştir (Günaltay, 1933: 60). Bunun üzerine Kuteybe, Buhara üzerine harekete geçmiştir. Buhara birlikleri müttefiklerin hazırlıklarını tamamlamadan, beklenen yardımcı kuvvetler gelmeden önce Kuteybe b. Müslim şehri muhasara etmeye başlamıştır. Şehir kuşatma altında iken Türkler'den ve Sogdlular'dan müteşekkil yardımcı kuvvet Buhara önlerinde görülmüş, İslam orduları iki ateş hattı arasında kalsalar da mücadeleyi sürdürmüşlerdir (Gibb, 2005: 52). Makdisî'nin 4 ay süren fetih mücadelesinden sonra sadece Buharalılar'dan 50.000 askerin öldürüldüğünü rivayet etmesi her ne kadar abartılı kabul edilse de, mücadelenin ne kadar zorlu geçtiği hakkında fikir vermesi açısından önemlidir (Kurt, 1998: 169).

Müslümanlar karşısında ağır bir mağlubiyete uğrayan Buhara halkı ile muzaffer kumandan Kuteybe b. Müslim arasında çok ağır şartlar altında imzalanan antlaşmaya göre, Buharalılar Halife için iki yüz bin, Horasan valisi için yüz bin dirhem yıllık vergi ödeyecekler, aynı zamanda Kuteybe'nin ordusuna yardımcı kuvvetler vermek şartıyla çok ağır şartlarda bir antlaşmaya varıldığı görünüyor. Bunlara ek olarak İbn Asam el-Kûfî'nin ifadesine göre şehirdeki evlerin yarısı Araplar tarafından zaptedilecektir (Kurat, 1948: 394).

Söz konusu antlaşma gereğince Arapların Buhara'da ve böylece Maveraünnehir sahasında toplu anlamda ilk yerleşmeleri kolaylıkla gerçekleşmiş oluyordu. Müslümanların iaşesinin de yerliler tarafından karşılanmasıyla birlikte şehirde iskân edilen Arapların hem mesken hem de geçim sıkıntıları çözülmüş oluyordu. Bu ilk tedbirlerle birlikte daha sonra doğacak işsizlik sorununu engellemek niyeti ile yerlilerin arazileri de Araplar arasında taksim edilmişti. Bu antlaşmanın hükümleri şehir merkeziyle birlikte Buhara'nın nahiye ve köyleri için de geçerli olacaktı (Narşahî, 2013: 80; Wellhausen, 1963: 208; Koyuncu, 2002: 340). Bu buyruğa bir tepki olarak Buhara halkından Keskesân/Kuskusân adı verilen itibar sahibi bir grup, bütün gayrimenkullerini Araplara bırakarak, şehri terketmişlerdir. Buhara dışında yedi yüz köşk inşa ederek hizmetkârları ile birlikte buraya taşınmışlardır (Narşahî, 2013: 45).

Buhara'nın fethi yukarıda ifade edilen antlaşma maddeleri ile birlikte idari ve inzibati alanda da bir takım düzenlemelerin hayata geçirilmesini gerekli kılmıştır. Bu maksatla Kuteybe b. Müslim, Buhara'ya Arap asıllı bir vergi memuru ile kadı, asayişin sağlanması için ise inzibat birimi ile muhafız birliği oluşturmuştur. Yeni fethedilen bölgenin vazgeçilmez unsurları böylece tamamlanmıştır (Frye, 1965: 433; Akyürek, 2013: 95).

Semerkant'ın Fethi

Buhara'daki askerî zafer, diplomatik zaferi de beraberinde getirerek Semerkant hükümdarı Tarhun ile Kuteybe b. Müslim arasında görüşmelerin başlamasına vesile olmuştur. Bu görüşmeler neticesinde daha önce Selm b. Ziyâd döneminde imzalanan antlaşma esas alınarak iki taraf arasında uzlaşmaya varılmıştır. Tarhun ödeyeceği verginin garantisi olarak rehineler vermiş, böylece Kuteybe b. Müslim, Merv'e çekilmiştir (Gibb, 2005: 52).

Kuteybe b. Müslim, ertesi yıl (709-710) Maveraünnehir üzerine tekrar hareket etmiş, Şuman, Kiş ve Nesef'i fethettikten sonra kardeşi Abdurrahman'ı Semerkant'a göndermiştir. Tarhun önceki yıl ödemeyi taahhüt ettiği vergiyi ödeyerek aynı yıl gönderilen rehineleri de geri almıştır (Aydınlı, 2011: 208). Bu durumda ilk etapta Semerkantlılar, Araplar tarafından kendilerine gelebilecek tehlikeyi bertaraf etmekle

birlikte Kuteybe b. Müslim'in üstünlüğünü de kabul etmiş bulunuyorlardı (Koyuncu, 2002: 341). Fakat Semerkant halkının ileri gelenleri Tarhun'un böyle bir anlaşma yapmasına tepki göstererek: ''*Sen önemli ve itibar sahibi bir melik olduğun halde zillete razı olup onlara cizye verdin. Artık bizim sana ihtiyacımız yoktur*'' diyerek Tarhun'un yerine Gurek'i getirmişlerdir (Aydınlı, 2011: 209). E. Chavannes'ın ifadesi göre ise söz konusu hükümdar değişikliği Çin'in isteği doğrultusunda gerçekleşmiştir (Chavannes, 2013: 357). M. Ş. Günaltay'a göre Semerkant'ta cereyan eden bu hadise biri Araplarla uzlaşmak, diğeri sonuna kadar mücadele etmek siyasetini güden Sogd gruplarından ikincisinin galebesi anlamına gelmektedir (Günaltay, 1933: 67).

Kuteybe b. Müslim, Eftalit Prensi Nizek Tarhan'ı ortadan kaldırarak etrafındaki meliklerin isyanını bastırdıktan sonra ertesi yıl Sicistan hâkimi Rutbil üzerine yaptığı sefer sonucu onunla bir anlaşma yapma gibi askerî ve diplomatik başarılardan sonra Semerkant'ın fethi için gerekli hazırlıklara başlama fırsatı bulmuştur. Hazırlıkların devam ettiği esnada Harezm'de vukubulan olaylar neticesinde Harezmşah'ın kendisinden yardım istemesi üzerine Kuteybe, Semerkant'tan önce Harezm'e gitmek durumunda kalmıştır (Aydınlı, 2011: 211). Çünkü Harezmşah tarafından ileri sürülen böyle bir davet, Arapların Maveraünnehir'deki fetih hareketlerini kolaylaştırması bakımından son derece önemli bir adım olacaktı (Kurat, 1946: 397).

Harezmşah, Kuteybe'ye gizlice bir heyet göndererek kendisine baş kaldıran kardeşi Hurrazâd'ın ülkenin yönetimini ele geçirmesi üzerine bu tahakkümden kendisini kurtardığı takdirde üç önemli şehrin altın anahtarlarıyla birlikte her sene belli bir miktar vergi vereceğini taahhüt etmiştir. Bu teklif üzerine 711 yılında Harezm'e yönelen Kuteybe b. Müslim, Harezmşah ile bir anlaşma yaptıktan sonra esir aldığı kardeşi Hurrazâd ve muhaliflerini Harezmşah'a teslim etmiştir. Harezmşah minnettarlık numunesi olarak bin köle, binlerce top ipekle birlikte Arapların emrine onbin kişilik bir ordu hazır bulundurmayı da taahhüt etmiştir. Harezmşah her ne kadar kardeşinin idaresinden kurtularak Arapların yardımıyla bağımsızlığını kazanmak arzusuyla hareket etmiş olsa da, kendi ihtiras ve aralarındaki husumet dolayısıyla Arapların boyunduruğu altına sürüklenmiştir (Taberî, 1979: 349; Günaltay, 1933: 68).

Harezm'e tayin edilen ilk vali İyas b. Abdullah görevinin üstesinden gelebilecek bir beceriye sahip olmadığı için Kuteybe'nin çekilmesi ile birlikte Harezmliler isyan etmişler, kendilerini kandırmış olan hükümdarlarını ise öldürmüşlerdir (İbnü'l Esir, 1987: 517). Bu isyanın bastırılması ise çok kanlı gerçekleşmiş, Birunî'nin ifadesine göre Harezm'de eğitimli ve daha çok kültürlü kesimin neredeyse tümü öldürülmüştür. Bu rivayetin doğruluğunu sorgulayan H. A. R. Gibb, isyanın Birunî'nin Kuteybe'nin ikinci bir sefer düzenlediği esnada gerçekleştiği iddiası üzerinde durarak isyanı başlatanların ülkenin bürokratlarının da içinde bulunduğu aydın kesim olma ihtimalinin yüksekliğini vurgulamıştır. Bu talihsiz duruma rağmen Harezm Hanedanlığı varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Gibb, 2005: 60). Böylece Harezm'in Arap nüfuzu altına girmesi ile birlikte Orta Asya'nın iktisadi ve ticari hayatında mühim rol oynayan ''kuzey ticaret yolu'' da Arapların kontrolüne geçmiştir (Kitapçı, 2002: 274).

Kuteybe'nin emri üzerine yirmi bin kişilik bir ordu ile yola çıkan Abdurrahman b. Müslim, Semerkant'a Kuteybe'den önce ulaşmış, Kuteybe geldiğinde ise şehir muhasaraya alınmıştır. Kuteybe'nin ordusunda Harezmşah ve Buharhudat'ın verdiği Harezm ve Buhara askerlerinden oluşan önemli miktarda yerli kuvvetler de bulunmaktaydı. Semerkant halkının ayaklanması sonucu ortaya çıkan iç karışıklıklar ve Tarhun'un ölümü Kuteybe b. Müslim'i endişelendirmiş bunun üzerine Harezm'i itaat altına aldıktan sonra Semerkant'ın nihai fethi için hazırlıklara başlamıştır (711) (Koyuncu, 2002: 341). İslam ordularına karşı yalnızca Semerkantlılarla karşı koyamayacağını anlayan Gurek, Belâzurî'nin ifadesine göre sadece Şaş Meliki'ne (Belâzurî, 1987: 592), İbnü'l Esir'deki bilgilere göre ise Şaş Meliki ile birlikte Fergana Ihşidi'ne ve Türk Hakanı'na mektuplar yazarak: ''*Şayet Araplar bize karşı zafer kazanacak olurlarsa bizim üzerimize geldikleri gibi sizin üzerinize de gelirler. O bakımdan düşünün, taşının, kendiniz için hayırlı olanı seçin ve yanınızda ne kadar kuvvet varsa onu ortaya koyun*'' demiştir. Bunun üzerine bir araya getirilen hükümdar ve merzuban çocuklarından iyi ata binip ok atan seçkin kimselere Kuteybe'nin karargâhına giderek gece baskın yapmalarını emretmişlerdir (İbnü'l Esir, 1987: 514).

Abdurrahman b. Müslim, yirmi bin kişiden müteşekkil ordusu ile öncü kuvvet olarak hareket ettiğinde Kuteybe'den 3-4 menzil ileride idi. Kuteybe ise 30.000 kişilik ordusunun yanı sıra Harezm ve Buhara halkından oluşan ilave kuvvetleri de kendi ordusuna katılmaya mecbur etmiştir. Semerkant seferine düzenli bir ordunun yanı sıra halktan, kalabalık bir grubun da iştirak ettiği İbn A'sam'ın; ''*Semerkant seferine Horasan'ın bütün şehirlerinden, küçük ve büyük herkes bu sefere katılmak için o kadar heves göstermişti ki ahalinin ayak takımı eline sopa ve kama alarak yola çıkmış ve bu gibilerin sayısı her zamankinden fazla olmuştu*'' ifadelerinden anlaşılmaktadır (Kurat, 1948: 402).

Semerkant'a ulaşan ilk birlikler ve Kuteybe b. Müslim ile şehre dâhil olan ana kuvvetler derhal şehrin muhasarasına başladılar. Muhtemelen surların gerisinde bulunan Gurek, yardımcı kuvvetlerin gelmesini bekliyordu. Muhasara devam ederken Şaş melikinden gelen yardımcı kuvvetler, yolları üzerinde iki ayrı noktaya asker gizleyen Salih b. Müslim'i görünce hamle yapmışlar, çatışmanın devam ettiği sırada düşmanın iki taraftan hücumu neticesinde hezimete uğramışlardır (İbnü'l Esir, 1987: 514; Yıldız, 1976: 19). Türklerden çok az sayıda asker kurtulabilmiş, askerlerin yanlarındaki altın kaplamalı silahları ve diğer eşyaları ganimet olarak ele geçirmişlerdir. Türk askerlerinin kahramanlığının ve gücünün altını çizen İbn-i Kesir savaşçılardan bir kısmının diğerlerine şöyle dediğini rivayet eder: ''*Biliyorsunuz ki, sizler burada prensler ve namlı kahramanlarla savaştınız. Bu kahramanlardan her biri 100 veya 1000 süvariye bedeldi*'' (İbn-i Kesir, 1995: 143-149).

Şaş'tan gelen yardımcı kuvvetlerin Araplar tarafından mağlup edilmesi ve Kuteybe b. Müslim'in muhasarayı daha da şiddetlendirmesi, Semerkant halkının direnişini büsbütün çıkmaza sokmuştur. Araplar surları yıkmak için dönemin en büyük muhasara aleti olan ''mancınık'', Semerkant müdafilerinin ise ''Türk oku'' manasına gelen ''nuşab'' kullandıkları bildiriliyor. Nitekim söz konusu güçlü mancınıklar, Semerkant'ın kalın duvarlarını yıkmayı başararak büyükçe bir gedik açmışlardır. Muhasara esnasında ilk önce Buhara ve Harezm birliklerinin öne sürüldüğü görülüyor. Taberî'nin kaydına esasen, Kuteybe'nin yerli ahaliyi harcaması üzerine Gurek ''*Sen benim kardeşlerim ve aile efradımı öne sürerek benimle savaşıyorsun. Arapları karşıma çıkar da öyle savaş!*'' diyerek durumu protesto etmiştir. Bunun

üzerine Kuteybe b. Müslim öfkelenerek Araplarla diğer askerleri birbirinden ayırmış, Arapların en bahadırlarını iyi silahlarla techizatlandırarak öne sürmüştür. Şehrin surlarında açılan gedik üzerine daha fazla mukavemet göstermenin faydasız olduğunu gören ahali, Kuteybe ile uzlaşmaya varmak istemiştir (İbn-i Kesir, 1995: 143-149; Kurat, 1948: 405-406).

Semerkant halkının ateşkes teklifine olumlu yanıt veren Kuteybe b. Müslim askerlerin geri çekilmesi üzerine ertesi gün Gurek ile bir anlaşma akdetmiştir. Anlaşmanın maddelerine göre Gurek, kaynaklarda genellikle farklı miktarlarda ifade edilen her yıl düzenli vergi ödeyecek, bir defaya mahsus olmak üzere aralarında yaşça küçük, çok yaşlı veya kusurlu kimseler bulunmayan, sağlığı yerinde, eli silah tutan otuzbin genç esir olarak verilecektir. Yine ibadethanelerde bulunan heykeller yakılarak üzerlerinde ne kadar ziynet eşyası varsa Müslümanlara verilecek, şehirde yerli halktan eli silah tutan kimse kalmayacaktır. Yerli halk, Kuteybe b. Müslim'in şehirde bir mescit yaptırmasına karşı çıkmayacak, mescidin tamamlanmasından sonra içine Kuteybe'nin halka hitap etmesi için ayrıca bir minber koyulacaktır (Taberî, 1979: 352; İbnü'l Esir, 1987: 515; İbni Kesir, 1995: 143; Kitapçı, 2005: 233; Gibb, 2005: 61). Nakledilen anlaşma metnine ek olarak Belâzurî, yerli halkın Müslümanları kendi konutlarında üç gün misafir etme gibi bir şartın varlığını da rivayet eder (Belâzurî, 1987: 613).

Anlaşmanın şartları tespit edildikten sonra Kuteybe b. Müslim askerlerinin her ''hums''undan ikişer kişi, toplamda on kişi seçerek Gurek'in ödemesi gereken meblağı almak üzere şehre göndermiştir. Diğer yandan mescit inşasının başlaması ve şehirden Sogd askerlerinin çıkarılması gibi adımlardan uzlaşma hükümlerinin yavaş yavaş uygulamaya koyulduğunu anlıyoruz. Kuteybe, kendisiyle birlikte şehre girmek için dört bin kişi seçmiş, bunlar Kiş ve Nesef kapılarından şehre girmeye başlamışlardı. Kuteybe ve maiyeti şehre dâhil olunca öncelikle Semerkant'ta yapılan camide namaz kılmışlar daha sonra anlaşma şartlarından biri olarak Gurek tarafından hazırlanan ziyafete katılmışlardır. Ziyafet sonrası Kuteybe, Kâtibi Sâbit'e, Gurek'e verilecek ahidname metnini yazdırmıştır. Klasik kaynaklar içerisinde genel anlaşma hükümlerinin yanı sıra Kuteybe ve Gurek arasında akdedilen muahede metnini

nakletmesi açısından İbn A'sam'ın eseri ayrıca ehemmiyet taşımaktadır (Kurat, 1948: 407-408). İbn A'sam'ın eserinde korunan anlaşma metni şöyledir:

> *''Bismillahirrahmanirrahim! Bu, Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bahili'nin, Sogd Afşini Gurek b. Ihşid ile yapılan barış anlaşmasıdır.*
>
> *1. Kuteybe, Gurek ile barış yapmış ve Kuteybe'nin taahhüdü, Allah'ın ahdi, misakı ve zimmeti demektir; Allah'ın Peygamberi Muhammed'in (s.a.v.) zimmetidir, Velid b. Abdulmelik b. Mervan'ın zimmetidir, El-Amir el-Haccac b. Yusuf b. el-Hakem'in zimmetidir, bütün inananların (müminlerin) zimmetidir ve Kuteybe b. Müslim'in zimmetidir.*
>
> *2. Semerkant ve onun rustakları, Keş ve Nesef'in toprakları ve ekilen arazileri ile bütün sınırlarının hemen hepsini kapsayacak şekilde; hemen ödenmek üzere 200 bin dirhem, yılda ise 200 bin dirhem ödenecek ve aralarında çocuk ve yaşlı bulunmamak kaydıyla 3 bin köle teslim edilecektir (Kuteybe'ye).*
>
> *3. Ve onlar (Sogdiana halkı) Velid b. Abdulmelik b. Mervan'a, emir Haccac b. Yusuf'a ve emir Kuteybe b. Müslim'e itaat edeceklerdir.*
>
> *4. Ve Sogd Afşini Gurek b. İhşid, Kuteybe b. Müslim ile anlaştığı üzere ödemesi gereken malı ve köleyi ödeyecektir.*
>
> *5. Bu hususta şu esaslara göre hesap yapılacaktır: Sogd arazisinde esir edilenlere isabet eden cizyeyi her esir başına 100 dirhem, büyük kumaş parçalarından 60'şar dirhem, ipek kumaşlardan her parçadan 28'er dirhem, kırmızı altının her miskalinden 20'şer dirhem, saf gümüşün her miskalinden bir miskal.*
>
> *6. Gurek'in taahhüdüne karşı Kuteybe, Gurek b. Ihşid'in aleyhinde hiçbir hükme varmayacak, onu kandırarak sözleşmesini değiştirmeyecek ve barış şartlarında tespit edilen hükümlerin ötesine geçmeyerek hükümler dışında fazla bir şey almayacaktır.*

7. Ve eğer Gurek b. Ihşid'e karşı bir düşman zuhur ederse, Kuteybe, kendisine yardım etmek ve onu düşmana karşı desteklemekle yükümlüdür.

8. Ve Kuteybe b. Müslim der ki (yemin eder); Gurek b. Ihşid hakikaten Semerkant'ın, Keş ve Nesef'in şehirlerinin ve kalelerinin hâkimisin ve bunların üzerinde (hâkimiyet) mührünü almış oldun ve bu hususta sana hiçbir kimse itiraz etmeyecektir ve,

9. Ve sana hiç kimse karşı gelmeyecektir.

10. Senden sonra, benim Horasan'daki valiliğim devam ettiği müddetçe, hâkimiyet oğluna ait olacaktır.

Bu ahidnamenin tanıkları şunlardır: Hişn (Hudain) b. El-Munzir el-Bekrî, Darrar b. Hasan et-Tamimi, 'Albâ (Ulaba) b. Habib el-Abakşi, Muaviye b. Amir el Kindî, Vakîb. Abi Sur el-Hantalı (Hanzali), İyas b. Banhan, El-Aşça b. Abdurrahman, El-Muharrir b. Hamrân, El-Mücessir b. Muzahim, Abdullah b. Azvar, Fazıl b. Abdullah, Osman b. Rica, Hasan b. Muaviya, Fazıl b. Şam, Kuteybe b. Müslim'in kâtibi Sabit b. Sabit tarafından 94 yılında yazıldı'' (Kurat, 1948: 408-409; Smirnova, 1970: 208-209).

Kuteybe'nin ve şahitlerin mühürleri vurulduktan sonra hazırlanan ahidname Gurek'e gönderilmiştir. Söz konusu ahidnamenin şartları ile Kuteybe'nin şehre dâhil olmadan önce hazırlanan anlaşma şartları arasında ciddi farklar mevcuttur. En bariz ve en mühim fark Kuteybe'nin şehri terk etmesi, Semerkant'ın Araplar tarafından boşaltılması maddesi uygulanmaya koyulmamış olması idi. Anlaşmanın hükümlerine esasen Kuteybe'nin şehre girişi kalıcı olarak yerleşme düşüncesinden ziyade sembolik bir giriş, bir gösteri mahiyetinde olacaktı. Yine anlaşma metninde Gurek'in hükümdarlık haklarından bahsedilmeye lüzum görülmemişken, ahidnamede Kuteybe'ye tabi olacağı açıkça bildirilerek bir vassal statüsüne indirildiği görülmektedir. Anlaşma metni ile ahidname arasında malî hükümler açısından da farklılıklar mevcuttur. Kuteybe b. Müslim şehre girmeden önce bir milyon dirhem savaş tazminatı ve her yıl düzenli ödenmek üzere iki yüz bin dirhem haraç

belirlenmişken, şehre girdikten sonra söz konusu malî hükümlerin birkaç kat artırıldığı görülmektedir. Anlaşma metni ile ahidname şartlarının birbirinden farklı oluşunun, muhtelif zaman ve şartlar altında hazırlanmış olmalarından kaynaklandığını ifade eden A. N. Kurat, bu farkı ayrıca,

> ‘‘*Musalâha şartları, şehre henüz hâkim olmıyan bir kumandanın, mağlubedilen, fakat hala mühimce kuvvetlerin başında bulunan bir hükümdar ile yapılan karşılıklı bir uzlaşma mahiyetindedir; hâlbuki ahidname, şehre girince, artık düşman hükümdarı ile hesaplaşmak mecburiyetinde olmıyan muzaffer bir kumandanın dikte ettiği bir vesikadır*’’

ifadeleri ile birbirinden ayırmıştır (Kurat, 1948: 409-410).

Ahidnamenin yürürlüğe girmesiyle birlikte Kuteybe b. Müslim, Semerkantlıları huzuruna çağırarak, toplanan halka şöyle seslenmiştir; ‘‘*barış anlaşmasında bulunan şeylerden fazlasını sizden isteyecek değilim. Ama burada bizim askerlerimizden bir kısmının ikâmet etmesi zorunludur*’’ (İbn Kesir, 1995: 144). Kuteybe’nin bu sözleri ile Semerkant’ın Arap askerleri tarafından işgal altına alındığı da bildirilmiş oldu. Semerkant’ta Arap hâkimiyetini tesis etmek, bunun üzerine şehirde Abdurrahman komutasında bir garnizon kurulmuştur. Şehirden ne kadar halkın ayrıldığı bilinmemekle birlikte halkın bir kısmı başta tüccarlar olmak üzere Gurek ile birlikte şehri terk etmişler, İştihan’a dört fersah kadar uzaklıkta bulunan Ferenkes adında yeni bir şehir kurmuşlardır. Her ne kadar Semerkant’ı terk etmiş olsa da Gurek, Ihşid unvanıyla ve Arapların vassalı olarak Sogdiana’nın hâkimiyetine devam edecekti, merkez dışında diğer bölgeler ise Gurek’in idaresinde kalacaktı (Kurat, 1948: 412; Gibb, 2005: 61).

Kuteybe’nin Semerkant’a girmeden önce Gurek ile kararlaştırdığı anlaşmayı Arapların şehre girişlerini müteakip Gurek’e verilen ahidname ile mukayesesi ve söz konusu ahidnamenin tatbik edilmeye başlanmasından yola çıkarak klasik kaynaklar ve bazı araştırmacılar Kuteybe’nin şehre savaşarak değil hile ve ihanet ile ele geçirdiği hususunda hemfikirdirler. Kuteybe’nin şehri alırken anlaşma metnine sadık kalmayarak sözünde durmaması sonraki yıllarda Semerkant halkının Halife Ömer b.

Abdülaziz'e gelerek söz konusu haksızlığı şikâyet etmelerine sebep olmuştur. Bunun üzerine Ömer b. Abdulaziz meseleyi teftiş ettikten sonra haksız yere şehirde ikamet ettirilen Müslümanlardan bir kısmının ihracını emretmiştir.

Semerkant'ın Araplar tarafından fethedilmesi Maveraünnehir'in en verimli arazilerinin ele geçirilmesi ile birlikte şehirde kurulan garnizon doğudan gelebilecek tehlikelere karşı önemli bir stratejik konum arzediyordu. Aynı zamanda Seyhun ötesi vilayetlerin işgali için de bir üs vazifesi yerine getirecekti.

Semerkant'ın fethedilmesiyle Sogd bölgesinin tamamen fethi söz konusu olmadığı gibi, bölge, Araplara kesin olarak itaat etmeyerek onların hâkimiyetini zahiren kabul etmişti. Bu sebeple bölgenin tamamen kontrolünün sağlanmaya çalışılması bir kenara bırakılarak imparatorluğun sınırlarını doğuya; Sırderya ötesine doğru genişletme fikri daha cazip gelmekteydi. Bu sebeple Kuteybe b. Müslim, Buhara, Kiş, Nesef ve Harezm halkından yirmi bin kişilik bir kuvvetin kendisine katılmasını emrederek, onlarla birlikte doğu istikametinde ilerlemişlerdir (713). Sogdiana'da ordusunu ikiye bölen Kuteybe, yirmi bin kişilik askerî birliği Şaş'a gönderirken kendisi de Fergana'ya doğru ilerleyerek Hocent'e ulaşmıştır (Taberî, 1979: 354; İbnü'l Esir, 1987: 522-523; Gibb, 2005: 65-66). Kuteybe'nin askerî birliğini ikiye ayırmasında, Şaş ve Fergana prenslerinin birleşmelerine engel olmak, bu iki bölgeyi ayrı ayrı mücadele sahası haline getirerek daha kolay hezimete uğratmak gayesi düşünülebilir (Günaltay, 1933: 73).

714 yılında Şaş ve Fergana'ya yeni seferler düzenlenmiş, Şaş'ta karargâh kurularak daha kuzeye İsficab'a doğru ilerlenmiştir. Şaş hükümdarı, Çin'den yardım istediyse de olumlu yanıt alamamıştır. Bu sebeple Kuteybe'nin Turfan'dan İli Vadisi'ne, Tokmak ve Taraz arasından Şaş ve Semerkant'a uzanan ticaret yolunu takip etmesinde, Sogdiana ticareti üzerinde hâkimiyetini tesis ederek bu önemli ticaret yolunu kontrol altında tutma isteği rol oynamış olabilir (Gibb, 2005: 68-69).

Bu esnada Göktürkler ve Türgeşler arasında mevcut olan husumet dolayısıyla bu iki Türk devleti Şaş ve Fergana'ya yardım edebilecek durumdan oldukça uzaktı. Türgeşler Göktürkler'den, Göktürkler de Türgeş saldırılarından emin olamadıkları için her iki güç ordusundan bir kısım ayırarak mezkûr bölgeye göndermeye cesaret

edemiyordu. Diğer yandan Çin'de ortaya çıkan iç karışıklıkları bastırmakla meşgul olan, aynı zamanda hâkimiyetini kuvvetlendirmeye çalışan Tang İmparatorluğu Çin'den oldukça uzak olan söz konusu bölgede vuku bulan kargaşa ortamına ordularını sevk ederek müdahale edebilecek imkâna sahip değildi (Günaltay, 1933: 73-74). Nitekim uygun şartların oluştuğu bu ortamda İslam ordularının, o sıralarda Çin İmparatorluğu'nun idaresinde bulunan Kaşgar'a kadar ilerledikleri rivayet edilmektedir (Barthold, 1990: 201).

Yaklaşık on yıl boyunca zaferden zafere koşan bir komutan olarak Kuteybe b. Müslim, sağladığı fayda ve ganimete rağmen emrinde bulunan ordusu tarafından tam anlamıyla desteklenmiyordu. Kuteybe, 715 yılında yeni Halife Süleyman'a isyan ettiğinde birçok başarı ve fayda sunduğu ordusu tarafından terk edilerek katledilmiştir. Kuteybe tarafından Fergana'ya vali olarak tayin edilen İsâm b. Abdullah ile birlikte Sırderya Havzası'ndaki bütün vilayetler Kuteybe'nin vefatından sonra Fergana Ihşidi'nin eline geçmiştir (Barthold, 1990: 201-202).

Kuteybe b. Müslim döneminde yürütülen sistematik fetih siyaseti, Müslüman Arapların bölgede gerçekleştirdiği son fetih dönemini teşkil eder. Bu tarihten sonra İslam orduları Maveraünnehir'de yeni bölgeler fethetmek yerine, ticari ve kültürel faaliyetler ile birlikte İslamiyeti yayma girişimine ağırlık vermişlerdir.

Türgeşler

Eski Türk tarihi açısından kısa süreli bir hükümranlık evresi geçirmiş olsalar da Türgeşler, Türk ve İslam tarihi için uzun yıllar etkisini sürdürecek askerî, siyasi, sosyal ve iktisadi bir dizi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yeni şehirler inşa ederek yerleşik hayatı benimseyen Türgeşler, aynı zamanda Türk devletleri içerisinde kendine özgü ilk para darbını gerçekleştirmişlerdir. Diğer yandan Göktürklerin yıkılmasıyla birlikte muhtelif Türk boyları ile beraber daha batıya yönelmişler, mezkûr boyların yerleşik hayatı benimsemelerinde rol oynamışlardır. Kendilerine has para darbı ve yerleşik hayat her şeyden önce güçlü bir ekonomiye sahip olduklarını ve belli bir refah seviyesinin varlığına kanıt olarak göterilebilmektedir. Hem ekonomik hem de askerî gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde Türgeşler, Maveraünnehir bölgesine ilerleyerek Buhara, Beykent, Semerkant ve Fergana gibi

önemli merkezleri fetheden İslam orduları ile mücadele ederek, Araplar'ın Sırderya'nın ötesine geçmelerini engellemişlerdir.

Türgeşlerin Menşei, Yaşadıkları Bölgeler ve Siyasi Bir Güç Olarak Tarih Sahnesine Çıkışları

630 yılında Tong Yabgu Kağan'ın, amcası Bagatur Se-pi tarafından öldürülmesinin ardından kaosa sürüklenen Batı Göktürk Devleti içinde hanedandan gelen beylerin iktidar mücadelesine devam ettiği bilinmektedir. 635 yılında İşbara Kağan yeni bir boy teşkilatlanmasına giderek ülkeyi ''On Ok'' veya ''On Şad'' şeklinde tesmiye ettikten sonra Suyab (Tokmak) ülkenin merkezi olarak kabul edilmiş, doğusuna Beş Tuo-lu boyları, batısına ise Beş Nu-shih-pi boyları yerleştirilmiştir (Taşağıl, 2014:223). Bu yeni organizasyon sonucu, Batı Göktürk boylarına verilen ''On Ok'' adı bir etnonimden ziyade, İşbara Kağan'ın yönetim tarzının bir neticesi olarak düşünülmelidir (Gumilev, 2011: 416). İşbara Kağan, ''On Ok''ların askerî-yönetim sistemine yeniden işlerlik kazandırmak için böyle bir reform geliştirmiş, kabile beylerine ''se-kin ve çur'' ünvanlarını vererek söz konusu boyları, kağanlığa bağımlı olmadan mevcut iktidarı destekleyen beyler haline getirmiştir. Işbara Kağan'ın bu reformu her ne kadar On Ok beylerinin yönetime ortak olmalarına zemin hazırlayarak onlara belli bir serbestiyet kazandırmış olsa da, kağan, On Oklarla hiçbir bağı olmayan, merkezi yönetimde herhangi bir çıkarı bulunmayan ''şad''lar görevlendirerek onlar vasıtasıyla beyler üzerinde kontrol sağlamaya çalışmıştır (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 104). İleride de görüleceği üzere icra edilen reform hareketleri beklenen neticeyi vermemiş, Tuo-lu ve Nu-shih-pi boy grupları arasında çıkan iç çekişmeler kağanlığın sonunu hazırlamıştır.

Her kolda beş ok olmak üzere iki kola ayrılan On Oklar'dan Sol Tuo-lu boyunun her bir okunun başında bir çur, Sağ Nu-shih-pi boyunun her okunun başında ise büyük se-kinler bulunuyordu. Beş Tuo-lu boyu Suyab'ın doğusunda, Beş Nu-shih-pi boyu ise Suyab'ın batısında ikâmet etmekteydi. Her bir okun asıl adı, boyların iki gruba ayrılmasının ardından on aile isimlerinin kabilelere verilmesi ile oluşmuştur (Taşağıl, 2014: 278-303-317; Taşağıl, 2004: 119; Chavannes, 2013: 56-57).

A-shih-na Ho-lu'nun 651 yılından sonra Batı Göktürk Devleti'ni yönetmeye başlaması ve on beş yıl evvel yeni bir teşkilatlanma ile oluşan Beş Tuo-lu ve Beş Nu-shih-pi boylarını idaresi altına almasının ardından, Çin kaynaklarında ilk defa bu örgütlenmenin Beş Tou-lu grubu içinde anılan, adlarının ''Türk+ş'' şeklinde gelişmiş olduğu bildirilen Türgeşler, Çin kaynaklarında T'u-k'i-şi, Arap kaynaklarında ''Türkeş'' ve ''Türkiş'', Eski Türk Yazıtlarında ve Uygur vesikalarında ''Türgiş'' olarak kaydedilmiştir. Türgeşler, VII. yüzyılın ortalarından VIII. yüzyıl ortalarına kadar (651-759) Altay Dağları'nın batısından Seyhun Irmağı'na kadar uzanan geniş düzlüklerde; İli Vadisi, Isık Göl ve çevresi, Çu Vadisi ve Talas Irmağı kıyılarında ikâmet etmişlerdir (Chavannes, 2013: 64; Mau-Tsaı, 2006: 217; Salman, 2002: 412).

Türgeş kabilesini oluşturan boyları teorize eden W. Eberhard, söz konusu boyları; A-li-shih, Chü-pi-shih, Ko-shu, Mo-ho, So-ko, T'u-ch'-h-shih, Sha'to, T'u-huo-lo, Ta-pa gibi isimlerle kaydetmektedir (Eberhard, 1996: 152-154-207-210). Kaynaklarda Türgeş kabilesi haricinde diğer On Ok boylarının adlarından ve yaşadıkları sahadan şöyle bahsedilmektedir; Tuo-lu boylarından Ch'u-mu-k'un Çor İmil Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor Ayar Gölü'nün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor Ebinor yakınlarında, Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor Yıldız Vadisi'nde ikâmet ediyorlardı. Çu Irmağı'nın batısında yaşayan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin, Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin olarak adlandırılmaktaydı (Taşağıl, 2004: 119; Kafesoğlu, 1988: 184; Grjimaylo, 1926: 533).

''Tang Hanedanı Tarihi''nin Batı Göktürk bünyesinde ''nevi şahsına münhasır'' bir halk olarak kaydettikleri Türgeşler, adlarında bulunan ''eş'' küçültme eki vasıtasıyla kelime manası olarak ''Küçük Türk'',''Türkcük'' ifadeleri ile anlamlandırılmaktadır. W. Radlov'un, eserinde esmer Altaylılar arasında Tirgeş adında bir halkın bulunduğunu belirtmesinden yola çıkarak N. A. Aristov ve G. Grjimaylo Türgeşler'in Altaylar'dan geldiklerini ileri sürmektedirler (Gumilyev, 2006: 109). Bu fikre şiddetle karşı çıkan L. N. Gumilev, Türgeşlerin Mukri ve Abarlar olmak üzere iki ayrı kabileden teşekkül ettiğini, VII. yüzyılda ise, Sarı (Mukrilerin torunları) ve Kara (Abarların torunları) olmak üzere ikiye bölündüklerini savunmaktadır (Gumilev, 2011: 428).

III. yüzyılda yaşanan kuraklığın doğulu, batılı ve kuzeyli komşularından tecrit ettiği, Cungarya'da ikâmet eden Abarlar ile Çin kaynaklarının ifadesine göre, II.-IV. yüzyıllar arasında ''Batı Siyenpi Ordası'' ismiyle bilinen Mukriler, hayatta kalmayı başararak Sarı ve Kara Türgeşler'in bünyesinde yer almışlardır (Gumilev, 2003: 187; 232). Söz konusu kabilelerin tarihî geçmişini L. N. Gumilev'in ifadesi ile biraz daha geriden takip edersek, milâdın ilk asırlarından başlayarak Ortaçağlara kadar devam eden bu etnogenez sürecinin tarihî serüvenini şöyle açıklayabiliriz;

> ''*Sarılar, Hunları sıkıp çıkaran Siyenpiler'le birlikte yaşarken II. yüzyılda Ussuri'den gelen Mukrilerin torunlarıydılar. III. yüzyıldaki kuraklık yüzünden T'ien-shan eteklerine sürüklenmişler fakat oradan batıya doğru ilerleyişleri kahraman Abarlar tarafından durdurulmuş; VI. yüzyılda ise Büyük Türk Hakanlığı'nın bünyesine dahil olmuşlardı. Hakanlık yıkılınca Mukriler ve Abarlar birleşip yeni bir hakanlık kurmuşlardı. Türgeşler bozırlı, Mukriler ise dağlı idi. Sürekli birbirleriyle vuruşmuş, sonunda da ayrılmışlardı. Mukrilerin torunları Kırgız ismini alırken, Abarların torunları Karakalpak ismini aldılar*'' (Gumilev, 2003: 225).

L. N. Gumilev, Türgeşlerin etnik mensubiyetini açıklarken fikirlerini, Theophylactos Simocatta (VII. yy.) ve Panionlu Priskos'un (V. yy.) eserlerinde Abarlar'a yer vermesi, ayrıca Abarların Orhon kitâbelerinde Bumin Kağan'ın cenaze törenine katılan kabileler arasında zikredilmesi ve ''Sui-shu''da VI. yüzyılın sonrasında Güney Cungarya'da yaşayan halklar arasında adlarının geçmesine dayandırmaktadır. Diğer yandan Mukriler ile ilgili ilk bilgilerini de yine N. Y. Biçurin'in neşrettiği ''Ta-ch'in Utin-ch'i'' adlı Çin coğrafya ansiklopedisinde yer alan bilgiler ışığında ifade ettiğini görüyoruz (Gumilev, 2006: 104-106).

Etnik mensubiyetini açıklamaya çalıştığımız Türgeşlerin, siyasi tarihine devam ettiğimizde, On Ok kabilelerinin arasında devam eden on yedi yıllık hâkimiyet mücadelesi (640-657) neticesinde yıpranan boyların Çin orduları karşısında tutunamayarak hezimete uğraması kaçınılmaz olmuş, böylece oluşan otorite boşluğundan yararlanan Çin, Yedisu'ya girmeye muvaffak olmuştur (Klyaştornıy ve

Sultanov, 2013: 104). Doğu Göktürk Devleti'ni yıktıktan sonra üç büyük ordu ile 656 yılında Batı Göktürk Devleti'ne saldıran Çin, Türk topraklarına girerek A-shih-na Hou-lu'yu hezimete uğratmıştır. Bu talihsiz gelişme üzerine diğer boylar gibi Türgeşler de Çin egemenliği karşısında boyun eğmek zorunda kalmışlardır (Salman, 1988: 14).

Bu tarihten sonra Çin İmparatorluğu, Tanrı Dağları'nın kuzey ve güneyindeki bölgeleri hâkimiyet altına alarak bir takım idari birimler kurmuştur. Söz konusu bölge Pei-ting ve Kuça olmak üzere iki büyük eyalete ayrılmıştır. Aynı zamanda Pei-ting eyaleti üzerinde de iki büyük askerî valilik kurulmuştur. Beş Nu-shih-pi boyunun idaresini yürütecek olan valiliklerden biri Çu Vadisi'nin batısında Mong-tche'de bulunuyordu. Diğer valilik ise yine Çu Vadisi'nin doğusunda Koen-ling'de bulunuyor ve Tuo-lu grubunun idaresinden sorumlu tutuluyordu. Ayrıca yirmi iki küçük idari bölgeye ayrılan Pei-ting büyük eyaleti nezaretinde Türgeş kabilesinin yaşadığı araziler üzerinde de iki mahalli hükümet kurulmuştu. Böylece Türgeş boylarından Suo-ho-mo-ho boyu Wen-lu, A-li-shih boyu ise Ch'i-shan Askerî Valiliği adını almıştır (Chavannes, 2013: 337; Salman, 1998: 14; Taşağıl, 2004: 119). Ele geçirdiği topraklar üzerinde kontrolü sağlamlaştırmak gayesiyle imparatorluğa bağlı kabilelerin yaşadıkları bölgelerde kurulan idari birimlerin amacı her şeyden önce olası bir dış tehdit karşısında imparatorluğun sınırlarını muhafaza edebilmekti. Türgeş Devleti'nin en önemli görevinin söz konusu sınırların güvenliğini korumak olduğu hususunda birçok Çinli tarihçi hemfikirdir (Sarıtaş, 1996: 20-26).

630 yılında Doğu Göktürk Devleti'ni yıktıktan sonra Çin, ''*Eğer Çin rahat yaşamak istiyorsa, Çin'in çevresinde güçlü hiçbir devletin olmaması ve tüm komşu devletlerin Çin'in hâkimiyeti altına girmesi için şerait yaratmak zorundadır*'' (Almas, 2013: 125) şiarı ile doğu ve batı olmak üzere bütün komşu toprakların işgali için harekete geçmiştir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Çin, sistemli bir işgal politikası ile Batı Göktürk topraklarını ve boylarını doğrudan kendine bağlayarak idari birimler ve mahalli hükümetler kurmuştur. İşgal edilen toprakların büyüklüğü aynı zamanda söz konusu geniş coğrafyayı elde tutmak için insan kaynağının yetersizliği gibi nedenlerle

İmparator Kao-tsung, hâkimiyeti altındaki dört milleti kontrol altında tutmak için dört garnizon tesis etmişti ve bu dört garnizon Kuça, Kaşgar, Hoten ve Tokmak'a yerleştirilmişti. Bu vesileyle Çin'in bütün batı ülkelerinde hegemonya kurabilmesi için güçlü bir zemin hazırlanmış oluyordu. Fakat beklenmedik bir şekilde bölgede güç dengesini sarsacak olan Tibetliler, Doğu Türkistan'a bir baskın yapmışlardır (670). Tang İmparatorluğu'nun yeni rakibi olan Tibet ile mücadelesi Çin'in bütün batı sınırlarına yayılarak hızla Tarım Havzası'na sıçramıştır (Gumilev, 2011: 306).

Bu tarihten sonra giderek kuvvetlenen Tibetliler zaman zaman On Ok şefleri ile de işbirliği yaparak Çin İmparatorluğu'nu zor durumda bırakmışlardır. Bu mücadelelerde 679 yılında On Ok şefi A-che-na Tou-tche'nin esir edilişinden sonra 682 yılında On Ok şefi A-che-na Kiu-pou-çur Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesini devam ettirmesine rağmen Çinli kumandan Wnag Fang-i'nin karşısında tutunamayarak yenilmiştir (Salman, 1998: 15). Üstüste gelen başarısızlıklara ve Çin üzerinde ciddi bir galebe çalamamasına rağmen On Ok boyları, Çin boyunduruğundan azad olabilmek adına topluca isyan etmişlerdir. Ayaklanmaya Türgeşler de katılmış, hatta kaynaklarda ismi zikredilmeyen bir Türgeş başbuğu da bu harekette esir düşmüştür (Gürün, 1981: 178).

Aralarında birlik bulunmayan ve bozulan bütünlüğü iç çatışmalarla daha da derinleştiren On Oklar, imparatorluğun esaretinden kurtulmak için yürüttükleri isyan hareketleri ile son derece yıpranarak, eski güçlerini kaybetmişlerdir. Diğer yandan Çin, Türk topraklarına Aşina soyundan yöneticiler atayarak onlarla iyi geçinmeye çalışıyor, bir takım taltifler ve ünvanlar vererek bağlılıklarını devam ettirmelerini sağlıyordu. İtibarı sarsılan ehliyetsiz yöneticilerden sıkılmış bulunan halk, her şeyden önce Türk boylarını tekrar derleyip toparlayacak bir başbuğa ihtiyaç duyuyor, aralarında her ne kadar husumet hâsıl olmuş olsa da, kendi bayraklarının gölgesinde birlik içinde yaşayacakları, dış tehditlerden uzak, halka, yeni bir istikamet tayin edecek bir liderin beklentisi ve ihtiyacı içinde bulunuyordu. Böyle kritik bir durumda On Okları tekrar bir araya getirerek bu beklentiyi ve tarihi misyonu hayata geçiren Türgeş başbuğu Wu-chih-le (Baga Tarkan) idi.

Sarı Türgeş Devleti (690-715)

Çin kaynaklarında adlarından ‘‘çok özel bir boy’’ olarak bahsedilen Sarı Türgeşler’in şefi Wu-chih-le, T’ang-shu’da ‘‘Türgeş Wu-chih-le’’ şeklinde ayrıntılı bir ifade ile belirtilmiştir. Wu-chih-le’nin diğer boylar arasında da hızla yayılan prestiji ve itibarı On Okları yavaş yavaş kendi otoritesi altında birleştirmeye imkân sağlamıştır (690). Bununla birlikte Wu-chih-le’nin göçebelere yumuşak ve şefkatli tutumu uzak ve yakındaki bütün boyların ona sığınarak itaatlerini arzetmelerine neden olmuştur. Tabilik bildiren boyları düzene sokan Türgeş şefi, her biri yedi bin askerden sorumlu yirmi komutan tayin etmiştir (Chavannes, 2013: 74; Sarıtaş, 1996: 17-18; Gürün, 1981: 178; Gumilev, 2011: 349).

Batı Türkleri’nin Wu-chih-le’ye itaat arzetmesinden sonra teşkilatlı bir devlet vücuda getirme yolunda bir takım adımlar atılmıştır. Türgeşler, Batı Türkleri’ne uzak bir mesafede olan İli Vadisi’nden, onları idare edebilmek için biraz daha batıya yönelmişlerdir. Böylece Wu-chih-le Tokmak şehrini ülkenin başkenti yaparak Sarı Türgeş Devleti’ni resmen kurmuştur. Fakat Türgeşler ‘‘Küçük Başkent’’ olarak adlandırdıkları İli Nehri boylarında da ikinci bir başkent kurarak önceki yurtlarını da terk etmemişlerdir. Yeni kurulan devletin doğu sınırlarında Basmıllar, batı sınırlarında ise Araplar bulunuyordu. Bu duruma rağmen Sırderya’ya kadar uzanan bölgeler, Türklerin sürülerine ve atlılarına açıktı (Ögel, 1971: 61-62).

Wu-chih-le on altı yıllık hâkimiyet döneminin ilk yıllarında ülkesinde birliği sağlayarak, idari teşkilatın tanzimi ile meşgul olmuştur. Zira Göktürkler ile mücadele dönemine kadar çok önemli bir kronoloji bulunmamaktadır. Söz konusu dönemde doğuda Kutluk Kağan liderliğinde güçlü bir Göktürk hâkimiyeti tesis edilmiş, Tang İmparatorluğu duraklama safhasına geçmiş, Wu-chih-le’nin önderliğinde Orta Asya’nın batısında yeni bir Türk gücü yükselmiş, aynı zamanda Kırgız, Tarduş gibi kabile gruplarının sivrilmeye başlaması ile Orta Asya’nın siyasi çehresi ciddi anlamda değişmiştir (Salman, 1998: 18).

Wu-chih-le’nin ölümünden sonra Wen-lu ilçesinin komutanı olan oğlu So-ko (706-711) sol askerî muhafızlar büyük generali olarak atanmış, babasının yerine geçerek

kendisine bir asalet unvanı almıştır. Çin ile karşılıklı iyi ilişkiler geliştiren So-ko'ya saraydan dört kız hediye edilmiştir (Chavannes, 2013: 117).

Mevcut güç dengesinin bozulduğu böyle bir ortamda Çin, elbette iki Türk devletini birbirine karşı tahrik edecek, ortaya çıkan mücadele ortamını ise lehine kullanacaktı. Nitekim Çin, Göktürk tehlikesini bertaraf etmek için klasik oyunlarını oynamaktan geri durmamıştır. Kutluk Kağan'ın ilerleyişini durdurmak gayesiyle, Çin'in teşvikiyle Kırgız-Çin ittifakına Türgeşler de katılmış, böylece 711 yılında vuku bulan Bolçu Savaşı' nda müttefik güçler hezimete uğramıştır. Söz konusu savaştan Orhun kitabelerinde ve Koşo-Saydam metinlerinde ayrıntılı şekilde bahsedilmektedir (Klyaştornıy, 1962: 763-764).

Tonyukuk, 711 yılında Yenisey Kırgızları'nı yenilgiye uğrattıktan sonra Kırgız halkının müttefiki olan Türgeşler üzerine hareket etmeyi planladığı bir sırada, Türgeş kağanının niyetini öğrenmek üzere batıya doğru öncü birliklerini göndermiştir. Öncü birliklerin, Türgeşlerin Yarış ovasında on tümen asker topladığı haberini iletmesi üzerine (Klyaştornıy, 2001: 196), Bolçu'da ''*fırtına gibi, ateş gibi gelen*'' Türgeş ordusu ağır bir bozguna uğratılmıştır (Tekin, 1994: 15; Orkun, 1994: 106; Ergin, 2003: 19).

Türgeş Kağanlığı'nın söz konusu savaş esnasında nasıl asker topladığı ve nasıl savaş hazırlığı yaptığı Taberî'nin tarihinde de detaylı bir şekilde şöyle tasvir edilmiştir;

> ''*Kağan maiyeti altındakilere savaşa hazırlanmak için emir verdi. Kağanın mülkiyetinde sazlıklar, düz otlaklar ve korunan dağlık bölgeler vardır. Buralara hiç kimse yaklaşıp av avlayamamaktadır, buralar savaş için hazırlık yeri olarak kullanılmaktadır. Bataklıklarla, ekili araziler arasındaki yerler birbirlerine üç günlük uzaklıktadır. Bunun için halk savaşa hazır olarak bekliyordu. Onlar mallarını sazlık bölgelere salarak, avladıkları hayvanların derisini kurutarak taslar yapıp, ok ve zırh hazırlamağa başladılar*'' (Klyaştornıy, 2001: 195-196).

So-ko Kağan, Bolçu hezimetinden sonra iç meselelerin tanzimi ve hâkimiyet üzerindeki anlaşmazlıkların halli ile meşgul olmuştur. Daha önce babasının emrinde

bir general olan Aşina ailesinden Külçur Çung-tsie'nin kendisine itaat etmek istememesi üzerine onunla mücadele etmiştir. Uzun süren münakaşa ortamı Çin'in desteği ile son bulmuş, Külçur Çung-tsie'nin Çinli general Feng-Kia-pin tarafından öldürülmesinin ardından ''*batı toprakları huzura kavuşmuştur*'' (Chavannes, 2013: 118; Sarıtaş, 1996: 30).

Çin kaynaklarının ifade ettiği gibi söz konusu huzur ortamı fazla uzun sürmemiş, So-ko, kardeşi Çe-nu ile anlaşmazlığa düşmüştür. Yine Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Çe-nu, kendisinin idaresine bırakılan kabile sayısının azlığından şikâyet ederek So-ko'ya karşı isyan etmiştir. Bunun üzerine Kapağan Kağan'a itaat arzederek, ağabeyine karşı yapılacak seferde orduya rehberlik edeceğini taahhüt etmiştir. Çe-nu'nun teklifini kabul eden Kapağan Kağan 20.000 askeriyle So-ko'ya saldırarak esir etmiştir. Dönüşte, Kağan Çe-nu'ya ''*sen ve kardeşin birbirinize destek olmayı bilemediniz, tam bir sadakatle bana nasıl hizmet edeceksiniz?*'' diyerek ikisini de öldürtmüştür (Taşağıl, 2004: 123; Chavannes, 2013: 118; Salman, 1998: 34).

Kapağan Kağan'ın So-ko'yu öldürmesinin ardından Türgeş idaresini yine kendi ileri gelenlerinden Bars Bey'e vermiştir. Türgeşler ile aralarındaki bağı kuvvetlendirmek amacı ile en küçük kız kardeşleri ile evlendirerek ''Kağan'' unvanı vermiş olsalar da, Bars Kağan, Göktürk aleyhinde faaliyet göstermeye devam etmiştir (Salman, 1998: 35).

Göktürk yönetimine karşı isyan hareketlerinin ivme kazandığı bu dönemde, isyan eden boylar arasında Türgeşleri de görmek mümkündür. İsyan hareketlerinin başlamasında Kapağan Kağan'ın katı yönetiminin ve sert muamelesinin rolü büyüktür. Söz konusu yönetimden memnun olmayan Türgeşlerin kendisine itaat etmemesi üzerine Kapağan Kağan, diğer kabileleri olduğu gibi Türgeş boylarını da hâkimiyeti altına almaya muvaffak olmuştur. Tabi olan Türgeş halkı, Tabar'da yerleştirilmiştir. Sarı Türgeş halkının teslim olmasından sonra Göktürk ordusu Sırderya boylarına çekilen Kara Türgeşleri de boyunduruğu altına almıştır (Taşağıl, 2004: 123). Türgeş halkının mağlubiyete uğratılarak itaat altına alınmasını kitabeler şöyle nakleder: ''*Türgiş Kağanı Türkümüz, milletimiz idi. Bilmediği için, bize karşı*

yanlış hareket ettiği için kağanı öldü. Buyruku, beyleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü. ... Bars bey idi. Kağan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi yanıldı, kağanı öldü, milleti cariye, kul oldu'' (Ergin, 2016: 47).

Batı Göktürk Devleti bünyesinde varlıklarını devam ettirdikleri bir dönemde kağanlığın yıkılması neticesinde Çin boyunduruğu ile karşı karşıya gelen On Oklar, mevcut durumdan kurtulabilmek için liyâkat sahibi bir lider beklentisi içinde oldukları bir sırada Sarı Türgeş boyundan Wu-chih-le'nin halkını tekrar cesaretlendirip ayağa kaldırması ile birlikte, bu beklenti, amacına ulaşarak istenilen neticeyi vermiştir. Batı Göktürk sahasında yaşayan bütün boyları tekrar bir araya getirerek devletini kuran Wu-chih-le'nin bu tarihi misyonu ileride görüleceği üzere yeni ve uzun soluklu siyasi gelişmelere sebebiyet verecektir.

Wu-chih-le'nin ölümünden sonra Türgeş hâkimiyetini devralan So-ko'nun idaresinde devletin sınırları, Çin'in Dört Garnizon şehirlerinden Hotan ve Kuça'yı içine alacak şekilde genişlemiştir. So-ko önderliğinde siyasi bir güç olarak yükselmeye başladıkları bir sırada Çin'in, Türgeş halkını ve kurdukları devleti resmen tanıması da yine bu döneme rastlamaktadır. Göktürklere bağımlı olmalarına rağmen özgür bir dış politika yürüterek siyasi arenada önemli bir mevkiye gelmişlerdir. Dışarıda durum böyleyken içeride bir takım anlaşmazlıkların yaşanması Sarı Türgeşlerin gücünü kırarak yıkılmasını kolaylaştırmıştır. Kısa bir süre varlık göstermelerine rağmen Sarı Türgeşler, kendilerinden sonra önemli bir siyasi güç olarak tarih sahnesine çıkarak pek çok tarihi hadisenin istikametini değiştirecek, meselelerin gidişatında mühim rol oynayacak olan Kara Türgeş Devleti'nin kuruluşu için zemin hazırlamışlardır.

Kara Türgeş Devleti (716-759). Sulu Kağan (716-739)

Çin kaynaklarının ifadesine göre Türgeşlerin çok özel bir kabilesinin reisi olan Su-lu, Göktürkler karşısında yenilgiye uğrayarak batıya; Sırderya boylarına çekilen Türgeş kitlelerini etrafında toplamayı başararak kendini kağan ilan etmiş, böylece iki yüz bin nüfuslu bir halka sahip olmuştur (Chavannes, 2013: 76; Grjimaylo, 1926: 313; Taşağıl, 2004: 123). İdare ettiği boylar arasında barış ve huzur ortamını sağladığı ve ''*her meydan muharebesinden sonra ganimeti kendisine itaat edenlere dağıttığı için,*

boylar severek ona bağlanıp, emrine muntazır hale'' gelmişlerdir (Gumilev, 2011: 429).

Yukarıda bahsi geçen amillerden ziyade Kara Türgeş Devleti'nin kurulmasını kolaylaştıran ve buna şerait hazırlayan en önemli unsura, Doğu Göktürk Kağanlığı bünyesinde devam eden Karluk, Tatabı, Kitan, İzgil, Uygur, Bayırku ve nihayet Batı Türk boylarının ''*hakanlığın kinine ve insanlığa yakışmayan davranışlarına*'' karşı isyan ederek bağımsızlıklarını kazanma arzusu olarak bakılabilir (Gumilev, 2003: 226). Nitekim Su-lu da, Kapağan Kağan'ın doğu ve batı istikametinde mücadele etmek durumunda kalması, itaat altına alınan boyların tekrarlayan isyan hareketleri gibi nedenlerle oluşan karışık vaziyeti iyi değerlendirerek Kapağan Kağan'ın ölümünden sonra, eski Batı Göktürk topraklarının tümünü benimseyerek kendi devletini kurmuştur (Grjimaylo, 1926: 325). Bu zamana kadar kendilerine Tokmak şehrini başkent edinen ve İli Nehri boylarını idare eden, Göktürk müdahalesi neticesinde de daha batıya hareket eden Türgeşler, Su-lu Kağan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Talas Nehri boylarında ikâmet etmeye başlamışlardır (Ögel, 1971: 65).

Kara Türgeş Devleti'ni kurduğu sırada Su-lu Kağan, iki büyük güçle; doğuda, Doğu Türkistan'da kurulan Batı Türk Hakanlığı boylarına mensup prenslikleri Türgeşler'e karşı destekleyen imparatorlukile, batıda ise Sırderya ötesine seferler düzenlemeye hazırlanan İslam orduları ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Su-lu Kağan öncelikle doğudan gelebilecek tehlikeyi bertaraf etmek adına 717 yılında imparatorluğun başkenti Ch'ang-an'a başarılı bir diplomatik sefer tertip etmiştir. Diğer yandan kendisine tehlike teşkil edebilecek üç hükümdarlıkla sıhrî yollarla ittifak akdetmiştir. Öncelikle Batı Türk Hakanlığı'ndan A-shih-na boyuna mensup bir prensesle evlenmiş, ikinci evliliğini Bilge Kağan'ın kızıyla yapmış, üçüncü olarak ise Tibet hükümdarının kızıyla evlenmiştir. Böylece imparatorluğun Su-lu'nun hâkimiyetini kısıtlama girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 109).

Arap Halifeliği, Çin İmparatorluğu, Doğu Göktürk Kağanlığı ve Tibet İmparatorluğu gibi dört güçlü devletin Doğu ve Batı Türkistan'ın hâkimiyetini ele geçirmek uğruna

kıyasıya bir mücadele verdiği VIII. yüzyıl, Türgeşler için, bir cephede savaşırken diğer cephelerde dostane ilişkilerin devamının elzem olduğu bir dönemdi. Tek başına söz konusu devletlerle hesaplaşacak durumda değildi.

Bu sebeple öncelikle Çin'e bir elçi göndererek barış yapılması teklifinde bulunmuştur. Böylece 719 yılında Su-lu'ya Chung-shung-han (sadık ve itaatkâr kağan) ünvanı verilmiş olsa da Su-lu Kağan, Tibet İmparatorluğu ile ittifak akdetmiş, onun yardımıyla Tokmak'ı alarak Dört Garnizon'u yerle bir etmek için çeşitli yönlere asker çıkarmıştır. Bu çıkarma esnasında Su-lu, Dört Garnizon'un tüm hayvanlarını, yiyecek stoklarını ve halkını ganimet olarak ele geçirmiş, An-si (Kuça) ise kuşatılarak, tahrip edilmekten son anda kurtulmuştur (Gumilev, 2011: 388; Gumilev, 2006: 113; Grjimaylo, 1926: 325; Chavannes, 2013: 76-77; Taşağıl, 2004: 124). Tokmak alınınca Çin İmparatorluğu bu şehrin yerini Karaşar şehri ile doldurmuştur (Salman, 1991: 921).

Çin'in karşısına almak istemeyerek çeşitli ünvanlar ve hediyelerle taltif ettiği Su-lu Kağan, söz konusu uzlaşma teşebbüslerini önemsemeyerek belirlediği hedefe doğru istikrarlı bir şekilde hareket etmiştir. 717 yılında Aksu ve Yakarık şehirlerinin kuşatılmasıyla birlikte Dört Garnizon'un ele geçirilme planını başlatmış olan Su-lu Kağan'ın, Tokmak'ı zaptetmesiyle Kuzey İpek Yolu, Kara Türgeş Devleti'nin kontrolüne geçmiştir (Salman, 2002: 416).

Su-lu Kağan'ın batı istikametinde İslam orduları ile mücadeleye yönelmesinde önce, devletin içinde bulunduğu durumu tasvir etmek adına doğuda, askerî ve siyasi alanda esas güç sarfettiği Dört Garnizon'un kuruluş sebeplerine ve tarihi önemine değinmek istiyoruz.

658 yılında Batı Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Çinliler, Türk topraklarını doğrudan kendilerine bağlayarak bu topraklar üzerinde Dört Garnizon adında bir askerî hat tesis etmişlerdi. Bu askerî hat, Çin'in batı ülkelerine uyguladığı menfaat politikasının sonuçlarından biriydi. Burada üzerinde durulması gereken mesele Çin'in, Batı Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra kurulan diğer mahallî hükümetlere nazaran Sarı ve Kara Türgeş Devletleri'ne karşı söz konusu menfaat kapsamında özel ilgi ve alaka ile yaklaşmasıdır. Çin kaynaklarındaki veriler Dört Garnizon'un

kurulma sebeplerini, barbar krallıkları içerisindeki önemli pozisyonları yakalamak, barbar krallıklarının kuvvetlerini bölmek, barbar krallıklarının kendi aralarında askerî güçlerini birleştirmelerine engel olmak, bu yerin (Dört Garnizon'un) çeşitli krallıklara giden ana yol üzerinde bulunması, barbar krallıklarının doğuya (Çin'e) akın yapmalarına mani olmak şeklinde açıklanmaktadır (Salman, 1991: 927-928).

Kaynakların verdiği bu malumatlar gerçeği yansıtmakla birlikte H. Salman'ın Dört Garnizon'un kuruluş meselesini, sebeplerini ve Türk boyları üzerindeki tesirlerini teorize ederek çok kıymetli değerlendirmeler sunduğu çalışmasında yukarıdaki sebepleri yetersiz bulmakla birlikte meseleye daha geniş bir izahat vermiştir.

Şöyle ki, Çin, Batı Türk boylarını ve devletlerini Dört Garnizon ile güneyden tehdit etmekle yetinmeyerek, söz konusu askerî hattı takviye eder mahiyette Pei-ting (Beşbalık) Garnizonu'nu da tesis etmiştir. 733 yılından sonra son şeklini alarak, özellikle Türgeşler'e ve Kırgızlar'a karşı tesis olunmuş bu garnizon, Türk boyları için Dört Garnizon'dan daha fazla tehlike arzetmekle birlikte söz konusu dönemde Türk oymakları doğudan yirmi bin asker ve beş bin at bulunduran Pei-ting Garnizonu ve güneyden yirmi dört bin asker bulunduran Dört Garnizon ile çevrilmiş bulunmaktaydı. Bu kapsamlı teşkilatlanmanın ilave sebeplerine gelirsek, ilk olarak, Çin'in Batı ülkelerinden geçen üç büyük ticaret yolunun nabzını tutma isteği olduğunu ifade edebiliriz. Bu sebeple söz konusu iki garnizonun askerî birliklerinin daha çok ticaret yolları üzerinde konuşlandığı görürüz. Diğer yandan antik çağlardan bu yana ''Kavimler Kapısı'' olarak adlandırılan Batı Türkleri'nin yaşadığı sahanın jeopolitik değeri üzerinde durmalıyız. Ticaret kervanlarının ve tüccarların bir uçtan bir uca katettiği topraklar aynı zamanda bilginlerin, hacıların, fikirlerin ve dinlerin taşınmasına da katkı sağlayan bir köprü vazifesi görmekteydi. İmparatorluğun ciddi sayıda asker bulundurarak, böyle bir teşkilatlanmayı organize etmesi Batı topraklarını ve Batı Türklerini ne kadar önemsediğini göstermektedir. Bu derece öneme haiz gerekçelerle kurulan iki garnizonun kurulma sebeplerinden bir diğeri ise büyük bir devletin Türkistan'ı ele geçirmesini önleme gayesi ile böyle bir tehlikeyi bertaraf etme isteği olabilir (Salman, 1991: 925-931).

736 yılına kadar gerek sıhrî gerekse de diplomatik yollarla Çin ile ilişkilerini stabilleştiren Su-lu Kağan, ülkesinin doğusunda tehlike teşkil edecek bir durum kalmadığına kanaat getirdikten sonra, batıda, Arap istilası ile karşı karşıya bulunan şehir devletlerinin yardım çağrısına karşılık vererek Maveraünnehir'e yönelmiştir.

Türgeş-Arap Mücadeleleri

Arap fetihlerinin şiddetini artırdığı bir dönemde, bir araya gelerek ortak düşmana karşı mukavemet gösterme yetersizliğine rağmen bağımsızlıklarını kaybetmemek için direnen Maveraünnehir'in mahalli hükümdarları, bu dönemde bütün ümidini Çin İmparatorluğu'na ve Türgeşlere bağlamışlardı. 719 yılının ilkbaharında Buhara hükümdarı Tuğşâde, Kûmed hükümdarı Narayana, Semerkant hükümdarı Gurek Çin'e müracaat ederek Araplara karşı yardım talebinde bulunmuşlardı. Mezkûr hükümdarların yardım dilekçelerine eserinde tafsilatlı bir şekilde yer veren E. Chavannes, bu dilekçelerden özetle şöyle bahsetmektedir:

> *''Tuğşada imparatordan Türgişlere yardımına gelmelerini emretmesini istiyor, kendisi de kuvvetlerini onlarınkiyle birleştireceğini ve zaferin kesin olacağını belirtiyor; Nârâyana Arapların kendisini sonuna kadar soyduğundan şikâyet ederek Çin'den adaleti sağlamasını diliyor, karşılığında imparatorluğun batı kapısında sadakatle nöbet tutacağını vaat ediyor; Gurek ise ülkesinin otuz beş yıldan beri harp halinde olduğunu beyan ederek, 712 yılında Semerkant'a karşı Emîr Kuteybe (İ-mi Kü-ti-po) tarafından yapılan kuşatmayı hatırlattıktan sonra, batı ülkelerinde rağbette olan ve Arap egemenliğinin süresini yüz yıl ile sınırlayan bir kehanete atıfta bulunup onlarının vadelerinin sonunda geldiğini ve başarılarının son bulması gerektiğini ve artık fazla gecikmeden onlara saldırmak icap ettiğini düşündüğünü beyan ediyordu'' (Chavannes, 2013: 360).*

Meselenin gidişatını yine Çin kaynaklarından öğrendiğimiz üzere, Maveraünnehir hükümdarlarının göstermiş oldukları çaresizlik karşısında Çin, İslam ordularına karşı bir ordu göndermemiş olsa da, hükümdarları cesaretlendirmek adına Araplar karşısında savaşmanın bir mükâfatı olarak krallık beratı göndermiştir. Birkaç ay

sonra Toharistan yabgusunun ve Çaganiyan kralının da aynı isteklerle elçilerini Çin sarayına göndererek hiç olmazsa Türgeş kağanının yardımlarına gelmesini sağlamasını istiyorlar fakat imparatorun, Su-lu Kağan üzerinde fazla bir otoriteye sahip olmadığı için bu istekler karşısında kayıtsız kaldığını görüyoruz (Chavannes, 2013: 362).

Orta Asya'nın batı topraklarının tamamına hâkim olan Su-lu Kağan, yukarıda bahsettiğimiz mahalli hükümdarların yardım çağrısı karşısında kayıtsız kalmamıştır. ''*Araplar Soğd'u 'Emîr-ü'l-müminîn'in bahçesi' kabul ettikleri gibi, Türkler için de bu zengin bölgeye sahip olmak çok önemli idi*''. Dolayısıyla Su-lu Kağan da Maveraünnehir'i mukavemet etmeden Araplara bırakamazdı (Barthold, 1990: 203).

İslam ordularının Sırderya ötesindeki Türk topraklarına seferlerini başlattığı bu dönem Halife Ömer b. Abdülaziz (717-720) ve Horasan Valisi Cerrah b. Abdullah'ın (717-719) icraat dönemine tesadüf etmektedir. İlk fetihler döneminde Maveraünnehir'in çeşitli eyaletlerindeki isyan hareketlerini bastırmakla uğraşan Horasan valileri, bu dönemde Arap egemenliğinden kurtulmak için ciddi bir şekilde bağımsızlık arayışına giren bölge halkının direnişiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Mahalli hükümdarların sık sık Çin'e ve Türgeşlere müracaat ederek yardım talebinde bulundukları bu dönemde Araplara karşı ilk planlı girişimler, Pencikent hükümdarı Devaştiç liderliğinde başlamıştır.

Tarihî kaynakların verdiği malumatlar ışığında bu dönemde Maveraünnehir'de mahalli hükümetler ile Araplar arasında mevcut husumet ve mücadele ortamının daha da derinleştiği gözlemlenmektedir. Bağımsızlığını kaybederek hâkimiyetini hilafetin güdümünde devam ettirmeyi kabul eden Gurek'in 712 yılında Semerkant antlaşmasını onaylaması ve 719-722 yılları arasında Devaştiç önderliğinde Maveraünnehir halkının bağımsızlık mücadelesini başlatması VIII. yüzyılın ilk yarısı için iki mühim siyasi hadisedir (Smirnova, 1970: 20). Burada üzerinde durulması gereken nokta, önceki dönemlerde halk isyanları şeklinde cereyan eden küçük ölçekli isyanlar kolaylıkla bastırılabiliyordu. Aynı zamanda, ticaretle meşgul olan çok sayıda ahali ve aristokrat kesim (feodallar) kendi menfaatlerini ön planda tutarak söz konusu faaliyetlere iştirak etmekten imtina ederek barışçıl yollarla çözüme ulaşmayı

hedeflemekteydiler. Ortak vatan müdafaası anlayışından uzak, yalnızca kendi statülerini ve yaşam tarzlarını koruma amacına hizmet eden böyle bir zihniyet, elbette olumlu sonuçlar doğurmayarak beraberinde daha keskinleşen problemler getirecekti. Nitekim Cerrah b. Abdullah'ın valilik dönemi de söz konusu problemlerin halli için yardım talebinde bulunulan Türgeş Kağanı Su-lu'nun bölgeye ordu sevketmesi ile başlayan Türgeş-Arap mücadelelerinin ilk safhasını teşkil etmekteydi.

Gurek'in aksine isyan eden Sogd halkına liderlik etmeyi kabul eden Devaştiç, R. N. Frye'ın fikrine esasen ilk etapta Araplar lehine bir tutum sergileyerek 709 veya 710 yılında Tarhun'un ölümünden sonra Arapların desteği ile kendisini hükümdar ilan etmiştir. Gurek ise bu dönemde muhtemel Türgeş ve Çin desteğine güvenmekteydi. Devaştiç'in ise, 722 yılına kadar Araplara karşı tutumunu defalarca değiştirdiği görülmektedir (Smirnova, 1963: 10-11). Yine aynı yıl İslam orduları ile girdiği bir mücadele sonucu hayatını kaybeden Devaştiç, ardında çok zengin bir arşiv bırakarak söz konusu dönemin aydınlatılmasına yardımcı olmuştur.

Tarihi literatürde ‘‘Mug Dağı Arşivi’’ olarak adlandırılan Devaştiç'in arşivindeki belgeler, VIII. yüzyılın ilk çeyreği ile sınırlı olarak nispeten kısa bir dönemi kapsıyor olsa da, mahalli hükümdarların mektupları ve onlara gönderilen mektuplar bölgedeki aşırı gergin ortamın karakterize edilmesinde öncelikli kaynaklardandır. Bu yazışmalarda; Devaştiç'in, Arap valisi Cerrah b. Abdullah'a yazdığı Arapça bir mektupla, Abdurrahman b. Subha'nın Devaştiç'e yazdığı Sogdca bir mektup yer almaktadır. O. İ. Smirnova, Abdurrahman b. Subha'yı tanıtırken Taberî'den referansla, 720 yılında Keş seferine kumandanlık eden bir Arap emiri olarak tanımlamaktadır. Mektupların yazım tarihleriyle ilgili kesin olmayan bilgiler verilmiş olsa da araştırmacılar, her iki mektubun 718-722 yılları arasında yazılma ihtimali üzerinde durmaktadır. Sogdca yazılan diğer belgelerle birlikte yukarıda bahsi geçen mektubun analizi O. İ. Smirnova, A. Freiman, V. A. Livşits, M. N. Bogolyubov gibi Sogd dili mütehassısları tarafından yapılmıştır (Smirnova, 1970: 15-16). Devaştiç'in Horasan valisi Cerrah b. Abdullah'a Arapça yazmış olduğu mektubun kapsamlı analizi ise, V. A. Kraçkovskaya ve İ. Yu. Kraçkovskiy tarafından yapılmıştır. İ. Yu. Kraçkovskiy, mektubun mezkûr valinin görevinden azledildiği veya Devaştiç'in

göndermeyi gereksiz bularak vazgeçmiş olabileceği gibi bir takım sebeplerden ötürü gönderilemediğine dikkat çekerek, bulunan belgenin söz konusu mektubun bir kopyası olabileceğini düşünmemektedir. Mektubun görünümünü değerlendiren mütehassıs, sevkiyat için hazırlandığını ve gönderilmek için hazır beklediğini ifade etmektedir (Kraçkovskiy, 1955: 182-196).

Mevcut mücadele ortamında Devaştiç ile birlikte direnmeye çalışan Sogdiana ahalisinin ve diğer mahalli hükümdarların yardım çağrısına kulak veren Türgeş kuvvetlerine karşı mücadele etmek durumunda kalan İslam orduları, Cerrah b. Abdullah'ın vekili Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkurî'nin, Maveraünnehir'in kuzeydoğu bölgesindeki askerî harekâtı başarı ile yürütmesinden sonra İslam orduları, Çin'e ait bir bölgeyi fethe hazırlandığı sırada Türgeşler tarafından kuşatılmış, fidye-i necât vererek kurtulabilmişlerdir (Barthold, 1990: 204).

Bu başarısız girişimden sonra Ömer b. Abdulaziz, Cerrah b. Abdullah'ı azlederek Horasan valiliğine Abdurrahman b. Nuaym el-Gamidî'yi (719-720) tayin etmiştir. Fakat Abdurrahman'ın gerekli otoriteyi sağlayamaması ve Sogdiana halkının bağlılıklarını bozarak isyan etmeleri üzerine Halife II. Yezid (720-724), Horasan valiliğine Said b. Abdulaziz'i atamıştır. Said'in valiliğinin ilk dönemlerinde vekili Şu'be b. Züheyr'in Semerkant'ı başarıyla yönetmesi sayesinde bölgede bir müddet sukûnet sağlanmış olsa da, isyan hareketlerinden vazgeçmeyen Sogdlular, bir kez daha Su-lu Kağan'a müracaat etmişlerdir (Gibb, 2005: 77).

Bu talebi değerlendirerek olumlu bir karşılık veren Su-lu Kağan, Taberî'de Kûrsûl olarak geçen Sarı Türgeşler'den (Ç'u-mu-kun'lardan) Kül-çur ünvanına sahip Baga Tarkan (Chavannes, 2013: 352) refakatinde küçük bir Türgeş kuvveti göndermiştir. Diğer yandan tüm bölgenin silahlandığı ve yaklaşan yardım kuvvetine birkaçının dışında tüm yerli prenslerin iştirak edeceğini fark eden Said, ordusunun devşirme askerlerine güvenemeyerek Kasr'ul Bâhilî kalesine çekilmiştir. Bunun üzerine Said, Semerkant valisi Osman b. Abdullah'a haber göndererek yardım çağrısında bulunmuştur, fakat beklenen yardımın gelmemesi üzerine Kasr'l-Bâhilî kalesini muhasara eden Kûrsûl ile kırk bin dinar karşılığında bir anlaşma yapmış ve on yedi kişiyi de rehin olarak vermiştir. Şehri kuşatmaktan imtina eden Türk ordusunun bu

saldırısının Gibb, akınla karışık bir keşif hareketinden başka bir şey olmadığını savunmaktadır. Çünkü Türgeşler şehri muhasara edecek aletlerden yoksun ve kuvvetleri de böyle bir muhasara için yeterli değildi (Gibb, 2005: 78; İbnü'l Esir, 1987: 82; Salman, 1998: 49).

Türgeş kuvvetlerinin çekilmesinden sonra yeni atanan Horasan valisi Said b. Amr el-Haraşî (721-722) Türgeşlere yardım etmelerinden dolayı çok sert muamelesinin bir sonucu olarak yerli halk, Gurek'in ikna girişimlerine kulak asmayıp Fergana melikine haber göndererek, kendilerini korumasını ve şehrine konuk etmesini istemişlerdir (İbnü'l Esir, 1987: 90-91).

Yeni valinin korkusu ile memleketlerini terk eden halkın bir kısmı Hoçend şehrine yönelmişlerdi. Fakat mültecileri takip eden Said, onları Hoçend'de muhasara etmiştir. Türk hükümdarlarının yardım edeceği hususundaki ümitleri boşa çıkan mahsurlar, teslim olarak yeniden haraç vermeyi ve memleketlerine dönmeyi teklif etmiş olsalar da, Said'in bir bahane bularak İştihan prensini idam etmesiyle başlayan zulüm siyaseti, melikler ve maiyetleri başta olmak üzere bütün Sogd muhariplerinin kılıçtan geçirilmesiyle devam etmiştir. Ertesi gün yine birkaç köylü idam edilmiş yalnız dört yüz tüccarın hayatı bağışlanmıştır. Mültecilerin bir grubu da Fergana bölgesinde yerleştikleri için buradaki halka dokunulmamıştır. Geri dönüş yolunda Said, isyan eden birçok şehri itaat altına alarak devam etmiş, teslim olan meliklere verdiği bağışlanma vaadini tutmayarak hepsini idam ettirmiştir (Wellhausen, 1963: 215). Maveraünnehir halkına ve yöneticilerine karşı uygulanan bu acımasız takibât, hiç şüphesiz yerli halkın Araplara besledikleri kinin daha da artmasına ve henüz tanışmış oldukları İslamiyet üzerinde olumsuz bir imaj bırakarak, farklı algılanmasına sebebiyet vermiştir. Yerli halkın bu olaylardan sonra Türgeş Kağanı Su-lu'ya iltica ettiğinden bahseden M. Ş. Günaltay, Su-lu Kağan'ın ordusunda Maveraünnehir'den göç eden Sogdlular'dan mühim bir fırka teşkil ettiğini kaydetmektedir (Günaltay, 1933: 89).

Bu talihsiz olaydan sonra Said b. Amr el-Haraşi, Halife Hişam (724-743) tarafından azledilerek yerine Müslim b. Said el-Kilabî (722-724) atanmıştır. Asıl amacı Fergana üzerine bir sefer tertip etmek olan Müslim, valiliği boyunca Sogdlularla ve Türklerle

mücadeleye devam etmiştir. 724 yılının ilkbaharında Fergana'ya karşı bir sefer düzenlediği esnada Toharistan'da bulunan Ezd ve Rebialılar isyan ederek orduya katılmayı reddetmişlerdir. Bu şartlarda ordunun geri kalanı, Sogdlu birliklerle Fergana'ya ilerlemeye devam etmişlerdir. Burada Türgeş Hakanı Su-lu'nun kendisine doğru geldiğini haber alan Müslim, aniden ricat kararı alarak çekilmeye başlamıştır. Geri çekilme sekiz gün devam etmiştir. Bu süre zarfında oldukça yorulan İslam ordusu, dokuzuncu gün Sırderya'ya ulaşmış olsa da burada Fergana ve Taşkent kuvvetleri tarafından yolun kapatıldığını görmüşlerdir. Diğer taraftan Türgeşler tarafından sıkıştırılan Müslim'in ordusu, burada giriştiği muharebe neticesinde her ne kadar Sogdlular'ın reisini ve Türgeş kumandanını öldürerek Sogd ahalisinden yedi kişiyi de esir almış olsalar da, büyük zayiat veren Arap ordusunun geri kalanı Hocend'e binbir güçlükle ulaşabilmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 109; Wellhausen, 1963: 216; Gibb, 2005: 82; Salman, 1998: 50). Söz konusu savaşın çetinliğini İbnü'l Esir'deki bir rivayet şöyle tasvir etmektedir; ''*Türkler bizimle savaştılar; hatta bizi öyle kıstırdılar ki, ölüme kesin gözüyle bakıyorduk. Havsere b. Yezid b. Hürr b. Huneyf, Türklere dört bin kişiyle saldırıp geri çekildi. Nasr b. Seyyâr otuz kişilik süvari bölüğüyle saldırıp Türkleri yer değiştirmek zorunda bıraktı. Sonra hep birlikte hücuma geçildi ve Türkler hezimete uğradı*'' (İbnü'l Esir, 1987: 110).

Arap tarihçileri tarafından ''Yevm el-Atş'' (Susuzluk Günü) olarak adlandırılan bu savaşta Türgeşler, Maveraünnehir üzerindeki Arap hâkimiyetine karşı ezici bir başarı sağlayarak, Arapların söz konusu bölgede yayılma politikalarının en az on beş yıl boyunca duraklamasına neden olmuşlardır. Bu dönemde Araplar, savunma konumunda kalarak Amuderya ötesindeki neredeyse tüm topraklardan yavaş yavaş çıkarılmaya başlamışlar, Türgeşler ise bu tarihlerde (724-727) Semerkant'a kadar ulaşmışlardır (Twitchett, 2008: 434; Gibb, 2005: 83). Yevm el-Atş muharebesi esnasında Arap ordusunun bozguna uğratılması neticesinde cesaret toplayan Türgeşler, Maveraünnehir üzerinde nüfuzlarını artırmaya başlamışlardır.

Yeni vali Esed b. Abdullah (724-727), Horasan'a tayin edildiğinde Müslim, Fergana'daki savaşlarına devam etmekteydi. Bir yandan mücadelelerin aralıksız devam ettiği, diğer yandan savaşlar sonrası harabeye dönmüş, elverişsiz bölgelerden gelen mültecilerden ve mevcut durumdan hoşnut olmayan gayrı memnunlardan

meydana gelmiş gönüllü birlikleri Semerkant önlerine kadar yayılmışlardı. Ciddi bir müdahale gerektiren bu kargaşa ortamında vali, bölgedeki hoşnutsuzluğu daha fazla artırmamak adına isyancılarla çatışmaya girmekten kaçınmıştır. Semerkant'ın ele geçirilişinin an meselesi olduğu bir esnada Susuzluk Günü'nden cesaret alaran Toharistan hükümdarı, Arapları Amuderya Havzası'ndan çıkarmak için bölgeye Su-lu'yu çağırmıştı. Gittikçe kötüleşen vaziyet, 726 yılında Türgeşlerin Huttal'da Arap ordusuna karşı koymasıyla birlikte büsbütün ağırlaşmıştı (Gibb, 2005: 84). Türgeş mağlubiyetinin ardından Horasan'a dönen Esed, bu başarısızlığın sebeplerini kabilevî düşmanlıklarda arayarak suçladığı kimseleri ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Valilik görevindeki ehliyetsizliği ve bu şekilde sert tavırları sebebiyle görevinden azledilmiştir (Yıldız, 1976: 22).

Bütün Maveraünnehir bölgesinde Arap iktidarının tehlikeye düştüğü ve Abbâsî propagandasının hızlandığı bu dönemde, Su-lu Kağan mevcut karışıklığı değerlendirerek, yerli muhaliflerin de iştirakı ile Buhara'yı zaptetmiştir (Kafesoğlu, 2003: 144). Arapların elinde yalnızca Semerkant, Kemerce ve Debûsiye kalmıştır. Bu esnada Horasan valisi olan Eşres b. Abdullah es-Sülemi (727-729) ordusuyla birlikte mevcut tehlikeyi önlemek üzere Merv'den hareket ederek Amul'de toplanmışlardır. Fakat yerli ve Türgeş müttefik ordusu onun Amuderya'yı geçmesine mani olmuşlardır. Yaklaşık üç ay devam eden bu zorlu mücadele sonrasında Eşres, nehri geçmeye ve Katan b. Kuteybe'nin kumanda ettiği ordu ile birleşerek Beykent'e kadar ilerlemeye muvaffak olmuştur. Bu esnada müttefik kuvvetlerin Arapların su ile irtibatını kesmeleri neticesinde Eşres'in yedi yüz askeri ölmüş, kalanları ise susuzluktan ilerleyemez duruma gelmişlerdir. Nihayet, Haris b. Süreyc, Sabit b. Kutne ve arkadaşlarının fedakârlıkları sayesinde İslâm ordusu daha çetin bir ‘‘Susuzluk Günü’’ yaşamaktan kurtulmuşlardır. Bu sayede ilerlemeye devam eden Araplar, Gurek'in de Türgeşler safına geçtiği şiddetli bir savaştan sonra, müttefik güçlerin geri çekilmesi üzerine Buhara'ya kadar ilerleyerek karargâh kurmuşlardır. Bu esnada Gurek tekrar Eşres'e katılmış, Su-lu Kağan ise ana kuvvetten ayrılarak Kemerce'ye sıkışan Arap birliklerinin üzerine yürüyerek söz konusu bölgeyi kuşatmıştır. On sekiz gün süren kuşatmadan sonra mahsur kalan askerlerin şiddetli mukavemeti neticesinde Su-lu Kağan, mahsurlara Buhara'daki ana kuvvete

katılmamak şartı ile bölgeyi terk etmelerine müsaade vermiştir (Wellhausen, 1963: 218; Gibb, 2005: 87; Kafesoğlu, 2003: 144; İbnü'l Esir, 1987: 127-128).

Yeni tayin edilen Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî (729-734) daha önce Hindistan'da görev yapmış beş yüz Suriyeli asker ile Horasan'a gelmiş, buradan da Buhara'da hareket edemeyecek halde bulunan Eşres'e yardım etmek üzere Buhara'ya girmiştir. Cüneyd, çatışmaya girdiği Türgeş kuvvetlerini Rüzmân (Zarman/Zermân) denilen bölgede dağıttıktan sonra Semerkant'ı kurtarmaya muvaffak olarak orduyu başarı ile Horasan'a geri götürmüştür (Wellhausen, 1963: 218; İbnü'l Esir, 1987: 131-132).

Valiliğinin ilk döneminde birkaç bölgede birden yaşanan isyan hareketlerini bastırmakla meşgul olan Cüneyd, Su-lu Kağan'ın Semerkant'ı kuşatması üzerine buradaki garnizon kumandanı Savra b. Hurr'un yardım çağrısına icabet ederek bölgeye ilerlemiştir. Semerkant'a yaklaştığı sırada aniden Türgeş kuvvetlerinin hücumuna maruz kalan Cüneyd, bu kez kendisi Savra b. Hurr'a haber göndererek yardım talebinde bulunmuş, bunun üzerine Savra, Semerkant'ta cüzi bir grup bırakarak Cüneyd'in yardımına gelmiş olsa da, Türgeşler savaş alanındaki çalılıkları ateşe vermek suretiyle yardımcı birliklerin büyük bir kısmını mahvetmişlerdir. Türgeşlerin Savra ile mücadelesinin devam ettiği sırada Cüneyd, Nasr b. Seyyar ve mevâlinin gayretleri ile ordusunu kurtararak Semerkant'a girmiştir. Bunun üzerine Türgeşler, Buhara'ya yönelerek Katan b. Kuteybe'yi muhasara etmişlerdir. Fakat Cüneyd'in Semerkant'ı terk ederek Buhara'nın yardımına koşması neticesinde Su-lu Kağan geri çekilmek durumunda kalmıştır (731) (Yıldız, 1976: 23). İbnü'l Esir'de geçen rivayete esasen Su-lu'nun, söz konusu mağlubiyet sonrası Cüneyd'i kastederek ''*Bu şımarık çocuk beni bu yıl mağlûp etti. Ben de gelecek yıl onu helâk edeceğim*'' (İbnü'l Esir, 1987: 132) ifadesinden, Maveraünnehir istikametindeki mücadelesini devam ettireceği ve Arapları bu bölgeden tamamen çıkarma isteğiyle dolu olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde siyasi ve askerî yoğunluğunu tamamen batıya yöneltmiş olan Su-lu Kağan, doğuda Tibetliler ve Göktürkler ile başarılı diplomatik ilişkiler geliştirmiştir. Çin ile de stabil bir vaziyetin hâkim olduğu 734 yılında Su-lu, bütün ilişkisini

keserek Çin'e saldırıya geçmiştir. Kaynaklarda bu mücadele ile ilgili direkt bir kayıt bulunmuyorsa da, Çin bakanlarından Chang Chiu-ling tarafından yazılan bir mektupta söz konusu saldırının sebebi, Çinli bir sınır subayının Su-lu'nun elçisini öldürüp, mallarını gaspetmesi olarak gösterilmektedir. Bu hadiseden sonra Çin hükümdarının söz konusu subayı idam ettirerek öldürülen elçinin mallarını da iade etmesine rağmen Su-lu, atlar için ödenen bedelin yeterli olmadığını bahane ederek Çinlilerin üzerine ordu sevketmiştir. Şiddetli bir savaşın ardından Su-lu'nun ordusu Kaşgar'ı kuşatma altında tutmuş, 735 ilkbaharında ise Aksu şehrine saldırmıştır. Bunun üzerine İmparatorluk, Türgeşlere karşı tedbir amaçlı bir takım girişimlerde bulunmuştur. Yukarıda bahsi geçen mektupta yer alan söz konusu girişimlerden sırasıyla şöyle bahsedebiliriz; Aşina Chen'e kağan ünvanı vererek, Dört Garnizon'da bulunan Türk kabileleri ve onlarla birlikte yaşayan Çinlileri yönetim bakımından daha güvenli bir duruma kavuşmasını amaçlamıştır. Göktürk Kağanı'na bir mektup yazarak Türgeşlere karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmiş fakat Göktürkler'den herhangi bir yanıt alamamıştır. An-shi Genel Valisi Hu-tsı'nın Araplarla ilişki kurarak onlardan askerî yardım temin etmesi için emir vermiştir. Bunun üzerine Horasan Valisi Esed'e bir elçi gönderilmiştir. Çin, Göktürkler ve Araplar ile oluşturmaya çalıştığı müşterek hareket siyasetini Orta Asya'daki diğer devletlerin hükümdarları ve yöneticilerine de yönelterek Su-lu'ya karşı birlikte karşı koyma teklifinde bulunmuştur. Çin'in dört bir tarafa gönderdiği elçilerle Türgeşlere karşı müttefik arayışı, söz konusu dönemde Türgeşlerin gücünün zirvesinde bir devlet olarak bulunduğu sahada söz sahibi olduğunu göstermektedir (Sarıtaş, 1996: 47). Diğer yandan Semerkant ve Buhara'nın geri alınmasından sonra Cüneyd'in valiliğinin son iki yılında herhangi bir seferden bahsedilmemesine bakılacak olursa, Maveraünnehir'in mevcut vaziyetinin değişmediği, Türgeş saldırılarının bir müddet askıya alınarak dış tehlike açısından nispeten sükûnetin sağlandığı düşünülebilir. Cüneyd'in Horasan valiliğinden ayrılmasından sonra kabileler arasındaki mücadeleler yeniden alevlenmiştir. Haris b. Süreyc'in Toharistan'da devlete karşı ayaklanmasının ardından Maveraünnehir'deki Arap iktidarı zayıflamıştır. Yeni tayin edilen Vali Âsım b. Abdullah el-Hilâlî (735), bölgede devam eden kabile çatışmaları ve yerli halkın isyan hareketleri karşısında yetersiz kaldığı için azledilerek yerine ikinci kez Esed b. Abdullah (735-738) atanmıştır. Esed, göreve geldikten sonra Hâris

ile ittifak yapmış olan Huttal'a karşı oldukça şiddetli bir sefer planlamıştır. Huttal reisi İbnü's-Sâicî yardım etmesi için Su-lu Kağan'a müracaat etmiştir. Kağan Suyab'tan hareketle Huşvarag üzerinden yürüyüşe geçince, İbnü's-Sâicî ikili oynayarak bu durumu Esed'e bildirmiştir. Bunun üzerine vali geri çekilmek durumunda kalmıştır. Ceyhun üzerinde Türgeşlerin taarruzuna uğrayarak bütün ağırlıkları kaybetmiş, canını zor kurtararak Belh'e geri dönmüştür (Gibb, 2005: 98; Yıldız, 1976: 23; Wellhausen, 1963: 223).

Bunun üzerine Su-lu Kağan, Doğu Toharistan'da bulunan Karluk Yabgusu'nun yanına gitmiştir. Sogdiana ve Toharistan'a bağlı bölgelerin hükümdarlarına, kendisine katılmaları için emir veren Su-lu'ya burada Haris b. Sureyc de eşlik etmiştir. Sogdiana, Usruşana, Şaş ve Huttal kuvvetlerinin de katılımıyla sayıları otuz bine varan yardımcı birlikleri ile Türgeşlerin Cezze'de oldukları haberinin Esed'e ulaşması üzerine, vali, Belh'teki Suriye garnizonu ve bölgeden toplayabildiği diğer birliklerle onlara karşı ilerlemiştir. Müttefik güçlerin Cüzcan'ı ele geçirmeleri üzerine, Haris'in Cüzcan hükümdarının da kendilerine katılacağı beklentisi boşa çıkmış, hükümdar, Arapların safına geçmiştir. Harîstân mevkiinde Esed ordusunun ani bir saldırısıyla sarsılan Su-lu Kağan, Cüzcan hükümdarının da arkadan hücuma geçmesiyle hezimete uğratılmıştır (735) (Wellhausen, 1963: 223; Gibb, 2005: 100-101; Esin, 1973:141).

Bu beklenmedik başarısızlıktan sonra emrindeki birçok subay tarafından terk edilerek doğuda Çin'e, batıda Araplar'a yenik düşen Su-lu'nun devleti gücünü hızla kaybetmiş olsa da, Karluk Yabgusu'nun yanında bir süre kaldıktan sonra, ülkesine dönmek üzere yola çıktığında geçtiği bölgelerde Maveraünnehir hükümdarları kendisini büyük saygı ile karşılamışlardır. Mağlubiyetin neticesi ne kadar ağır olursa olsun Su-lu Kağan tekrar savaş hazırlığına başlayarak Haris b. Sureyc'e beş bin at tedarik etmiştir. Savaş hazırlıklarının devam ettiği 738 yılında Su-lu Kağan, maiyetinden Külçur'un (Baga Tarkan'ın) komplosu neticesinde hayatını kaybetmiştir (Salman, 1998: 67).

Wu-chih-le liderliğinde Çin boyunduruğundan kurtularak küçük bir boy teşkilatlanması olarak tarih sahnesine çıkan, kısa sürede güçlenerek bütün Batı Türk

topraklarına ve kabilelerine hâkim olan Türgeşler, Su-lu Kağan döneminde devlet otoritesi yönüyle ve askerî sahada güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır. İslam ordularının ilerleyişlerini neredeyse 40 yıl sekteye uğramasına sebebiyet vererek, Çin gibi büyük bir imparatorluğu da kendilerine karşı müttefik arayışına sevk etmişlerdir. Hiç şüphesiz bu gelişmelerde Maveraünnehir'in mahalli hükümdarlarının rolünü de hesaba katmak gerekmektedir fakat en büyük rolü Su-lu'nun saygı duyulan, önemli bir devlet adamı vasfıyla bölgedeki itibarında aramak mümkündür.

Su-lu Kağan'ın öldürülmesinin ardından gelişen olaylar Türk tarihini olduğu kadar, Çin ve Arap gibi iki büyük gücün hâkimiyet mücadelesine sahne olan Orta Asya'nın tarihi seyrini de derinden etkilemiştir. İslam ordularının Maveraünnehir'e akınları bir seferler silsilesi olarak devam ettiği bir dönemde bu akınların kısa sürede amacına ulaşması beklenirken, Su-lu önderliğinde teşkilatlanan Türgeş gücünün bölgeye müdahalesi neticesinde söz konusu akınlar ivme kaybederek, Türgeşler karşısında savunma pozisyonuna geçmişlerdir. Hâristan zaferinin hemen ardından Su-lu'nun hayatını kaybetmesi ile birlikte İslam ordularına direnecek ciddi bir güç kalmamıştır. Ortak düşmana karşı birlikte hareket etme şuurundan zaten yoksun olan Maveraünnehir beyleri, Araplar'ın hızlı bir şekilde Amuderya'yı geçerek Semireçya (Yedisu) sahasına ilerleyişine engel olamamışlardır. Öte yandan Türgeşler arasında da ayrılıklar başlamış, Sarı ve Kara Türgeş boyları arasındaki husumet ve rekabet ortamını hazırlayan şartların olgunlaşması ile devletin yıkılışına kadar geçen süre zarfında, Çin'in güdümünde, ancak iki düşman boy olarak varlık gösterebilmişlerdir.

Sarı ve Kara Türgeşlerin Mücadeleleri. Türgeşlerin Yıkılışı.

Çin kaynaklarının ifadesine göre Külçur ve Tu-mo-chih'nin bir gece baskını ile Su-lu Kağan'ı öldürdükten sonra Tu-mo-chih, Külçur'a karşı gelerek Su-lu'nun oğlu Tu-huo-sien Ku Çor'u kağan olarak başa geçirmiştir. Talas'ta ikâmet eden Kara Türgeşler'den Er-wei Tegin ile birlikte hareket ederek Baga Tarkan'a saldırmışlardır. Baga Tarkan'ın çağrısı üzerine imparator, Semireçya'da çıkan karışıklığı yatıştırmak için Kai Chia-yün komutasında Taşkent ve Keş ordularını Tu-huo-sien üzerine göndermiştir. Tokmak'ta bulunan Tu-huo-sien'i burada yenerek esir almışlardır. Kardeşi Tun A-p'o ise teslim olmuştur. Öte yandan Kaşgar garnizonu kumandanı Fu Meng-ling, Fergana kralının desteği ile Talas'a girmiş, Er-wei Tegin ve kardeşi Po-

se'yi öldürmüştür. Yaşanan çetin mücadelelerin neticesinde Batı ülkelerinin oraya buraya dağılmış, perişan olmuş on binlerce insanı Fergana Krallığı'na bağlanarak Çin'e tabi olmuşlardır (Taşağıl, 2004: 164; Grjimaylo, 1926: 328).

Daha önce Türgeşlere bağlı olarak yaşayan Batı Türk boylarından başta Baga Tarkan (Fu-yen kül-çuru/Külçur) olmak üzere, Ç'u-mu-kun, Şu-ni-şi ve Kung-yüe kabileleri 739 yılının dokuzuncu ayında Çin imparatoruna;

> ''*Vahşi insanların torunlarıyız. Ülkemiz karıştı. Kralımız öldü. Arta kalanlar kendi aralarında savaştılar. Göğün oğlunun gönderdiği general Chia-yün askerleriyle onları cezalandırıp bastırdı. Çin imparatorunun kutsal tebası olmak istiyoruz. Boy olarak An-hsi'ye bağlanalım, ebediyen, dışarıdan vassal olalım*''

ifadeleri yer alan bir teşekkür mektubu göndererek Çin egemenliğini kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Ertesi yıl (740) Baga Tarkan ''*sağ cesur muhafızlar büyük generali*'' rütbesine getirilmiş, Taşkent hâkimine ''*adalete uyan kral*'' unvanı verilmiş, Keş kralı ise ''*özel terfi*'' ile onurlandırılmıştır (Chavannes, 2013: 123; Taşağıl, 2004: 164-165).

Çin'in yerel hükümdarları onurlandırmasının hemen ardından A-shih-na Huai-tao'nun oğlu Hsin ''On Ok Kağanı'' ilan edilerek bütün Türgeş boylarının yönetiminin başına geçirilmiştir. Bu durum Baga Tarkan'ı öfkelendirmiş ''*Su-lu'yu bertaraf eden benim. Aşina Hsin'e unvan vermek ne demek oluyor?*'' diyerek birçok kabileyi isyana teşvik etmiştir. Bunun üzerine imparator Baga Tarkan'a derhal bir elçi göndererek eski kabilesinin başına geçmesini sağlamıştır (Chavannes, 2013: 124; Sarıtaş, 1996: 53-54).

Baga Tarkan'ın, türlü entrikalarla elde ettiği Türgeş kağanlığında başarı gösterememesi sebebiyle idaresinde bulunan ahali arasında huzursuzluk artmış, 742 yılına gelindiğinde ise Aşina Hsien'i Tokmak civarında öldürmesi üzerine Kara Türgeşler birlikten ayrılarak kendilerine El Etmiş Kutluk Bilge'yi kağan seçmişlerdir. Böylece Sarı Türgeş boyları Baga Tarkan'ın, Kara Türgeşler El Etmiş'in idaresinde bir hâkimiyet dönemi yaşamışlardır. Fakat Baga Tarkan'ın

nailiyeti uzun sürmemiş 744 yılında Çin'in Ho-si bölgesi kumandanı Fou-mong-ling-tcha tarafından ortadan kaldırılınca onun yerine El Etmiş'i saraya teklif etmiş, söz konusu teklifin onaylanması ile El Etmiş, On Ok Kağanı (744-748) olmuştur. Hâkimiyet dönemi ile ilgili detaylara ulaşamadığımız El Etmiş Kutluk Bilge Kağan, 748 yılında Tokmak'ı ele geçiren Çinli General Wang Tcheng-kien tarafından tahttan indirildiğine dair tahminler mevcuttur (Salman, 1998: 80; Sarıtaş, 1996: 54).

749 yılında ''On Ok Kağanı'' unvanı verilen I-po'ya (749-751) aynı zamanda dönemin hâkimiyet sembolü sayılan yay çekme ve araba sürme yetkisi de verilmiştir. Çin ile iyi ilişkilerin devam ettiği sırada bu dostluğun bilinmeyen bir sebeple bozulduğu görülmektedir (751). Kuça askerî genel valisinin bölgeye yaptığı bir harekâtı sonucunda Taşkent hükümdarı ile birlikte Türgeş Kağanı'nı da esir alarak Çin sarayına götürmüştür. Bu tarihten sonra kaynaklarda I-po'nun adına rastlanılmamaktadır. Aynı şekilde 753 yılına kadar genel olarak Türgeşler hakkında da malumata tesadüf edilmemektedir. Bu durumun sebeplerini Talas Savaşı ve An-lu-shan isyanı ile uğraşan Çin'in çetin bir mücadele dönemine denk gelmesinde, dolayısıyla komşularıyla pek ilgilenememesinde arayabiliriz (Salman, 1998: 81).

753 yılına gelindiğinde Kara Türgeşler'in başında Tengride Bolmış'ı (751-753) kağan olarak görmekteyiz. Kayda değer bir hadisenin olmadığı bu yıllarda Tengride Bolmış, selefleri gibi Çin ile iyi ilişkiler kurmuş bunun neticesi olarak kendisine ''*Altay bölgesi kralı*'' unvanı verilmiştir. 755 yılında Çin sarayına yeni bir elçinin gönderilmesinin ardından Türgeşler arasındaki birlik iyice bozulmuştur. 756-757 yıllarında Sarı ve Kara oymaklar ayrı ayrı kağan çıkarmışlar, birbirleri arasında şiddetli mücadeleler vuku bulmuştur. Mücadelelerin devam ettiği dönemde Kara Türgeşlerin Sarı Türgeşlere nazaran daha prestij sahibi olduğu düşünülürse, 758-759 yılları arasında başlarına Kara Türgeşler'den A-t'o-p'ei-lo'yu geçirmeleri anlaşılabilir. 759 yılında bu son Türgeş kağanı Çin'e bir elçi göndermiş, ismi açıklanmayan bu Türgeş elçisinin şerefine sarayın salonlarından birinde büyük bir ziyafet verilmiştir. Kaynaklar Türgeşler ile ilgili malumatları burada sonlandırarak, bu yıllardan sonraki hadiselerde Türgeşler hakkında suskun kalmaktadırlar. A-t'o-p'ei-lo'dan sonra toparlanamayan Türgeşler, ortaya bir kağan çıkaramadıkları gibi yaklaşık yirmi yıldır kuvvetlenen Karluklar, Su-lu'nun iki büyük merkezi olan

Tokmak ve Talas'ı ele geçirerek hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir (Bernştam, 1941: 29; Salman, 1998: 83-85).

Türgeş Kültür Çevresi ve Arkeolojik Buluntular

Türgeş Kağanlığı'nın yayılma alanı olan ve devletin her iki merkezinin yer aldığı Yedisu bölgesi, üzerinde akan İli, Karatal, Çu, Aksu, Talas, Lepsi ve Biyen ırmaklarından dolayı bu adı almakla birlikte coğrafi taksimata göre bugünkü Kazakistan'ın güneydoğusu, Kırgızistan'ın kuzeyi ve Doğu Türkistan'ın kuzey-batısındaki toprakları içine almaktadır. Bölgenin tarihi ile ilk bilgiler Çin kaynaklarında, Han İmparatorluğu'nun (M.Ö. 206-M.S. 220) düşmanları olan Hunları yok etmek için Wu-sun'lar ile akdedilen ittifak sebebiyle geçmektedir (Abdurrahman, 2002: 203-204).

Göçebe ve yerleşik medeniyetlerin kaynaşarak karşılıklı etki dairesinde kaldığı, Orta Asya'nın bozkır bölgeleri ve yerleşik-tarımsal bölgeleri arasında yer alan Güney Kazakistan ve Yedisu; Orta Asya'nın diğer vilayetlerinde olduğu gibi şehir kültürünün geliştiği önemli bölgelerdendir. İlk yerleşimin, M.Ö. iki bin yıl önce mevcut olduğu tahmin edilen bölgede, Saka ve Kang dönemlerine uzanan eski geleneklerin izlerine de tesadüf edilmektedir (Baypakov, 2002: 161; Nusov, 1971: 7).

Çin kroniklerinde, Hunlar'ın arasında, hayvan sürüleri ile geçimini sağlayan topluluklardan başka, tarımla uğraşan ahalinin de varlığına ilişkin bilgilerin yer almasından yola çıkılarak Türk şehir ve mimarisinin başlangıç tarihinin Hun Dönemi ile başladığı fikri üzerinde durulmaktadır fakat Türkler'de şehir yaşamına dair esas arkeolojik buluntuların Göktürk Dönemi'nden sonra başladığı bilinmektedir. Bu buluntular ışığında, nüfusunun büyük çoğunluğunu göçebelerin teşkil ettiği Göktürkler'in arasında, köy ve kasabalarda oturarak tarım ile meşgul olan ahalinin varlığını da ifade etmek mümkündür (Cezar, 1977: 8-9).

VI. yüzyılın ikinci yarısında iktisadi, siyasi ve ticari sahada söz sahibi olmaya başlayarak, dönemin Bizans, Sâsâni ve Çin gibi büyük devletleri ile başarılı diplomatik ilişkiler geliştiren Batı Göktürk Kağanlığı, Orta Asya bozkırlarında kendi idari sistemini kurarak İpek Yolu ticaretini ve mahir Sogd tüccarlarını kontrolü ve

nüfuzu altına almayı başarmıştır. Bu gelişme ile birlikte, tarımla, zanaatle ve ticaretle uğraşan yerli halkın refah seviyesi, Batı Göktürk kağanlarının kucaklayıcı ve yenilikçi siyaseti neticesinde zirve dönemini yaşamıştır. Ticaretin gelişmesi yeni yeni şehirlerin kuruluşunu teşvik etmiş, Batı Göktürk topraklarında meskûn olan Türk boylarının varlığı ise hızlı bir Türkleşme prosesini beraberinde getirmiştir. Bahsettiğimiz sahanın uçsuz bucaksız oluşu ve içinde yaşayan kalabalık ahali göz önünde bulundurulursa, Türkler yerleşik hayata mı mensuplardı, göçebe hayatı mı benimsemişlerdi muammasının net bir ifade şeklinin mevcut olmadığı görülecektir. Söz konusu coğrafyanın genişliği ve üzerinde barındırdığı insanlara sunduğu iklim, yer şekilleri gibi etkenlerin farklılığının rol oynadığı değişken hayat tarzına nazar-ı dikkat yetirilirse, Türklerin mevcut şartların belirlediği ölçüde göçebe, yarı göçebe, yerleşik hayat tarzlarını benimsedikleri görülecektir. Dolayısıyla Türklerin, batıya yöneldiklerinde, burada yerleşik hayatı benimseyerek köklü bir şehir kültürünün taşıyıcıları haline gelen Sogdlular ile tanışmaları, medeni ilişkiler çerçevesinde karşılıklı tesir dairesine düşerek bölgedeki şehir hayatını mükemmelleştirmekle birlikte aynı zamanda benimselerinde rol oynamıştır. Göktürkler döneminde gerçekleşmeye başlayan bu vaziyet hiç şüphesiz, halefleri Türgeşlerin bölgede hâkimiyetini tesis etmesiyle birlikte daha da gelişerek sonraki Türk devletleri için örnek teşkil etmiştir.

Göktürk Devleti'nin genişlemeye başladığı dönemde birçok büyük şehrin ele geçirilmesiyle birlikte bu şehirlerde, başkentte bulunan Büyük Yabgu'ya bağlı yeni yabguluklar meydana getirilmiştir. Türgeş Devleti'nde ise Yabguluk ortadan kaldırılarak, bütün şehirler doğrudan Kağan'a bağlanmıştır (Ögel, 1971: 66). Bu bilgiler bize, ilk kağanlardan başlayarak Türgeşlerin, şehir hayatına daha yakın ilgi göstermiş olduklarını düşündürmektedir. Dolayısıyla şehirlerde oturarak devletlerini oradan idare etmeye başlayan ilk Türk hükümdarlarının da yine Türgeş kağanları olması gerekmektedir. Nitekim Batı Göktürk Hanedanı'nın halefleri olan Türgeş kağanlarının VIII. yüzyılda Suyab ve Talas şehirlerinde ikâmet ettikleri bilinmektedir (Sümer, 1984: 23).

VII. ve VIII. yüzyıllar arasında oluşmaya başlayan Güney Kazakistan ve Yedisu şehir kültürünün kendi içinde, antik geleneklerle birlikte Ortaçağ şehir kültürünün bir

parçası olan Sogd şehir kültürünün yeni unsurlarını da birleştirdiğini ifade eden K. Baypakov, bölgedeki şehirlerin karakteristik yapısını şöyle ifade etmektedir:

> *''Genellikle Güney Kazakistan'a özgü daire şeklindeki şehir planlarında, antik yerleşimlerden orta çağ şehirlerine geçen geleneksel planlamaların etkisi olmuştur. Konutların planlamasında tambur şekilli girişler, dar kenarlı ve önü açık dikdörtgen yer şömineleri, ikili değirmen taşları için dikilen kazıklar ve pişirilmemiş kil tuğlalardan yapılmış daire şeklindeki ya da oval istinat duvarlar gibi geleneksel özellikler görülmektedir. Bunların yanısıra, sofaların üzerindeki tümsekler-çıkıntılar ve dört kolonlu tavanlar gibi yeni unsurlar da sunulmuştur''.*

Şehir kültürünün Güneybatı Yedisu'da, Güney Kazakistan'dan farklı olarak gelişmiş yerleşik ve tarımsal geleneklerin mevcut olmadığını ifade eden mütehassıs, söz konusu yüzyıllarda Yedisu şehirlerinin İpek Yolu güzergâhında bulunması sebebiyle, geçiş ticaretinin şehir ve yerleşik-tarımsal kültürün gelişiminde önemli rol oynadığı üzerinde durmaktadır (Baypakov, 2002: 161-162).

Erken dönemlerden itibaren bölgede Türk yerleşimine dair ilk buluntular, 1938-39 yıllarında Talas Vadisi boylarında arkeolojik kazı çalışmaları yürüten A. N. Bernştam'ın, Hun dönemine ait Berkkarın ve Kenkol kurganlarının (M.Ö. III-M.S. II) tespiti ile mümkün olmuştur. Bölgede, orta ve küçük ölçekte 31 kurgan açan A. N. Bernştam, kazılar sırasında gün yüzüne çıkarılan toprak, demir ve altından yapılmış çok sayıda buluntuyu göçebe yaşam biçimi ile dolayısıyla Hunlar ile ilişkilendirmektedir (Bernştam, 1998: 35-39). A. N. Bernştam'ın görüşlerine katılmayan S. S. Sorokin ve A. K. Kibirov gibi araştırmacılar, söz konusu kurgan buluntularını II-III. yüzyıllar ile ilişkilendirmekle birlikte, Hunlar ile alaka kurulamayacağını ifade etmektedirler (Frumkin, 1970: 37).

Bölgenin erken dönemlere ait diğer bir kültür merkezi, Çu Vadisi'nde 1964 yılında yapılan kazı çalışmaları esnasında tespit edilen Wu-sun dönemine (M.Ö. III-M.S. I) ait Kara-Baltı yerleşim merkezidir. Bu buluntudan yola çıkarak bölgedeki en erken yerleşimi Wu-sun dönemi ile ilişkilendiren V. Nusov, Talas Vadisi'ni de M.Ö. III. yüzyıldan itibaren göçebelerin daimi olarak kaldığı bir bölge olarak tanımlamaktadır.

Ayrıca göçebelerin burada sığır yetiştiriciliği ile meşgul olduklarından, kısmen yerleşik hayat sürdüklerinden de bahsetmektedir (Nusov, 1971: 8-9).

Söz konusu bölgede, ticaretin büyük rol oynadığı şehir medeniyetinin gelişim seyri üzerinde Sogd kolonilerinin etkisi hiç şüphesiz büyüktür. Bu etkinin ne derece olduğu ise tartışmalı bir konu olarak kalmaktadır. V. V. Barthold, Yedisu bölgesinde oluşan şehir medeniyeti mimarlarının Sogd kolonileri olduğunu ifade etmektedir. Bu fikre S. G. Klyaştornıy da katılmaktadır. A. N. Bernştam ve P. N. Kojemyako'ya göre ise Yedisu'da bulunan yerleşik kültür abideleri Sogdlulara, göçebe kültür abideleri ise Türklere aittir. Yoğun araştırmalar neticesinde Sogdiana'da ve aynı şekilde Yedisu'da hem idari merkez, zanaatkârlık, ticaret gibi şehir fonksiyonlarında, hem de tarımsal unsurlar üzerinde Sogd medeniyetinin entegrasyonu neticesinde gelişme katedildiği gözlemlenmektedir (Baypakov ve Gorçayeva, 1999: 151-152).

Sogd kolonilerinin bölgeye M.S. I. yüzyılda dâhil olmaya başladıkları fikrini savunan A. N. Bernştam, yeni arkeolojik buluntuların ve yazılı kaynakların analizi neticesinde söz konusu tarihi M.S. V. yüzyıla kadar götürmektedir. Mütehassıs, özellikle Frunze şehrinin 32 km doğusunda bulunan Krasnaya Reçka'yı Sogd kolonilerinin ilk yerleşim yeri olarak nitelendirmektedir. Bölgede üst sınıfın yaşadığı, çiğ kerpiç ve kil bazlı malzemelerden inşa edilmiş, iki ve üç katlı evler tespit edilmiştir. Altı oda ve müştemilattan müteşekkil evlerden birine, bir kısmında aile mezarlığı bulunan avlu birleşmektedir. Buluntular, burada yaşayan ahalinin, başlarına bir felaket gelmesi sonucu evlerinden ayrılarak başka bir bölgeye taşındıklarını göstermektedir (Bernştam, 1941: 55).

Yedisu sahasındaki diğer bölgelere nispeten erken yerleşim merkezleri olarak addedilen Çu ve Talas vadilerinde, ahalinin çok erken dönemlerden itibaren sulama sistemi ile tanıştığı, meşguliyet olarak çeşitli sahalarda gelişen sanatkârlıkla birlikte Çin'den İran'a uzanan, Çu Vadisi yoluyla hayata geçirilen ticaret ile sıcak iklimin, bereketli toprakların, kolay sulama sisteminin sunduğu imkânlar vasıtasıyla da tarım ile uğraştığı gözlemlenmektedir. VIII. yüzyılın başlarında Türgeş kabileleri bu arazilere geldiklerinde, muhkem kale duvarları ile ihate edilmiş birkaç küçük yerleşim yeri ve şehirler vardı. Söz konusu şehirlerin ahalisi olan Türkler ve

Sogdlular, tarım, ticaret ve zanaatle uğraşıyorlar, şehir sınırlarına yakın bölgelerde ikâmet eden göçebe kabileler ile iktisadi ilişkiler devam ediyordu. Fakat bu dönemde zanaatın tarımdan, şehirlerin köylerden net bir ayrımı henüz söz konusu değildi. 15 km² veya daha fazla mesahaya sahip olan şehirlerin birçoğu iki veya üç muhkem surla çevrilmiş olup, dış surun uzunluğu bazen 28 km'ye kadar ulaşabilmekteydi. Duvar ve surların başlıca yapı malzemesi ise kil çözeltisi ve çakıltaşı idi (Nusov, 1971: 7).

Çu Vadisi'ndeki yerleşim merkezleri hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan biri 630'lu yıllarda bu bölgede seyahat eden Szuan-Tzan'ın notlarıdır. Szuan-Tzan yerleşim yerlerinin isimleri ve konumları hakkında bilgi vermez, aynı zamanda bahsettiği şehirlerin herhangi bir ayrıntısından bahsetmez (görünümü, iç ve dış yapısı gibi). Detaylandırmadan kaydetmiş olmasına rağmen, her birinin başında birbirinden bağımsız Türk beyleri bulunan çok sayıda önemli yerleşim merkezinden bahsetmektedir (Kojemyako, 1959: 20; Togan, 1964: 21-55). Talas Vadisi hakkındaki ilk tasavvurlarımızı ise VI. yüzyılın II. yarısında Bizans elçisi Zemarkhos'un İstemi Yabgu'yu ziyarete gelmesini tasvir eden Menandr'ın kayıtlarına borçluyuz. İslam kaynaklarında Taraz olarak ifade edilen Talas, Moğol döneminden sonra kaynaklarda Talas, Yanı-Talas ve Yanı gibi isimlerle adlandırılmıştır. Arkeolojik malumatların kesinleştirdiği üzere, Talas; Cambul şehri ile ilişkilendirilmektedir. Talas, hem zengin medeni katmanları ve mesahasının büyüklüğüne göre hem de doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı diğer Talas Vadisi şehirlerinden ayrılmaktadır (Bernştam, 1997: 102).

Yakın döneme kadar Yedisu şehirlerinin kesin konumunu belirlemek oldukça güç bir mesele olarak kalmaktaydı. V. V. Barthold, Suyab'ı Isıkgöl'ün batısında ararken, Balasagun'u önce Burana şehri ile daha sonra ise Akbeşim ile tanımlamaktadır. A. N. Bernştam ise Suyab'ı Chong-Kemin Vadisi'ndeki Novoriyskoy'de Balasagun'u ise Akbeşim yerleşim merkezinde göstermektedir. G. Clauson ise Suyab'ı Akbeşim ile ilişkilendirmektedir. Söz konusu tahminlere göre şehirlerin muhtemel konumları; Suyab, Akbeşim arazisinde, Balasagun ise Burana arazisinde olmalıdır. Kaşgarlı Mahmud ise Balasagun şehrini Kuz Ordu olarak adlandırmaktadır. Arkeolojik çalışmalar neticesinde yeterince iyi öğrenilmiş, büyük mesahaya sahip, uzun kale

duvarları ile ihata edilmiş şehir kompleksleri, yazılı kaynaklarda bahsedilen büyük şehirler ve başkentler ile karşılaştırıldığında; Cambul'u Taraz ile Akbeşim'i Suyab ile Burana'yı Balasagun ile Krasnaya Reçka'yı Nevaket ile Şiştobe'yi ise Nuzket ile ilişkilendirmek mümkündür (Baypakov, 1986: 33-66).

Çu ve Talas Vadisi arazilerinin sistematik kazı çalışmaları esasında VII.-VIII. yüzyıllara ait 36 şehir kaydedilmiştir. Söz konusu şehirlerin tipolojik hususiyetleri üzerinde durarak, bu şehirleri mesahalarına göre bir sınıflandırmaya tabi tuttuğumuzda üç şehir tipi sunmak mümkündür. I. tip şehir grubuna, en az 30 hektar araziye sahip, etrafı duvarlarla çevrilmiş Taraz, Akbeşim, Krasnaya-Reçka, Şiştobe gibi nispeten büyük şehirler dâhildir. II. tip şehir grubuna ise, arazileri 10 ile 30 hektar arasında değişen; Aktobe, Çaldovar, Merke, Aspara, Sokuluk, Sarıg, Bunciket gibi orta mesahaya sahip şehirler dâhildir. 10 hektardan az olan şehirlerin dâhil olduğu III. grup ise, Cuvantobe (Atlah), Tortkoltobe (Aşağı Barsgan), Toymakent (Adahket), Lugov (Kulan) gibi küçük mesahaya sahip olan şehir grubudur (Baypakov ve Goryaçeva, 1999: 153).

Sıraladığımız şehirler içerisinde en önemli yerleşim merkezleri olarak Akbeşim, Krasnaya-Reçka, Burana ve Şiştobe'yi örnek verebiliriz. Mükemmel bir şehristana sahip söz konusu şehirler kendi dönemleri için büyük ticaret, sanatkârlık ve idari merkezler olarak kabul edilmekteydi. Uzun surlarla çevrilmiş bu şehirlerdeki yerleşim yapıları lös ve lös ile birlikte çakıl, saman ve ot ile karıştırılmış çiğ tuğladan inşa edilmekteydi. Bölgede, pişmiş kerpiç, ahşap ve metal gibi kıymetli yapı malzemeler ise oldukça sınırlı sayıda kullanılmaktaydı (Nusov, 1971: 7).

Daha önce de ifade edildiği gibi Yedisu ve İpek Yolu boyunca yerleşmiş olan Sogdlular, Yedisu bölgesinde şehir kültürünün gelişmesinde aktif rol oynamışlardır. Söz konusu gelişimin bir ürünü olarak Cemukat, Navaket, Kirmirau, Bunciket, Semeknu şehirlerini kurmuşlardır. ‘‘Türk-Sogd Sentezi’’ tabiri ile ifade edebileceğimiz ortak kültürel unsurların gelişimi, sadece şehirlerde değil, şehir gelişimini teşvik eden ticaret ve zanaat gibi meşguliyetlerde de gözlemlenmektedir. Şehirlerde sadece üretim değil, aynı zamanda satış da yapılmaktaydı; ülkeler

arasında, şehirler ve çevreleri arasında, şehirler ile bozkırlar arasında olmak üzere mal alışverişlerinde üç ana yönelim söz konusuydu (Baypakov, 2002: 162).

Ticari ürünler arasında Çin'den ipek, lake eşyalar, kâğıt ve ayna gibi ürünler getirilirken, Bizans ve Orta Doğu şehirlerinden Babil halıları, değerli taşlar, mercan, inci, cam ve çeşitli kumaşlar taşınıyordu. Sogdlular, gümüşten çeşitli eşyalar, renkli şişeler, ilaçlar, boya maddeleri ve kilim gibi ürünlerin imali ile meşgul idi. Gümüş eşyaların üretim merkezi ise Yedisu şehirleri idi. Göçebelerle yapılan takas ticareti ise Taraz, Suyab, Nevaket, Kulan gibi büyük sınır şehirlerinde kurulan ticaret fuarlarında gerçekleştiriliyordu. En önemli ticaret merkezi ise yazılı kaynaklarda ‘‘tüccarlar şehri’’ olarak kaydedilen Taraz idi. Çu Vadisi'nde yer alan, şehir ahalisinin neredeyse yarısının ticaretle meşgul olduğu Suyab'tan ise, ‘‘çeşitli ülkelerden gelen tüccarların yaşadığı yer’’ şeklinde bahsedilmektedir. Sınır şehirlerinde göçebelerle yapılan takas usulü alışverişten farklı olarak şehir merkezlerinde ticaret, parayla yapılmaktaydı. Şehir kazılarında ortaya çıkarılan Türgeş ve Tuhus sikke buluntuları ise söz konusu durumu kanıtlar niteliktedir (Baypakov ve Goryaçeva, 1999: 162).

Türgeş hâkimiyetine kadar Eftalit ve Göktürk gibi Türk devletlerinin iktisadi hayatında sikke kullanımının mevcutluğu bilinmektedir. Eftalit sikkeleri, Grek (Bactria) ve Sâsâni (Litvinsky, 1996: 139-143), Göktürk sikkeleri ise Çin etkisinde gelişerek özgün ve müstakil bir örnek teşkil etmemektedir. Her ne kadar Türgeş sikkeleri de biçimsel açıdan Çin sikke modelinde gelişmiş olsa da, her hangi darbedilmiş bir sikkenin üzerinde değişiklikler yapılarak oluşturulmasından ziyade, devletin kendi eliyle darbettiği sikkeler olması hasebiyle Türk kültür tarihi açısından büyük öneme haizdir.

Orta Asya Türkleri içerisinde para dolaşımının temelini oluşturan ve Türgeşler tarafından temsil edilen söz konusu sikkelerin büyük çoğunluğu, hem buluntu yeri hem de darp merkezi olarak Talas, Akbeşim, Krasnaya Reçka ve Sarıg şehirleri ile ilişkilidir. Çin sikke modelinde, bronzdan imal edilmiş, ortasında kare bir delik bulunan Türgeş sikkeleri, üzerinde ‘‘kirişsiz yay’’ veya ‘‘bumerang’’ şeklinde bir damga ve Sogd dilinde yazılar ile karakterize edilmektedir (Smirnova, 1981: 60).

Sikkeler farklı kağanların hâkimiyet dönemlerinde, 704-766 yılları arasında tarihlendirilmektedir. Sikkelerin darp edildiği merkez olan Talas'ın Kara Türgeş Devleti'nin merkezi olması ve 711 yılında Sarı Türgeşler'in Kara Türgeş tabiyetine girmelerinden dolayı sikkeler Kara Türgeş Devleti'ne atfedilmektedir (Bernştam, 1997: 105). Taraz kazılarında ortaya çıkarılan söz konusu sikkelerin stratografik konumu, VIII.-IX. yüzyıllara tarihlendirilen dördüncü katman olarak belirlenmiştir (Bernştam, 1997: 73).

Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde tespit edilen Türgeş sikkeleri, her biri üç farklı tipten oluşan iki grup şeklinde sınıflandırılmıştır. İlk grup için tipler 1,2,3; ikinci grup için 4,5,6'dır. Birinci tip, üzerinde saatin ters yönünde okunan Sogd alfabesi ile yazılmış Baga Türgeş Kağan pny, ''Kutsanmış Türgeş Kağan'ın parası'' şeklinde bir yazı bulunmaktadır. Diğer yüzünde ise Sogdca prn (farn) ''zafer'' kelimesinin bir şekli olan ''r'' ve mr'y ''kral'' kelimesinden türetilen bir şekille Türgeş damgası yer almaktadır. Oldukça nadir bir tip olan birinci tip sikkeler içerisinde, Suyab ve Taraz'da bulunmak üzere sadece üç sikke mevcuttur. İkinci tip, bir yüzünde Baga Türgeş Kağan pny yazısı, diğer yüzünde Kağan'ın damgası bulunan 25 mm ebatında, 5 gr ağırlığında olan büyük bakır sikkedir. Bu tip sikkelere sadece Akbeşim ve Krasnaya-Reçka gibi kısıtlı alanlarda rastlanılmış olduğu için söz konusu sikkelerin Türgeş Kağanlığı'nın çöküş döneminde tedavüle sokulduğu düşünülmektedir. Üçüncü tip, Kuça yakınlarında ortaya çıkarılan, ön yüzü tip 2 ile aynı, arka yüzünde ise ikinci tipteki damganın simetrik bir şekilde kopyalanmasıyla oluşturulan özel bir damga bulunmaktadır (Thierry, 2002: 386-388).

O. İ. Smirnova'nın da tasdik ettiği gibi VIII. yüzyılda Sogd dili ve yazısı Yedisu bölgesindeki Türk hâkimiyetinde resmi dil hüviyetinde kullanılmaya başlanmıştır. VIII. yüzyıl Türgeş sikkeleri üzerinde bulunan Sogdca yazılar, Türklerin bu dile adaptasyonu için hazırlık aşamalarından biri olduğunu göstermektedir (Livşits, 1962: 80-81).

İkinci grup Türgeş sikkeler, üzerinde bulunan Sogdca yazılarla benzerlik göstermesiyle birlikte, ebatlarıyla, damgalarıyla ve Kağan'ın kişisel isminin görünüşü ve baskı işçiliği ile birinci gruptan tamamen farklıdır. Şöyle ki, dördüncü

tip, ikinci tip ile aynı yazılara sahiptir fakat diğer yüzünde bulunan üç çatallı zıpkın şeklindeki damga ve wy'tmys ywbw (Okıtmış gubu, ‘‘Prens Okıtmış’’) yazısıyla çok farklıdır. Beşinci tip sikkeler dördüncü tip sikkelere benzemekle birlikte, damgası farklı bir dizayna sahiptir. Altıncı tip sikkeler ise diğerlerinden biraz daha farklıdır; yazılar saat yönünde okunurken, Türgeş Kağanı pny de baga kelimesi kullanılmayarak kısaltılmıştır (Thierry, 2002: 387).

Arkeologlar tarafından VIII. yüzyılın 20'li yıllarına atfedilen Krasnaya-Reçka ve Akbeşim yerleşim merkezlerinde yürütülen kazılar neticesinde ortaya çıkarılan zanaat atölyeleri, kale yapıları, Budist mabetleri, Hristiyan kiliseleri, nekropoller gibi şehir kalıntılarında çok sayıda Türgeş sikkesi ile karşılaşılmıştır. Muhtelif yıllarda (1939-40; 1961-63; 1971-84 yıllarda) sistemli olarak yürütülen kazı çalışmalarının ürünü olan sikke buluntularının bir bölümü (1978-83 yılları arasında tespit edilen) V. N. Nastiç tarafından sikkelerin ebatı göz önünde bulundurularak, büyük (23 mm veya daha fazla), orta (22-18 mm) ve küçük (17 mm veya daha az) olarak sınıflandırılmıştır (Kojemyako, 1989: 8-25; Kojemyako, 1989: 25-69; Baypakov ve Goryaçeva, 1989: 69-78; Nastiç, 1989: 96-120).

Yedisu bölgesinde Türgeş sikkelerinden sonra en çok dikkat çeken diğer bir sikke grubu ise Tuhuslar'a aittir. Karluk veya Karluk boy birliği içerisinde yaşayan kavimler sırasında yer alan Tuhuslar, Suyab, Biglili, Ükeş, Lazine, Farikiye şehirleri bölgesinde İli, Çu ve Talas nehirleri arasında yaşamışlardır. Yedisu'nun diğer bölgelerine kıyasla Krasnaya Reçka, Karakol ve Talas bölgeleri, farklı tip, boyut ve ağırlıktaki çok sayıda Tuhus sikkesinin tespit edildiği yerleşim merkezleridir (Kalkan, 2013: 108-109).

Arkeolojik verilerden yola çıkılarak Tuhuslar'ın, Türgeşler'den daha önceki bir tarihte sikke basımına başladıkları düşünülmektedir. Bu görüşe hiç şüphesiz farklı tipteki sikkeler üzerinde bulunan yazıların incelenmesi ile ulaşılmıştır. Sonraki dönem ‘‘ßvy twrkys y'y'ıı’’ ifadesinin yer aldığı Tuhus sikkelerinden anlaşılacağı üzere, Türgeşler'in hâkimiyetini tanıdıkları söylenebilir. Bazı sikkelerin üzerindeki yazılar Tuhus kabile reisinin Sogdca titulunu içermektedir. Yazının başlangıcında ve sonunda bulunan damga, araştırmacıların fikrine göre, Çin hiyeroglifi ‘‘çu’’yu

andıran bir işaretle bölünmektedir. İşaretin kaynağı bilinmemektedir. V. V. Radlov tarafından Kuzey Moğolistan'daki Ulu-kem Nehri'nde keşfedilen petroglifler arasında söz konusu işaretin hemen hemen aynısı bulunmuştur (Smirnova, 1981: 60-61; 406-413). K. Tabaldiyev tarafından Koçkor Vadisi'nde taşların üzerinde de tespit edilen damga, Tuhuslar tarafından boy veya devlet sembolü olarak kullanılarak sikkelere darbedilmiştir (Kalkan, 2013: 109).

Son olarak, yukarıda sözü edilen sikke koleksiyonları haricinde L. R. Kızlasov tarafından Akbeşim kazılarında, üzerinde ''Tanrılar tanrısı Bilge Kağan'ın parası'' yazılı çok nadir bir sikkeye tesadüf edilmiştir. Söz konusu sikkenin hangi kağan adına darbedildiği malum değildir. Sikkenin üzerinde bulunan ''Bilge'' ifadesini, kesin olmayan bir şekilde kağanın ismi veya yalnızca ünvanı olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir (Smirnova, 1981: 62; 412).

Şehirlerin ve yerleşik ahalinin hayatında ticaretle birlikte hiç şüphesiz tarım ve hayvancılık da büyük rol oynamaktaydı. Zirai ürünler arasında tahıl bitkileri, üzüm, meyve ve sebze gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Şehirdeki şarap üretimi ile ilgili verilere epigrafik buluntulardan ulaşılmaktadır. Novopokrovsko ve Krasnaya-Reçka şehirlerinde tespit edilen humalar (?) üzerine Sogd dilinde yazılmış ifadelerden anlaşıldığı üzere, bu özel kaplar içerisine şarap koyarak hediye olarak veriliyordu. Şarap üretimi ile ilgili buluntulara Lugov şehrinde bir çiftlik evinin hususi odasında rastlanılmış olup, burada tesis edilmiş küçük bir atölyenin buluntularından yola çıkılarak birkaç birleştirilmiş boru aracılığıyla iletilen üzüm suyunun dinlendirildikten sonra çeşitli kaplara koyulduğu tahmin edilmektedir. Şarapçılık kalıntılarına aynı zamanda Talas Vadisi'nde bulunan Tortkul şehrinde de tesadüf edilmiştir. Ahalinin üzüm şarabı ile birlikte kenevirden elde ettikleri bir tür şarapla birlikte ayran tükettikleri de bilinmektedir. Meyve ve sebze türlerinin birçoğunu yetiştirerek kazanç sağlayan bölge halkının buğday, arpa, pirinç, bezelye, fasulye gibi bitkilerle birlikte kavun, karpuz, kayısı gibi meyveleri de yetiştirdikleri Taraz ve Krasnaya Reçka şehirlerinin kazılarında tespit edilen söz konusu bitkilerin tohum buluntularından anlaşılmaktadır (Baypakov ve Goryaçeva, 1999: 162).

2014 yılında Taraz'da arkeobotanik çalışmalar yürüten S. V. Baştannik, D. A. Voyakin, R. N. Buranbayev gibi araştırmacılar, bölgede Türgeş dönemine ait birçok farklı tohum buluntusu ile karşılaşmışlardır. Buluntular arasında, buğday (Triticum aestivum), çift sıralı arpa (Hordeum vulgare distichum, Hordeum vulgare nudum), darı (panicum milliaceum), mercimek (Lensculinaris), fasulye (faseolus) gibi bitkiler yer almaktadır (Baştannik vd., 2015: 180). Söz konusu tohum buluntuları bölge halkının gündelik yaşantısını aydınlatmakla birlikte, yerleşim bölgelerinin zenginliğini de ortaya koymaktadır.

Geniş Avrasya bozkırlarında yaşayan çok sayıda farklı etnik kökene mensup göçebe kabileyi kontrolü altına alan, askerlerinin ve savaş atlarının techizat biçimleri, silah çeşitleri gibi unsurlarla birlikte gelişmiş bir askerî teşkilatın bütün gerekliliklerine cevap veren Türk askerî gelenekleri, eski Türklerin etkisi altında bütün Türkçe konuşan kabileler üzerinde tesirini icra etmiştir. Erken Ortaçağlar boyunca Türkler, uzak ve yakın dövüş silahlarını mükemmelleştirerek eski Türk silahlarının tipolojik çeşitliliğini önemli derecede artırmıştır. Türkler'de silahlanma ve savaş sanatının gelişimi hususunda, Türk kültür abideleri olan mezar ve anıt kazılarında ortaya çıkarılan silah buluntuları, Türk savaşçılarının, petroglifler, freskler, süs eşyaları ve taş heykeller üzerine hakkedilen tasvirler önemli bilgi kaynağı sunmaktadır (Hudyakov vd., 2006: 70).

Kırgızistan'daki Türk kültür merkezlerinin kazılarından çıkarılan; kemikten yaylar, ok uçları, kılıçlar ve hançerler dâhil olmak üzere çeşitli silah aletleri A.K. Akebetova, A. N. Bernştam, M. A. Bubnovoy, D. F. Vinnika, A. K. Kibirov, Y. A. Scher tarafından ayrı ayrı araştırma eserleri ve makaleler yayınlanmıştır. Antik Türk taş heykelleri üzerindeki silah tasvirlerinin ikonografisi hakkındaki detaylı bilgileri A. N. Bernştam, V. P. Mokrynina ve Y. A. Scher gibi mütehassıslar ilim dünyasına kazandırmışlardır (Hudyakov vd., 2006: 71).

Son yıllarda Tyan-Şan'daki Koçkor Vadisi'nde, Batı Türk ve Türgeş kültür abidelerinin ve mezarlarının kazıları esnasında önemli miktarda silah aleti tespit edilmiştir. Buluntular arasında kemik kaplamalı yaylar, ıslık çalan demir ok uçları, huş ağacı kabuğu parçaları, kılıç ve mızraklar yer almaktadır. Yine Tyan-Şan

bölgesinde Sutu-Bulak anıtında Türk ve Sogd askerleri arasındaki savaş sahnesinin yer aldığı bir kemik plaka ortaya çıkarılmıştır. Batı Türk ve Türgeş kültür çevreleri olarak tanımlayabileceğimiz Tyan-Şan bölgesinde Beş-Taş-Koro I, Beş-Taş-Koro III, Taş-Tobe, Çu Vadisi'nde ise Krasny-Front sit alanlarında, II. Göktürk Devleti'nde de oldukça yaygın kullanım alanına sahip kompozit yay kalıntıları bulunmuştur. Her ne kadar II. Göktürk askerî techizatı ile Batı Türkleri, dolayısıyla Türgeşlerin kullandığı silahlar arasında aynı kökten beslenmeleri sebebiyle temelde bir takım benzerlikler gözlemlenebiliyor olsa da, söz konusu devletlerin Sogdlular, Persler ve daha sonra Araplarla yüzleşmeleri gerektiğinden, iyi savunulan bir düşmana ateş etmeyi hedeflemiş, mevcut şartlara göre Batı Türkleri ve Türgeşler, Doğu Türkleri'nde farklı silah ve koruma araçları geliştirmişlerdir. Bu gelişmelerin yanı sıra VII.-VIII. yüzyıllar, önceki dönemlerle mukayese edildiğinde, iki, üç, dört kanatlı, düz, üçgen, dörtgen şeklinde uçuş mesafesine göre farklılık gösteren zırh delici demir ok uçlarının tipolojik çeşitliliğinin arttığı bir dönem olmuştur. Üç kanatlı ok uçları Ortaçağ ok uçları arasında en mükemmel aerobalistik grup olarak kabul edilmektedir. Hun Dönemi'nde kullanılmaya başlanan, tarihî literatürde ''ıslık çalan oklar'' olarak adlandırılan üç kanatlı oklar, Batı Türkleri ve Türgeşler arasında da en yaygın kullanıma sahip oklardır. Diğer yandan kılıçların şekillerinde de değişiklik gözlenmiş olup, öldürücü kesikler açmaya yarayan uzun, hafif kavisli ve ucu şeritli kılıçlar kullanılmaya başlanılmıştır. Söz konusu silahlar, Türk taş heykellerde, gravürlerde, Sogd fresklerinde; Koçkor Vadisi'nde Kalmak-Taş taş heykeller üzerinde, Isıkgöl'de Kurment anıtlarında ve Yedisu'daki diğer heykel örneklerinin üzerinde Türk savaşçılarının kemerlerinden asılmış uzun kılıfları tasvir edilmiştir (Hudyakov vd., 2006: 71-81). Yukarıda da ifade edildiği gibi VII.-VIII. yüzyıllar boyunca Batı Türkleri ve Türgeşler komşu yerleşik ülkelerin iyi silahlanmış zırhlı birliklerden müteşekkil orduları ile karşı karşıya gelmek durumunda kalarak, askerî techizatlarını bulundukları sahanın talep ettiği ölçüde geliştirmişlerdir. Söz konusu gelişim, her şeyden önce taş heykellere yansımıştır.

Karluklar

Karluklar'ın Menşeî ve Yaşadıkları Coğrafi Muhitler

Türgeşlerin mirasını devralarak Batı Türk Kağanlığı'nı yeniden ayağa kaldıran Karluklar, Türk tarihi için olduğu kadar İslam tarihi için de mühim ehemmiyet arzeden siyasi, askerî, etnik ve kültürel gelişmelerin merkezinde aktif rol oynamışlardır. Yazılı kaynaklarda Karluklar ile ilgili ilk haberleri içeren ''Sui Hanedan Tarihi''nde (581-618) söz konusu boy teşkilatı hakkında V. yüzyıla ait bilgiler yer almaktadır. Burada, esas boy grubu ''bulak'' (Mou-lo) olan Karlukların Altay Dağları'nda ikâmet ettikleri bildirilmektedir (Akişev vd., 1977: 336). Daha kesin bir tarihle ifade edersek 413 yılında Çin kaynaklarında Ko-lo-lu (Ka-lo-luk) olarak bahsedilen Karluklar (Kafesoğlu, 1985: 186), Uygurlara ait Tibetçe bir metinde Gar-log, İslam vakayınamelerinde Halluh (Harluh), Sogd metinlerinde Grr-Wgr ve Moğol kayıtlarında Har-lu-ut şeklinde tanımlanmaktadır. Çinli seyyah Szuan-Tzang'ın Hi-mo-ta-lo şeklinde kaydettiği ve ''karlı dağlar altında yaşayanlar'' manasına geldiğini ifade ettiği bu kelimenin, Karluk adının Sanskritçe tercümesi olduğu ileri sürülmektedir. Orhun ve Şine-usu yazıtlarında ise ''Karluk bodun'' veya ''Üç Karluk'' şeklinde yer almaktadır (Gömeç, 2004: 22; Salman, 2002: 421; Temir, 2016: 271; Kafesoğlu, 1985: 186).

Türk kabileleri arasında nüfus bakımından en kalabalık boylar arasında zikredilen Karluk kabile adının şamil edildiği birkaç rivayetten biri de Oğuzname'de yer almaktadır. Söz konusu rivayete göre Oğuz Han batıya bir sefer düzenlemiştir ve dönüşte boz aygırını kaybetmesi üzerine maiyetindeki beylerden biri boz aygırı aramaya çıkar ve üç gün sonra yanında boz aygırla, şiddetli kar sebebiyle başı ve üstü karla kaplanmış olarak döner. Oğuz Han bu durumu görünce kendisine ''Karluk bek'' adını vererek o bölgedeki kabilelere bey olarak tayin eder (Almas, 2013: 132). Şecere-i Terakime'de ise Oğuz Han ve askerlerinin seferde olduğu bir sırada aniden bastıran kış ve kar dolayısıyla Oğuz Han'ın bölgede bulunan halka ''Karlık'' adını verdiğini belirtmiştir (Ebulgazi Bahadır Han, 1974: 35). Şecere-i Terakime ve Oğuzname ile birlikte eski Türk edebi metinlerinde de ''kar yığını'' anlamında kullanılan Karluk adını G. J. Nemeth, ''kar fırtınası'' anlamında niteleyerek en sert tabiat olayı ile izah etmektedir (Salman, 2002: 421). J. Nemeth'in bu ifadesini yine

mezkûr tarihçiden atıfta bulunarak izah etmeye çalışan P. Golden bir tabiat gücüne işaret ettiğini savunmaktadır (Golden, 2002: 207). ‘‘Karluk’’ adı ile ilgili diğer bir görüş de G. Doerfer tarafından dile getirilmiştir. G. Doerfer, Karluk adının Karaluq; Karal; Karıl; Karılmak; Karışmış olmaktan ‘‘karışmış halk’’ veya ‘‘karışık, soy, aile, boy’’ manasına geldiğini ileri sürmektedir (Salman, 2002: 421; Kafesoğlu, 1985: 186).

Tang kroniğine (618-907) esasen Türklerin bünyesinde yer alan Karluklar, Göktürklerin dallarından birini oluşturmaktadır. Klasik İslam tarihçileri arasında aynı noktaya dikkat çeken İbn Fakih, Karluklar ile Göktürkler arasındaki genetik birliği ‘‘onlar (Karluklar)- eski Türkler’’ ifadesi ile teyit etmektedir. Ayrıca 605’li yıllara tarihlenen Töles boyları listesinde adlarından bahsedilmemesi Türgeşler gibi Karlukları da Göktürk hanedanına mensup ayrı bir boy teşkilatı olarak göstermeyi mümkün kılmaktadır (Akişev vd., 1977; Taşağıl, 2004: 62-63).

Karluklar, Orhun abidelerinde de kaydedildiği gibi ‘‘Üç Karluk’’, üç boy veya üç boy birliğinin oluşturduğu bir kabile teşkilatı olarak karşımıza çıkmaktadır. VII. yüzyılın ortasına ait bilgiler içeren Tang Tarihi’nde, Karlukları oluşturan üç büyük boyun ismi; Mou-luo (Mou-tse), Ch’ih-ssu (P’o-fu), T’a-shih-li şeklinde kaydedilmiştir (Taşağıl, 2014: 261). İlk kabile ismi Mou-luo ‘‘bulak’’ olarak yeniden adlandırılmıştır. Bulak ismi, Mervezî’de Karlukların bir bölümü olarak bahsedilmektedir. Kaşgarlı Mahmud ise, Bulak veya Alka-bulak adlı Türk halklarından bahsederken Kıpçaklar tarafından esir alındıklarını ancak daha sonra esaretten kurtulduklarını ifade etmektedir. Kaşgarlı’ya göre Bulakların özellikle Karluklar ile ilişkilendirilmesi zordur. Yine Kaşgarlı Mahmud ile Hudûd el-Âlem’in müellifine göre bazı Bulak kabile grupları Yağma birliğinden çıkmışlar, Tokuz-Oğuzlar ile birleşmişlerdir (Akişev vd.,1977: 337; Genç, 2002: 3).

‘‘Üç Karluk’’ kabile birliğini oluşturan Ch’ih-ssu (P’o-fu) grubu ise daha sonra Çiğil olarak adlandırılmıştır. Hudûd el-Âlem’de Çiğil arazisi hakkındaki bilgiler Karluklara atfedilerek, söz konusu arazilerin Karluklara ait olduğu belirtilmektedir. el-Mervezî, Karluk kabile birliğinin terkibinde üç Çiğil boyunun olduğunu ifade etmiştir. Ebu Dülef, Çiğil ülkesini ziyaret ettiğinde Çiğillerin Karluklar ile

ilişkilerinin olmadığını rivayet etmektedir. Gerdizî, Çiğilleri Semireçya sakinleri olarak nakleder ve ilki Isık-Göl çevresi diğeri İli Vadisi olmak üzere Çiğil yerleşimi ile ilgili iki bölge tanımlar. Nizamülmülk'teki bilgilere esasen ise Çiğiller, Maveraünnehir sakinleri olarak gösterilmektedir. Mukaddesî'ye göre ise Çiğiller Taraz çevresinde meskûnlardı. Kaşgarlı Mahmud da, ilki Taraz yakınlarında, ikincisi Barshan'da, üçüncüsü Kaşgar'da olmak üzere üç farklı Çiğil grubuna işaret etmektedir. Oğuzların, Amuderya'dan Çin'e kadar bütün Türkleri Çiğiller olarak adlandırdıklarını ifade eden Kaşgarlı bu bilginin yanlışlığını vurgulamaktadır. Diğer yandan Çiğillerin ikâmet ettiği bölgelerde gelişmiş şehir ve köy kültürü olması gerçeğine rağmen çok sayıda sığır sürüleri olan, çadırlarda yaşayan, keçe şapka kullanan, güneşe ve yıldızlara tapan Çiğiller, saydığımız bu hususlardan dolayı Hudûd el-Âlem yazarının görüşüne göre, Karluklar ile mukayese edildiği takdirde daha az medeni gelişim kaydetmişlerdi (Minorsky, 1970: 98-99; Şeşen, 1998: 66; Mukaddesî, 2015: 279; Ploskikh vd., 1984: 254-255; Akişev vd., 1977: 337). Çiğil yerleşimi ile yukarıda belirtilen çelişkili bilgiler dikkate alındığında ifade edilen yerleşim merkezlerinin genel olarak Kırgızistan ve Yedisu coğrafi sınırlarını ihtiva ettiğini söylemek mümkündür.

Karluklar ve Çiğiller ile birlikte üçüncü büyük boy grubu olan Yağmalar, Karluk federasyonunun en kalabalık ve en güçlü kavimlerinden biriydi. Merkezi Tyan-Şan'da Narınderya'nın güney bölgelerinde ikâmet eden Yağmalar'a Hudûd el-Âlem'deki bilgilere göre Kaşgar vilayeti de aittir. Doğusunda Dokuz Oğuz ülkesi, güneyinde Kuça Nehri'ne karışan Huland Nehri, batısında Karluk sınırları bulunmaktadır. Karluk konfederasyonu içerisinde Yağmalar'ın ekonomik ve kültürel açıdan en geride kalan kabile topluluğu olduğu ifade edilmektedir (Minorsky, 1970: 95-96; Şeşen, 1998: 63).

Karluk federasyonunun ana öbeğini oluşturan yukarıda bahsi geçen üç büyük kabile ile birlikte, federasyon dâhilinde çok sayıda kabile grubu karşımıza çıkmaktadır. Hudûd el-Âlem'de Kulan ve Merke arasına dağılmış üç Karluk kabilesinden; Bistan, Haym ve Biriş (Brîş), Kerminket'te yaşayan Laban (Alban?) kabilesinden, Gankasir (Gnksîr)'de yaşayan çok sayıda Karluk kabilesi ve son olarak Tuz Göl'den tuz ihtiyacını gideren, isimleri zikredilmeyen yedi Karluk kabilesinden bahsedilmektedir.

Mervezî ve Avfî gibi tarihçilerin belirttiği bilgilere göre, Karluk federasyonunun, üç Çiğil boyu, Üç Bgskl (Hski), bir Bulak, bir Kukerkin (Kökerkin/Külerkin), bir Tuhsi olmak üzere dokuz gruptan müteşekkil olduğunu ifade etmektedirler.VI. yüzyılın ikinci yarısı veya VII. yüzyılın başlarında Karluklar, Batı Türk Kağanlığı terkibinde varlık göstermeleri dolayısıyla Toharistan arazisini işgal ederek burada, ‘‘yabgu’’ idaresinde bir birlik kurmuşlardır (Minorsky, 1970: 97-98; Şeşen, 1998: 64-65; Akişev vd., 1977: 339).

İlerleyen dönemlerde Karluk boyları, çeşitli siyasi veya sosyal nedenlerden dolayı muhtelif sahalara yayılmışlardır. Söz konusu yayılmanın en yoğun yaşandığı coğrafya hiç şüphesiz Yedisu bölgesi olmuştur. Burada ‘‘Üç Karluk’’ birliği ile birlikte Karluk konfederasyonunu oluşturan, göçebe ve yarıgöçebe Tuhsiler, Azlar, Halaçlar, Çaruklar, Argular, Barshanlar ile birlikte ‘‘On Ok’’ boy grubunu oluşturan yerli kabileler, Sırderya’nın orta ve aşağı mecrasında Oğuz grupları, ayrıca Uygurlar’ın bir bölümü, Yedisu Sogdları vd. mevcudiyet göstermekte idiler. Karluk konfederasyonunun şekillendiği coğrafyayı toparlarsak, esas olarak Yedisu ve Kaşgar bölgelerinden Fergana’ya kadar uzanan geniş arazilerde, çok sayıda kabile yabgu ünvanı taşıyan Karluk liderinin idaresinde birleşmişlerdir (Akişev vd., 1977: 339-340).

Devlet Oluşumuna Kadar Karlukların Siyasi Vaziyeti

VI.-VII. yüzyıllarda Batı Göktürk Kağanlığı’nın terkibine katılarak batıya yapılan seferlere iştirak eden Karlukların, İstemi Yabgu döneminden başlayarak Türk hâkimiyetinin Maveraünnehir’e ve Hazar Denizi’nin kuzeyine doğru genişlemesinde önemli rolleri olmuştur. Batı Göktürk bünyesinde iken daha sonra Karlukların önemli bir bölümü Toharistan’da bağımsız idarelerini oluşturmuşlardır. Fakat esas kütlesi Cungarya ve Altaylar’da kalan Karluk gruplarının daha o dönemde (656) ‘‘İl-teber’’ (Hie-li-fa) adlı bir yönetici tarafından idare edildiği görülmektedir (Akişev vd., 1977: 342-343; Kafesoğlu, 2003: 146). Karluklar gibi Uygur ve Azlar tarafından da kullanılan söz konusu unvan, R. Giraud’un ifade ettiği gibi Türk Kağanlığı’na az-çok bağlı olan ve ona az-çok itaat arz eden ‘‘şef, reis, başkan’’ statüsü ile eşdeğer bir rütbe olarak karşımıza çıkmaktadır (Giraud, 1991: 111).

Tang kroniklerinde Batı Türkleri ile aynı soydan geldiği ifade edilen Karlukların, ‘‘askerleri güçlü, savaşa yatkın’’ ifadesi ile de birçok noktada benzerlik gösterdiği, sadece dillerinin biraz farklılık arzettiği belirtilmektedir. Söz konusu ifadelerle birlikte Karlukların siyasi arenada adlarından bahsedilmesi, 627 yılı isyanları neticesinde yaşanan Batı Türkleri'nin talihsiz hadiseler münasebetiyle sarsıldığı bir döneme tekabül etmektedir (Orozaliev, 1958: 113; Taşağıl, 2014: 261).

Göktürk İmparatorluğu'nun parlak bir devir yaşadığı VI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan boy isyanlarında Sir Tarduş, Bayırku, Tongra, Uygur gibi boylarla birlikte Nu-shih-pi ve Karluklar da mühim rol oynamışlardır (Taşağıl, 2014: 262). Nu-shih-pi kabilelerinin desteği ile tahta geçen Tong Yabgu, hâkimiyet dönemi boyunca söz konusu kabile birliğinin menfaatini göz önünde bulundurarak kararlar almıştır; Çin ve Bizans'la dost olmuş, Doğu Göktürkler ile arasını açmış, İran'la kanlı bir savaşa girmiştir. Ciddi çekişmelerin yaşandığı bu dönemde Tong Yabgu'nun ağır vergiler koyması üzerine artan huzursuzluk ve hoşnutsuzluk ortamı telafisi mümkün olmayan hadiselerin cereyanı ile neticelenmiştir. Neticede Doğu Göktürkler, Beşbalık'ı işgal etmişler, Kara İrtış boyunda yaşayan Karlukların bağımsızlık arayışı ile başlayan isyan hareketleri Du-lu ittifakının diğer kabileleri ile devam etmiştir (Gumilev, 2011: 255). Nitekim Karlukların başlattıkları isyan, Batı Türk hakanı Tong Yabgu'nun ölümüne, Çin'in birer memuru durumunda olan Aşina soyundan ‘‘kağan’’ların atandığı Batı Türk Kağanlığı'nın da çöküşüne yol açan sebeplerden biri olmuştur (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 115; Kafesoğlu, 2003: 111).

630 yılında Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılışını müteakiben Sir Tarduşlar, Çin tarafından tanınarak bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine bir kısım Göktürk ahalisini de kendilerine bağlamak istemişlerdir. Fakat söz konusu grubun Aşina Hanedanı'ndan gelen Ch'e-pi Han'ı kendi başlarına geçirmek istemesi üzerine çıkan siyasi anlaşmazlıklar Ch'e-pi Han'ın kaçarak Altay Dağları'nın kuzeyinde üç tarafı sarp kayalarla çevrili bir yere sığınmasına neden olmuştur (Taşağıl, 2004: 63-64). L. N. Gumilev'in ifadesine göre Ch'e-pi Han'ın yerleştiği bölge Töles Gölü ile Katun Nehri arasındaydı ve muhtemelen doğuda Kobdo Havzası'nın bir kısmını da işgal etmişti. Yerleştiği bölgede gücünü artırarak otuz bin kişilik bir kuvvet oluşturan Ch'e-pi Han, daha sonra etrafındaki diğer boyları da kendine bağlamaya başlamıştır.

Karluklar da Kırgızlarla birlikte ona itaat eden boylar arasında görülmektedir. Çok geçmeden 648/49 yılında Çin, Ch'e-pi Han'ın kendisine itaat arzetmesini talep etmiş, bu isteğe boyun eğilmediğini gördüğünde de Karluklar ile temasa geçerek Hanı yakalatmak istemiştir. Buna nail olamayan Çin, General Kao Kan'ı Uygur ve P'u-ku-lar'dan müteşekkil bir orduyla Ch'e-pi Han'ın üzerine sevketmiştir. Savaşı kaybeden Ch'e-pi Han, Ch'ang-an'a getirilmiş, affedilerek yüksek askerî rütbelerle taltif edilmiştir. Tebaası ise, Sir Tarduşlar tarafından kılıçtan geçirilmiş, geriye kalanlar ise Ötüken yaylasına yerleştirilmişlerdir. Bu hadise üzerine Karluklar, Tang imparatoruna itaat etmişlerdir (Gumilev, 2011: 289; Taşağıl, 2014: 261).

Çin'in Orta Asya'daki hâkimiyetini yeniden kurma teşebbüsleri Moğolistan'ı istila ettikten sonra 630 yılından 681 yılına kadar batıda kalıcı koloniler yerleştirme gayretiyle devam etmektedir. ''*Fakat bir zamanlar Tu-kiulerin olan bu ülkeyi fethetmelerinden beş yıl bile geçmeden neredeyse tüm yörelerdeki egemenliklerinin aldatıcı olduğu ortaya çıkar ve en sonunda Tibetliler ayaklanırlar*'' (Roux, 2015: 102). Bu kalıcı olma niyetiyle başlayan fakat amacına hizmet edemeyen Çin'in sırasıyla On Ok ve Karluk kabilelerini itaat altına alarak yayılma siyaseti, T'ang-şu'da şöyle tasvir edilmiştir:

> ''*Sol muhafız alayları kumandanı General Ç'eng Çi-tse, Yü-mu-ku'da Ho-lu'nun buyruğu ile altındakilere karşı mücadele etti; Ko-lo-lo (Karluk)ların hie (li) fa Huo-ts'e'si, Ç'u-yüe'lerin sekin'i Yü-çi'yi ve diğerlerini büyük bir bozguna uğratılar; binden fazla kafa kesti, sayısız develer, atlar, inekler ve koyunlar aldı*'' (Chavannes, 2013: 66).

656 yılında vukû bulan bu hadiselerin akabinde 657 yılında Üç Karluk kabilesine Çinliler askerî valilikler verdiler. Mou-lo kabilesi Yin-shan askerî valiliği, Ch'ih-ssu kabilesi Ta-mo askerî valiliği, Ta-shih-li kabilesi ise Hsüan–ch'ih askerî valiliği yapılmış, kabilelerin reisleri ise askerî vali olarak tayin edilmişlerdir (Taşağıl, 2014: 261; Chavannes, 2013: 103).

Karlukların Çin'e itaat arzetmesinin ardından 666 yılında Çin imparatoru Kao Tsung, kutsal T'ai Dağı'na ibadet etmeye gittiği sırada Karlukların reisi Ch'i-li Tudun otuzdan fazla boy beyi ile imparatorun yanında görülmektedir (Taşağıl, 2004: 65).

Aynı yıllarda Çin'e karşı Tibet akınlarının başlamasıyla siyasi karışıklıktan yararlanan Karluklar bağımsızlıklarını ilan etmiş, ''Kül Erkin'' unvanını taşıyan Üç Karluk beyi bu tarihten sonra ''Yabgu'' unvanını benimseyerek kuvvetli bir ordu vücuda getirmiştir. Karluklar'ın bu dönemde başlayan bağımsız yaşayışları Kapgan Kağan (692-716) dönemine kadar devam etmiş görünmektedir (Salman, 2002: 421).

Yukarıda bahsi geçen hadiselerden sonra Karlukları Çin kroniklerinde, Kapgan Kağanın hükümranlığının son yıllarında tebaasına karşı sert tutumu dolayısıyla ortaya çıkan ayaklanmalarla birlikte bağlılık sunmak üzere gittikleri Çin sarayında görüyoruz. Çin'in tahriki ile 711 yılında patlak veren ve üç yıl boyunca devam eden Karluk ayaklanmaları ancak Kapgan, Bilge ve Kültegin'in ortak harekâtı ile Tamag Iduk-Baş'ta meydana gelen şiddetli bir mücadelenin ardından yatırılabilmiştir (714) (Kafesoğlu, 2003: 121-122).

Kapgan Kağan'ın müsamahasız tavırları neticesinde oluşan huzursuzluk ortamı Tang kroniklerinde şöyle tasvir edilmektedir; *''...tebasına insana yaraşır şekilde davranmadı. Yaşlanınca öfkeli ve tutarsız biri oldu. Oymaklar onun bu tutumunu protesto edip, kendisinden uzaklaştılar*'' (Gumilev, 2011: 379). Kapgan Kağan'ın idaresinden memnun olmayarak Çin'e itaat arzeden kabileler arasında bulunan Karluklar'ın, E. Chavannes'ın Batı Türkleri ile ilgili ''Ts'e-fu yüan kui'' ansiklopedisinden aktardığı kronolojik sırayı takip ettiğimizde 714 yılının dokuzuncu ayında Karluk lideri Kü-pi-şe şe-po-lo se-kin liderliğinde, 12 kişilik maiyeti ile birlikte imparatora itaat arzettikleri görülmektedir. Bu durum üzerine Kapgan Kağan tarafından istila ve talan edilen Karluklar, ertesi yılın (715) birinci ayında P'ei ta-kan adlı bir ast liderin önderliğinde imparatora tekrar bağlılıklarını sunmaya gelmişler, ''çok cesur'' unvanı ile birlikte bir mor para kesesi ve balık şeklinde bir altın sembol verilerek ülkesine geri gönderilmiştir (Chavannes, 2013: 397-398).

Diğer yandan 716 yılında gücünü toplayarak Su-lu liderliğinde açık bir şekilde imparatorluğa meydan okuyan Türgeşler, Dört Garnizon'u ele geçirmeye hazırlanıyorlardı. Bu durum karşısında Çin'in geleneksel taktikleri değerlendirildiğinde izlenebilecek en doğru yol hiç şüphesiz kendisine sığınan Karlukları Türgeşlere karşı kışkırtarak, bu iki Türk boyunun güçlerini tüketmelerini

izlemek olacaktı. Ve nitekim Kuça genel valisi Kia-hui, Karluk kabilelerini harekete geçirerek A-shih-na Hien ile birlikte Türgeşlere saldırmıştır (717). Fakat imparator plan yapmalarında yardımcı olması amacıyla Wang Hui'nin görevlendirilmesi için ferman vermek niyetinde iken, Ying ve Ting adlı iki danışmanı:

> ''*Türgişler, Ko-lo-lu (Karluk)lara karşı ayaklandılar ve onlara saldırdılar. Orada barbarlar birbirlerini yiyorlar. İmparatorluğun kesinlikle ortada gözükmemesi gerekir. Çünkü daha büyük olan yararlanacak, daha küçük olan da yok olacak. Her ikisi de bizim için avantajlıdır. Zaten Wang Hui oraya düzeni sağlamaya gitti. Oraya askerleri sokmaya gerek yok*''

diyerek bu projeden vazgeçirmişlerdir (Chavannes, 2013: 116).

Kapgan Kağan'ın 716 yılında ölümünden sonra her ne kadar devlete bağlı bir kısım boylar huzura kavuşmuş olsalar da Karluk isyanları devam etmekteydi. Tudun Yamtar'ın idare ettiği Göktürk ordusu, 720 yılında yapıldığı tahmin edilen savaşta Karlukları bir kez daha yenilgiye uğratmıştır. Kaynaklarda bu hadiseden 742 yılına kadar Göktürkler ile Karluklar arasında bir çatışma olduğu ifade edilmemektedir (Taşağıl, 2004: 66-67).

734 yılında Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğullarının ehliyetsizliği ve dış tehditlerin artması nedeniyle II. Göktürk Devleti çökmeye başlamıştır. Bu karışık vaziyeti fırsat bilen Çin, 741 yılında Uygur, Karluk ve Basmılları Çin'e itaat etmeye çağırmıştır. Bunun üzerine Moyun-Çor, babası Köl-Bilge'ye bağlı olarak Göktürk sahasında bir takım askerî faaliyetlere girişmiştir. Söz konusu hadiseler Uygur, Karluk, Basmıl koalisyonunun bir neticesi olmakla birlikte müşterek hareketin ilk dönemlerinde insiyatifin Basmılların elinde olduğu bilinmektedir (Gömeç, 2011: 21-22). 742 yılında Kutlug Yabgu mağlup edilerek öldürüldükten sonra Basmılların lideri olan Hsieh-tieh-i-shıh kendini kağan olarak ilan etmiş, yeni kurulan kağanlıkta Uygurlar ''sol yabguluk'', Karluklar da ''sağ yabguluk'' mevkiine gelmişlerdir. Böylece Uygurların önderi doğu bölgesine, Karluk İl-teberi de On-Ok sahasını idare etmeye başlamışlardır. 743 yılında Uygur Yabgu'su Göktürkler'in son kağanı Wu-su-mi-shıh (Ozmış) Kağan'a hücum etmiş, ağır bir

yenilgiye maruz kalan Ozmış Kağan'ın 744 yılında Basmıl Kağanı tarafından başı kesilerek Çin sarayına gönderilmesinin ardından Göktürk Devleti'nin nihai çöküşü vuku bulmuştur. Diğer yandan Uygur, Karluk, Basmıl ittifakı da uzun sürmemiş, ilk önce Karluklar ile anlaşan Uygurlar, Basmıl Kağanı'nı öldürmüşler, sonra da Karluklar ile ittifaka son vermişlerdir (İzgi, 1987: 14; Gömeç, 2011: 23).

Uygur Devleti'nin kurulduğu sırada Karluklar, Ötüken, Irtış ve Beşbalık civarı olmak üzere üç ana sahada ikâmet etmekteydiler. Ötüken Karlukları doğrudan Uygur Devleti'ne bağlanmışlardı. Irtış çivarında yaşayan Üç Karluk boyu kendilerine bir Yabgu seçmişler, onun idaresinde yaşamaya devam etmişlerdir. Beşbalık civarına göç eden Karluk boyları ise, Toen Pi-kia (Tun Bilge) liderliğinde (742-755) bağımsız bir yaşam tarzını benimsemişlerdir (Salman, 2002: 422).

Ötüken'de Uygur idaresinde meskûn olan Karlukların bağımsızlıklarına duydukları özlem onları Uygur Kağanı ile mücadeleye yöneltmiştir. 746 yılında başlayan şiddetli çatışmalar 756 yılına kadar devam etmiş, Moyun Çor'un (745-759) galibiyeti ile neticelenmiştir. Bu talihsiz hadiselerin akabinde Uygurlar ile girdikleri hâkimiyet mücadelesini kaybeden Karluk boyları, daha batıya; Türgeş topraklarına yönelmişlerdir.

Uygur Kağanı Moyun Çor tarafından diktirilen, 1970 yılında N. Serodjav ve V. V. Volkov adlı iki arkeolog tarafından Moğolistan'da Tarbagatay Dağları'nın 2 km güneyinde bulunan Terhin Yazıtı'nın Güney tarafında Karluk boylarının yer değiştirme hadiseleri ''…*Ben ondan sonra it yılında (746) Üç Karluklar kötü düşünüp, kaçtılar, batıya On-Oklara girdiler. Orada tabi oldular. [Karlukların ilteberi] öldü*'' şeklinde ifade edilmiştir (Gömeç, 1995: 71-73).

Karluk boylarının Yedisu bölgesine dâhil olduklarında siyasi açıdan karmaşık bir vaziyetle; gücünü kaybeden Türgeş Kağanlığı'nın yerine yabancı işgalcilere karşı direniş gösteremeyecek durumda, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olan Sarı ve Kara Türgeş kabileleri ile karşılaşmışlardır. İçinde bulundukları ağır siyasi vaziyetin halli için herhangi bir girişimde bulunmayan bu kabile grupları, etraflarındaki büyük devletlerin kendilerini hedef almalarına dahi aldırış etmeyerek zayıflayan güçlerini daha da tüketmekten çekinmemişlerdir. Söz konusu durumdan yararlanan Tang

İmparatorluğu, Sarı ve Kara Türgeş boyları arasındaki anlaşmazlığa müdahale ederek 748 yılında bölgeye asker sevketmişler, Çaç (Şaş) hükümdarını esir alarak acımasızca infaz etmişlerdir. Geçici bir işgal mahiyetinde olan bu askerî harekâtın yankısı, Çaç hükümdarının oğlunun Araplar'dan yardım talebinde bulunması üzerine genişleyerek Orta Asya tarihinin ve halklarının bir anlamda kaderine tesir gösteren, hadiselerin neticesi ile birlikte Türk-İslam dünyası için yeni bir istikamet tayin edecek kadar güçlü tezahürleri bulunan Talas Savaşı'nın patlak vermesine sebebiyet vermiştir.

Talas Savaşı

Batı Türk topraklarında vuku bulan hadiseler neticesinde ortaya çıkan kaos ortamının akisleri batıya; Abbasi Halifeliği'ne yansımış, Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın soyundan gelen Abbasiler'in yaklaşık 30 yıl süren gizli davetleri, 750 yılında açık davet şeklinde devam ederek geniş çapta bir propoganda siyasetine dönüşmüştür. Emevi Hanedanı'nın çöküşü ile neticelenmiştir. Abbasilerin iktidarı ele almasıyla birlikte Hz. Ali taraftarlarının hoşnutsuzluğu giderek artmaya başlamış, Hilafet toprakları peşpeşe patlak veren isyan hareketlerine sahne olmuştur.

Söz konusu isyanlardan biri 750/51 yılında Şerîk b. Şeyh'in komutasındaki Buhara Arap garnizonu tarafından çıkarılan isyandır. Hilafeti Abbasilerin ele geçirmesine ve Hz. Ali soyunun göz ardı edilmesine bir tepki olarak çıkan isyan, Ebu Müslim'in komutanlarından Ziyad b. Salih tarafından bastırılmıştır. Yaklaşık otuz bin kişiden müteşekkil Buharalı halkın ayaklandığı oldukça büyük ölçekli bu isyanın bastırılmasında Buhar Huda'nın da rolü olmuştur (Gibb, 2005: 113).

Batı'da, Hilafet'in söz konusu güçlüklerle karşı karşıya kaldığı bu dönemde Sırderya ötesindeki Türk topraklarında ortaya çıkan anlaşmazlıklara Çin'in müdahalesi Abbasi kuvvetlerinin de bölgeye dâhil olmasına zemin hazırlamıştır. Uluslararası düzeyde gelişen bir etkileşim olarak nitelenebilecek, siyasi ve sosyal ilişkilerde, kültürel değişimlerde, dinî dönüşümlerde ve daha pek çok sahada etkileri geniş çapta hissedilen Talas Savaşı'na yer verilmeyerek, kabile çatışmaları, ikinci derece öneme sahip mücadeleler gibi neredeyse her ayrıntıyı ihtiva eden bazı İslam tarihçilerinin eserlerinde, bu mühim hadisenin atlanmış olması oldukça dikkat çekicidir. Söz

konusu mücadele ile ilgili bilgi veren İbn Tayfur, İbnü'l Esir, Mutahhar el-Makdisî gibi tarihçilerin eserlerinde ise özet olarak niteleyebileceğimiz oldukça kısa bilgiler yer almaktadır.

Arapça kaynaklarda söz konusu karşılaşmaya ilişkin ilk bilgiler İbn Tayfur'un (ö. 983) Bağdat üzerine yazdığı monografisinde geçmektedir. Burada herhangi bir detaya yer verilmeyerek, yalnızca Ziyad b. Salih'in Çin üzerine bir sefer düzenlediği bilgisi yer almaktadır (Gibb, 2005: 113). İbnü'l Esir'de bahsi geçen rivayete esasen, Fergana Ihşidi ile Çaç hükümdarı arasında çıkan bir anlaşmazlıkta, Ihşid, Çin imparatorundan yardım talebinde bulunmuş, imparator da bu talebe yüz bin savaşçı ile icabet etmiştir. Müttefik güçler, Çaç hükümdarını muhasara ederek Çin imparatoruna itaat göstermeye razı etmişler, kendisine herhangi bir zarar verilmemiştir. Diğer yandan Ebu Müslim, Çin ordusunun gelişini haber alarak onlarla mücadele etmesi için Ziyad b. Sâlih'i göndermiştir. Taraz Nehri'nde vuku bulan savaş, elli bin Çin askerinin öldürülmesi ve yirmi bin kadarının da esir alınması üzerine Müslümanların zaferi ile neticelenmiştir (İbn'ül Esir, 1987: 365).

İleride de görüleceği üzere, İbnü'l Esir diğer kaynaklardan farklı olarak savaşın çıkma sebebini Fergana Ihşidi ve Çaç hükümdarı arasında ortaya çıkan anlaşmazlıktan ötürü olduğunu ifade etmiştir. Yine İbnü'l Esîr'de yer alan ve birçok araştırmacının mübalağalı bulduğu, öldürülen ve esir alınan Çinli askerlerin sayısı, başta Eski Tang ve Yeni Tang kronikleri olmak üzere Çin kaynaklarına da ihtilaflı bir mesele olarak yansımıştır. Diğer bir husus da İbnü'l Esir, savaşın zaferle neticelenmesinde büyük rol oynayan Karluk Türkleri'nden bahsetmemektedir.

966 yılında Sâmânî vezirlerinden biri adına Büst şehrinde, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî tarafından yazılan el-Bed' ve't-Târih adlı eserde (Sayar, 2003: 434) 751 yılı hadiseleri şöyle tasvir edilmektedir;

> *''O [Ebu Müslim], Ziyad b. Salih'i gönderdi ve [Ziyad b. Salih] Taraz ve Atlah'a ulaşana kadar Maveraünnehir vilayetlerini fethetti. [Sonra] Çinliler endişeliydi, yüz binden fazla kişiydiler ve Taraz şehrinde Said b. Humeyd'i kuşattılar. [O esnada] Ebu Müslim Semerkant'taki kampında idi ve Said b. Humeyd'e yardım etmeleri için birkaç kez işçi ve gönüllü*

müfreze gönderdi; onlarla [Çinliler'le] savaşta kırk beş bin kişi öldü, yirmi beş bini esir alındı, geri kalanlar ise kaçtı'' (Bolşakov, 1980: 133).

Taraz'daki Arap garnizonun kuşatılmasına ilişkin yukarıdaki ifadede, muharasanın Said b. Humeyd tarafından kaldırıldığı, dolayısıyla Çinliler üzerindeki galibiyetin Ziyad b. Salih'e atfedilmemesi gerektiği diğer kaynaklarda bahsedilmeyen önemli bir detaydır. Başka hiçbir kaynakta yer almamasından yola çıkarak O. G. Bolşakov, el-Makdisî'nin rivayetinin yanlış kabul edilemeyeceğini, sadece İbn'ül Esîr ve el-Makdisî'nin aynı olayın farklı bölümlerini tanımladıklarını savunmaktadır (Bolşakov, 1980: 133-134).

Talas Savaşı ile ilgili bir diğer rivayet İbrahim b. Muhammed el-Beyhâkî'nin el-Mehâsin ve'l-mesâvî adlı eserinde; Ebu Müslim döneminde, Çin imparatorunun kumandanı olan bir Türk hükümdar Araplara karşı bir sefer tertip etmiştir. Ebu Müslim'in valilerinden Subayh b. İsmail adlı bir şahıs bu sefere başarı ile karşılık vermiş, Çin ordusunun komutanı dâhil olmakla çok sayıda esir ve ganimet ele geçirilmiştir. el-Beyhâkî'nin eserinde, hadiselerin akışı kronolojik açıdan tutarsızlık göstermekle birlikte savaşın Semerkant'ta vuku bulduğu gibi yanlış bir bilgiye de yer vermiştir. Ziyad b. Salih'ten ise bahsetmemiştir. Diğer bir Talas Savaşı ile alaka kurulması güç rivayetlerden biri de İbnü'l Fakih'in rivayetidir. Müellif, Talas Savaşı'nı tasvir ederken, Harun Reşîd döneminde Suruşana (Usruşana?) ve Semerkant arasında bir bölgede vuku bulduğunu ifade etmektedir (Bolşakov, 1980: 134).

Görüldüğü gibi, İslam tarihçilerinin Talas Savaşı'na ilişkin rivayet ettikleri meseleler değerlendirildiğinde, ciddi eksikliklerle birlikte tutarsızlıklar da göze çarpmaktadır. Söz konusu savaş ile alakalı tasavvurlarımızı; savaşın sebeplerini, sürecini ve neticelerini Çin kaynaklarında yer alan daha kapsamlı ve doyurucu bilgilerin ışığında genişletebiliriz.

Talas Savaşı'na zemin hazırlayan sebepler düşünüldüğünde birkaç mesele üzerinde durulmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz, İbnü'l Esir'de yer alan rivayetle birlikte, Çaç hükümdarının Çin'e ihaneti söylentisi de mevcuttur. Diğer bir sebep olarak sunulabilecek nokta, her bakımdan zengin ve Orta Asya'nın ticaret merkezi sayılan

Taşkent'in Kao-Shien-Che'ye çok cazip gelmesi ile bu zenginliği ele geçirmek için giriştiği şahsî ihtirastır (Liu-En-lin, 1972: 414). A. Taşağıl'ın düşüncesine göre, Çin'in Taşkent'i kendine hedef seçmesinin ardında Batı Türkistan'ın içinde bulunduğu siyasi durum yatmaktadır. Göktürk ve Türgeş devletlerinin yıkılmasının ardından bölgede kendilerine tehlike teşkil edebilecek tek güç, Göktürk şehzadelerinin hâkimiyeti altında bulunan Taşkent idi. Bu tehlike arz etmesi muhtemel gücü bertaraf ederek şehri ele geçirme gayesi Çin ordusunun batıya yönelmesini doğuran sebeplerden bir diğeri olarak düşünülebilir (Taşağıl, 2010: 501).

Söz konusu sebeplere ilişkin Eski Tang Tarihi'nin 109. cildine yansıyan şu kayıtlar dikkat çekicidir:

> *''751 yılında Taşkent'e yapılan diğer bir seferin içyüzü şöyledir. Daha evvel Taşkent hükümdarı ile bazı gizli emellerini tahakkuk ettirmek için, dostluk kurmaya muvaffak olan Gev-Şien-Cı sonradan beklenmedik bir anda Taşkent'e ânî bir baskın yapmış, bu baskını aklından bile geçirmeyen hükümdara hâkimiyetini kabul ettirmekle beraber birçok esirlerle birlikte oldukça kıymetli ganimetler de elde etmiştir'' (Liu-En-lin, 1972: 415).*

Yeni Tang Tarihi'nin 135. cildinde Kao-Shien-Che'nin biyografisi şöyle yazılmıştır:

> *''750 yılında Taşkent seferine çıktı. Taşkent hükümdarı Çıbıs elindeki kuvvetleri Gav-Şien-Cı'ya karşı koyacak kadar yeterli bulmadığından teklif edilen şartlarla birlikte teslim olmayı da kabul ettiği halde, Gav-Şien-Cı onu yakalayarak Çin İmparatoru'na sunmuş ve öldürtmüştür'' (Liu-En-lin, 1972: 415).*

Vali Kao-Hsien-Chih'nin bu onursuz tutumu diğer Orta Asya devletlerinin hoşnutsuzluğuna neden olmuş ve neticede intikam alma gayesiyle Hilafet'e başvurmuşlardır. Valinin söz konusu girişimini gayet riskli bulan J. P. Roux, böyle

bir müdahalenin planlı ve hazırlıklı olması gerektiğini savunarak, Kao-Hsien-Chih'nin gayesini şu şekilde ifade etmektedir:

> ''*Kuşkusuz Kao böyle bir şeye hazırlıklıydı, hatta böyle bir bahane bekliyordu: Savaşı seven bir kumandan olarak kuşkusuz bunun en uygun zaman olduğunu düşünüyordu. Tu-kiu'ler yok edilmişti, Sogdiana başkaldırıyordu, Araplar kendi aralarında bölünmeye başlamışlardır; Çin hiç bu kadar güçlü olmamıştı*'' (Roux, 2014: 188).

S. Soucek, Çabış olarak adlandırdığı Çaç hâkimi ile Fergana Ihşidi arasındaki münakaşaya Türgeşlerin de mühahele ederek Çabış'ın yanında yer aldıklarından bahsetmektedir. Ihşid'in Çin'e yardım çağrısında bulunması neticesinde bölgeye gelen Kuça valisi, Çaç hükümdarının teslim olmasına rağmen şehri talan etmesi üzerine Çabış'ı Türgeş kağanı ile birlikte mahkûm etmiştir (Soucek, 2000: 68).

Bunun üzerine Çaç hükümdarının oğlu Hu halklarına kaçmış, Kao-Hsien-Chih'nin ikiyüzlü, açgözlü ve zalim olduğunu söyleyerek serzenişte bulunmuştur. Bu durumu doğru bulmayan Hu halkları birlikte Dört Garnizon'a saldırmak için Arapları gizlice yardıma çağırmışlardır. Durumdan haberdar olan Kao-Hsien-Chih otuz bin barbar (Karluk, Fergana vs.) ve Çinlinin başına geçerek, Talas'ta Araplar ile karşılaşmıştır. Ziyad b. Salih komutasında güneyden ilerleyen Araplarla, savaşın sonuna doğru saf değiştirerek Arapların tarafında kuzeyden inen Karluklar arasında sıkışıp kalan Çin ordusu, beş gün süren bir mücadelenin ardından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Ordunun tamamı ya ölmüş ya da kaybolmuş, valinin yanında ise sadece birkaç bin kişi kalmıştır. Bozgunun şiddeti öylesine büyüktür ki, sağ kalan askerlerin kaçmaya çalışırken çıkardıkları izdiham bu durumu doğrular niteliktedir:

> ''*Li Se, Kao-Sien-çi'ye kaçmasını öğütledi. Yol meşakkatli ve dardı. (Li Se-ye'nin biyografisine göre bu yol Çin ordusundan arta kalanların sığınmaya çalıştıkları Pe-şi dağlarına gidiyordu); Pa-han-na (Fergana) askerlerinin çoğu önde bulunuyordu; insanlar ve hayvanlar yığın halinde yolu kapatıyordu; Li Se-ye (ve adamları) hızla ileri fırlayıp büyük sopalarla vurarak kalabalığı dağıtmaya çalıştılar. İnsanlar ve atlar*

sopaların tesiriyle yere düşüyorlardı. Kao-Sien-çi böylece geçmeyi başardı'' (Chavannes, 2013: 195).

Kaynaklarda, savaşa katılan Çin ordususunun sayısı hakkında farklı fikirler mevcuttur. Yeni Tang Tarihi'nin 109. ve Eski Tang Tarihi'nin 138. cildinde bu sayı yirmi bin, Tung Chien adlı kitabın Tang devrine ait olan kısmının 210. cildinde ise otuz bin olarak kaydedilmiştir. Son olarak Tang devri ansiklopedisinin 185. cildinde Kao-Hsien-Chih'nin yetmiş bin kişilik ordusunun neredeyse tamamının yok edildiği ifade edilmektedir. Çin ordusunun yetmiş bin askerden müteşekkil olabileceğinin mübalağa olduğunu ifade eden birçok araştırmacının aksine Liu-En-li bu sayının doğru olabileceğini şöyle açıklamaktadır:

''Talas Savaşı beş gün devam etmiştir. Bu müddet zarfında her iki tarafa da ellerinde bulunan kuvvetlerden başka yardımcı birlikler iştirak etmiştir. Bu da Gav-Ş-ien-Cı'nın ordusunun otuz binden fazla olacağına bir sebeptir. Diğer taraftan Tang devri askerlik sistemi ve ordu teşkiline bakacak olursak şöyle bir durum göze çarpar: Merkezin elinde bulundurduğu mevcut ordudan başka, her kumandanın kendine has askerî birlikleri de vardır. İhtiyaç hissedildiği her an ordu ile birlikte kullanılırdı. Demek oluyor ki, yirmi veya otuz bin olarak gösterilen asıl orduya bu yardımcı kuvvetler de eklenecek olursa, tahmin ederim, ordunun mevcudu yetmiş binden de fazla olabilirdi'' (Liu-En-li, 1972: 418-419).

Talas Savaşı bir dönemin sonunu getirerek, Arap ve Çin kuvvetlerinin doğrudan karşı karşıya geldikleri ilk ve son savaş olmuştur. Bu karşılaşmadan sonra Arap kuvvetleri Fergana'nın doğusuna veya Çaç'ın kuzeydoğusuna nüfuz edememişlerdir. Ayrıca Çin ordularının da batıya ulaştığı son sefer olmuştur (Kennedy, 2008: 295). Talas Savaşı'nın Arapların lehine sonuçlanmasında büyük rolü olan Karluk Türkleri, bu zaferden sonra hâkimiyetlerini bütün İli bölgesine, Balkaş'ın güneyine ve Issık-Göl'ün kuzeyine yaymışlardır (Grousset, 1980: 128). Batı Göktürklerinin, daha sonra Türgeşlerin devraldığı Türk hâkimiyet sahası, Karlukların siyasi bağımsızlığa ve

güce erişmesi vesilesiyle tekrar Türklerin eline geçmiştir. Böylece Karluk birliği esasında bölgedeki Türk gücü yeniden canlandırılmıştır.

Savaşın askerî ve siyasi belli başlı neticelerinin yanı sıra savaş, Türk-İslam ve dünya tarihi açısından sosyal, kültürel, dinî pek çok sahada etkileşimin kapılarını aralamıştır. Türk, Arap ve Çin ekseninde cereyan eden gelişmelerin, her bir millet üzerinde ciddi etkisi olmuş, yüzyıllar sonra vuku bulacak hadiselerin oluşum ve gelişim sebeplerinde dahi Talas Savaşı'nın tesiri olmuştur.

Maveraünnehir bölgesinde 644 yılında başlayan Arap fetihleri, 751 yılına kadar aralıksız devam etmiş, bölgeye tayin edilen valiler fetihlerle birlikte İslâmiyeti yayma girişiminde de bulunmuşlar fakat bu girişimler amaca hizmet etmemekle birlikte İslâm dinine ve Müslümanlara karşı olumsuz bir imaj çizmekle anılmaktadır. İleride bahsedeceğimiz üzere bölge halkı İslâmiyeti kabul ettikten sonra ''mevâli'' olarak adlandırılmış, Araplarla mukayesede bir takım haklardan mahrum bırakılarak ikinci sınıf muameleye tabi tutulmuşlardır. Bu durum hiç şüphesiz beraberinde memnuniyetsiz ve şikâyetçi bir halk doğurmuş, hem iktidara hem de yaymaya çalıştıkları dine karşı hoşnutsuz bir tavır içine girmişlerdir. Bölge halkının, adaleti ve hoşgörüyü öğütleyen bir dinin temsilcileri olan Emevilerin bu öğüde tamamen zıt, hoyrat davranışlarının ve adaletsiz yaklaşımlarının gölgesinde bu yeni din ile tanışmalarını büyük bir talihsizlik olarak nitelemek mümkündür. Hilâfeti Abbasilerin devralmasıyla birlikte, Türkler ile Talas Savaşı'nda başlayan nispeten iyi münasebetler sonraki yıllarda Türklerin Hilâfetin siyasi ve askerî kadrolarında yer almasıyla devam etmiştir. Bu münasebetler, İslâm dininin doğru anlaşılmasında ve aktarılmasında önemli rol oynarken, söz konusu dinin sonraki yıllarda yaygın bir inanç şekline bürünmesine de zemin hazırlamıştır. Karluklar ile başlayan tanışma süreci böylece kısa zamanda diğer Türk boylarını da içine alarak, her iki medeniyetin altın çağını yaşayacağı asırlara meydan okuyacak bir ''Türk-İslâm Medeniyeti'' vücuda getirilmiştir.

Siyasi, askerî ve dini sahada bahsedilen gelişmeler yaşanırken, savaşın İslam dünyasına katkılarından belki de en yaygın olanı ve üzerinde en fazla durulan düşünce, Araplar tarafından esir edilen Çinli esnafların kâğıt yapım teknolojisini

Arap dünyasına getirmiş olduklarıdır. Genel kabul gören bu görüş ile birlikte esir alınan kâğıt imalatçıları hakkındaki haberler biraz tartışmalıdır. Bu konuda el-Mervezî, Semerkant'ta kâğıt üretiminin İslâmiyet öncesi dönemde var olduğunu rivayet etmektedir (Bolşakov, 1980: 135). ''*Kâğıda İşlenen Uygarlık*'' adlı eseri ile J. M. Bloom, kâğıdın keşfinden gelişimine kadar, muhtelif İslam coğrafyasında kâğıdın ne zaman kullanılmaya ve üretilmeye başladığı gibi, kâğıdın serüvenine ilişkin detaylı bilgiler sunmaktadır. Nitekim kâğıdın Orta Asya'ya Talas Savaşı'ndan sonra girmediğini, söz konusu savaştan onlarca yıl önce Semerkant ve çevresinde kâğıt üretildiğini ifade etmektedir. Bu ifadesini destekleyen birkaç hususdan biri, Çin kaynaklarında geçen, tutsak edilen fakat sonra yurduna dönen Du Huan'ın, tutsaklar arasında yalnızca dokumacı, boyacı, altın ve gümüş kuyumcuları bulunduğundan söz etmesidir. Yazarın savaştan on yıllar önce Semerkant'ta kâğıt yapıldığını hatta üretildiğini savunmasındaki bir diğer husus ise Penç hükümdarı Devaştiç'in tarihî literatürde ''Mug Dağı Arşivi'' olarak geçen belgelerinin bir kısmının kâğıt üzerine yazılmış olmasıdır (Bloom, 2003: 70-71).

Bölge halkının kâğıt ile tanışma sürecini, tutsak kâğıt yapımcılarının Semerkant'a gelmesiyle birlikte başlatan kaynakların doğruları yansıtmadığını ifade eden J. M. Bloom, kâğıdın Semerkant'a girişinin Talas Savaşı ile ilişkilendirilmesinin bir öyküden ibaret olduğunu ve bu öyküye de ilk kez Arap tarihçi Talibî'nin ''*Garip ve Eğlenceli Bilgiler Kitabı*''nda yer verildiğini ifade etmiştir. J. M. Bloom, söz konusu fikrin tutarsızlığını:

> *''Semerkand'da kâğıt yapımını tutsak Çinli kâğıt yapımcıları başlatmış olsaydı, bu kadar kısa sürede atık lif kullanımında böylesi ustalaşmaları mümkün olamazdı. Orta Asya'da kâğıt yapımcılarının oldukça uzun süredir faaliyette olduklarını ve burada ana hammadde olarak ağaçsı lifler yerine paçavra kullanmayı öğrendiklerini düşünmek daha gerçekçidir. Arap yönetiminde çalışan kâğıt yapımcılarının başlıca katkısı, lifleri dövmek için daha iyi teknikler kullanıp, yüzeyi yazmaya hazırlamak için kâğıdı nişastayla aharlayarak paçavra kâğıdını geliştirmekti''* cümleleri ile ifade etmektedir (Bloom, 2003: 72).

Böylece, diğer kaynakların aksine J. M. Bloom, Talas Savaşı sonrası Çinli tutsaklarla Orta Asya'ya kâğıdın değil, daha mükemmelleştirilmiş bir kâğıt tekniğinin girmiş olabileceğini savunduğunu söyleyebiliriz. Bölgede her ne kadar kâğıt söz konusu tarihlerden önce kullanılıyor olsa da, Çinlilerle temasların Abbasilerin kâğıtla tanışmalarına ve imparatorluğun geniş coğrafyasında kısa sürede üretilen bir malzeme haline gelmesine sebep olmuştur. Kısa süre sonra ise, Müslüman ve daha sonra Avrupa dünyasının okuryazarlık ve kültür faaliyetleri üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur.

Söz konusu kültürel gelişmeler ile birlikte savaşın, Batı Türkistan'ın kaderinde oynadığı rol hiç şüphesiz yeni bir siyasi oluşumun temellerinin atılması ile neticelenmiştir. Issık-Göl civarından gelerek ağır bir darbeyle arkadan vurduğu komşularının Orta Asya hegemonluğunu hayata geçirmelerine engel olan Karluklar, bu galibiyetten sonra Tarım Havzası'ndan itibaren bütün batı topraklarının hâkimi olarak kendi devletlerini kurmuşlardır.

Karluk Devleti'nin Kuruluşu

Uygurlar ile Orta Asya üzerinde iktidar yarışına girişen Karluklar, Uygur kağanı Moyun-çur karşısında tutunamayarak, Dokuz Oğuz Federasyonu içinde yer almışlar, 756 yılında Yağlakar boyunun uyguladığı politika ve yaptığı haksızlıklara karşı isyan ederek batıya, Beşbalık ve Yedisu bölgesine çekilmişler, o tarihten itibaren de Uygurlara düşman kavimler tarafından desteklenmişlerdir (Kafesoğlu, 2003: 148; Almas, 2013: 156). 766 yılında Türgeşlerin Talas ve Tokmak gibi önemli merkezlerini ele geçirerek Türgeş boylarını da itaat altına alan Karluklar, Turfan'dan Sırderya boylarına kadar uzanan geniş arazide ‘‘yabgu’’ unvanı taşıyan şefleri tarafından idare edilmişlerdir (Taşağıl, 2014: 84).

Bu süreçte Karluklar, Basmıllar ve Türgeşler, Uygurlara karşı bir sefer düzenlemişlerdir. Başlangıçta onlara başarı eşlik etse de, Ötüken ormanındaki savaşta Uygurların ana güçleri önce Basmılları daha sonra Karluk ve Türgeş kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlardır. Yenilmelerine rağmen Basmıl ve Karlukların Uygurlara karşı mücadelesi devam etmiştir. Öte yandan Karlukların Yedisu bölgesinde şiddetli ve uzun vadeli direniş gösterdikleri diğer bir kabile grubu; Birinci

Türk Kağanlığı döneminden itibaren bu bölgede yaşayan ve birkaç yüzyıldır hakanlığın doğu kolunu teşkil eden Oğuzlar vardı. Tarihi kaynaklarda mevcut olan materyaller, bu iki kabile grubu arasında cereyan eden mücadelenin detayları hakkında bilgi vermemektedir. Mevcut bilgilere göre, Oğuz kabilelerinin başlarında yabgu unvanını taşıyan bir yöneticileri vardı ve o, Batı Türk kabilelerinin de yöneticisi olduğunu savunmaktaydı. Araştırmacı C. G. Agadjanov, Oğuzlar ile ilgili rivayetlerin yer aldığı Gerdizî, İbn Fâkih ve Oğuz Kağan Destanı'nın verdiği bilgilere göre Oğuzların atalarının yurdu Issık Göl ve Talas olduğunu ve VIII. yüzyılın ortalarında Oğuzlar ile Karluklar arasında Türgeş mirası için bir mücadelenin başladığını ifade etmektedir. Bu mücadelenin sonucunda Oğuzların önemli bir kısmı Yedisu sınırlarını terk ederek, başkenti Yengikent olan kendi devletlerini kuracakları Aral Gölü civarına çekildiler (Ploskih, 1984: 253; Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 118). Yedisu bölgesinde üstünlük kurmak için yaklaşık yirmi yıl devam eden savaşlar, Karlukların zaferi ile neticelenmiştir. Bölgede hâkimiyet tesis ettikten sonra Karluklar, Doğu Türkistan ve Fergana'ya doğru ilerlemişlerdir.

Söz konusu hadiseleri takip eden yıllarda, Karluk hükümdarı Aslan İl Türgig yönetiminde mustakil bir Karluk Devleti'nden söz etmek mümkündür. Karlukların Tu-lu ve Nu-shih-pi boy konfederayonlarının merkezi olan Issık Göl ile Sırderya arasındaki Çu ve Talas vadilerini ele geçirme ve söz konusu boyları itaat altına alarak teşkilatlı ve güçlü bir devlet düzenine geçilmesinin hangi tarihte gerçekleştiği meselesi değerli mütehassıs H. Salman'ın ''*Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi*'' ve ''*Hoço Harabelerinde Bulunan Bir Mani Metni Ve Türk Tarihi Bakımından Önemi*'' adlı çalışmaları ile netlik kazanmıştır. Söz konusu çalışmalarda ilk olarak Karluklar ile ilgili T'ang-şu'da yer alan şu ifadeler üzerinde durulmuştur: ''*Ta-li devrinden (766-779) sonra Karluklar güçlenmeye başladılar. Onlar ikametlerini Çu Vadisi'ne naklettiler. İki kabile grubu zayıfladığından Karluklara tâbi oldular. Hu-şe-long'nun kabilelerinden diğerleri Uygurlara bağlandılar*'' (Chavannes, 2013: 124). Çin kaynağında yer alan bu ifadelere göre, Karluk Devleti'nin kuruluşunu en erken 780 yılına atfetmek mümkün görünmektedir (Salman, 2014: 2).

Karluk Devleti'nin kuruluş tarihini destekleyen diğer bir kaynak ise, Turfan yakınlarındaki Hoço harabelerinde bulunan Batı Türkçesi ile yazılmış bir Mani metnidir. Metin, dördüncü derece dinî bir rütbe olan ''Ağduk Mahistak'' unvanını taşıyan Ağduk tarafından Uygur hükümdarı İl Tutmış (Bögü Kağan 759-780) ve Karluk hükümdarı Arslan Han için kaleme alınmıştır. Türgeş topraklarının ele geçirilmesinin ardından Arslan Han'ın tahta geçmesi şerefine başarısını kutlama amacıyla yayınlanan tebrik mesajı, metnin arka yüzü, sol sütununda şu şekilde yer almaktadır: ''*Toharistanlı yüce başrahip ……. ve asil Argu …… milleti, Kasu hanı, Ordu, Çiğil kent beyi, yüce Türklerin koruyucusu, Çiğil Arslan İl Türgig Alp burçugan Alp Tarhan Beğ tahta çıkması dolayısıyla şimdi (ona) esenlik (ve) alkış olsun*'' (Salman, 1988: 79).

Metinde görüldüğü üzere Arslan İl Türgig'e Altın Argu halkının ve Kasu şehrinin hanı denmektedir. Aynı zamanda Çiğilkent ve Ordukent şehirlerinin hükümdarı olup, bütün Türklerin başı ve büyüğüdür. Arslan İl Tirgüg, Talas ve Argu sahaları ile Yedisu vadilerinde hükümdarlık yapmıştır. Söz konusu arazilerin ele geçirilmesi İl Tutmış dönemine tekabül etmesi dolayısıyla Karluk Devleti'nin 780 yılından sonra kurulması mümkün değildir. Bu durumda Arslan İl Tirgüg'ün devletini kurduğu tarih, incelenen kaynakların işaret ettiği gibi ortak tarih 780 olarak kabul edilecektir (Salman, 2014: 6).

Yedisu bölgesinde hâkimiyetini muhkemleştirdikten sonra Karluk Devleti, Doğu Türkistan hegemonluğu için Uygurlar ile mücadeleye girmişlerdir. Aynı yıllarda Uygur hanedanı ile Tarım Vadisi ahalisi arasındaki ilişkiler gerginleşerek Ordubalık'ta Bögü Kağan'ın ölümüyle neticelenen anti-Maniheist bir darbeye yol açmıştır. Bögü Kağan'ı öldürerek Alp Kutlug Bilge-kağan unvanı ile Uygur tahtına geçen kişi, başkentte yaşayan Sogdianalıları ve Maniheistleri katletmiştir. Bölgenin en etkin dini olan Maniheizm'e ağır bir darbe indirmekle birlikte, Sogdian ve Türk Maniheist monopollerin idaresinde olan Yedisu'dan Tang İmparatorluğu'nun merkez başkentlerine kadar uzanan ticaret ağının kontrolünü de ele geçirmiştir. Güzergâhta uygulanan eski anlaşma ilkeleri bozularak ticaretle uğraşan halkın sömürülmeye başlanılması neticesinde Tyan-shan civarındaki şehirler isyan etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine ittifak akteden Karluklar ve Tibetliler kıyamcılara destek

olmuşlardır. 790 yılında Uygurların son kalesi Beşbalık'ı ele geçiren müttefik güçler, 50-60 bin kişilik Uygur ordusunu mağlup ederek yeni kağanın tahttan alaşağı edilmesine sebep olmuşlardır (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 119).

791 yılına gelindiğinde Uygurlar, Beşbalık'taki Tibetliler ve Karluklar üzerine hücum ederek bazı esirler ele geçirmişler, bunları da Çin sarayına hediye olarak göndermişlerdir. Müttefik güçlerle mücadele halinde bulunarak Beşbalık'ın bir kısmının Uygurlar tarafından geri alınması Karabalsagun Yazıtı'na şöyle yansımıştır:

> ''*Daha sonra Karluk ve Tibetliler ardısıra hükümete çeteler teşkil ettiler ve Urgu'da ordusunun bir kısmı ile düşmanla karşılaşmıştı. Beşbalık'ın yarısını aldı ve yarısını da muhasara etti. Bunun üzerine Gök Kagan büyük bir ordu ile çete başlarını mahvetti ve şehirleri geri aldı. Topraklarında rahat duran ve temiz hava teneffüs eden ahaliden iyi olanları iltifatlara boğdu, karşı gelenleri ise kızıl kana boyadı. Bunun üzerine çoraklarda gezenleri tatlı diller dökerek yerleşmeğe davet etti ve halka iltifatlarda bulundu*'' (Gömeç, 2011: 53).

Bu tarihten sonra Karluklarla Uygurlar arasında vukubulan mücadelenin batı sınırlarındaki son safhası, 803 yılında Uygur ordusunun Turfan şehrini işgal ederek Karluklara ağır bir darbe indirmesi ve Fergana üzerinden Sırderya'ya ulaşması ile neticelenmiştir. (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 120). 812 yılında Uygurlar bir kez daha Karluk ve Tibetlileri yıkıcı bir yenilgiye uğratmışlardır. Bu yenilgi, Karluk Yabgusu'nu Uygur Kağanı'nın yüce iktidarını tanımak mecburiyetinde bırakmıştır (Ploskih, 1984: 256). Diğer yandan Karluklar, Maveraünnehir'de bulunan Araplara karşı çıkan isyan hareketlerini de desteklemişlerdir. Bu tarihlerden sonra Karlukların Araplar ile yoğun siyasi ilişkiler içine girdiği görülmektedir.

Karluk-Arap İlişkileri

Uygurlarla giriştiği mücadelede yenilgiye uğramasına rağmen Karluklar, Sırderya sahillerinde kurulan köle pazarlarında Abbasi halifeleri ile yapılan köle ticareti ve Taraz'dan Issık Göl'e kadar uzanan ticaret güzergâhının kontrol altında tutulması ile sağlanan zenginlik sayesinde Yedisu bölgesinde güçlü bir hâkimiyet sürdürmeyi

başarmıştır (Klyaştornıy ve Sultanov, 2013: 120-121). Hilafet ile geliştirdiği ticari ilişkilerin yanı sıra Karluklar, gerek Abbasilere karşı yönelmiş isyan hareketlerini destekleme noktasında gerekse de hâkimiyet sahası içinde bulunan toprakları koruma maksadıyla yoğun siyasi ilişkiler içine girmişlerdir. Sonraki yüzyılda bu ilişkilerin yerini tamamen dostane ilişkiler alacak, bu vesileyle de İslâmiyet'in tanınması ve yayılması hususunda önemli adımlar atılacaktır.

Yedisu'da kuvvetlendikten sonra Uygurlar ile Doğu Türkistan üzerinde mücadeleye girişen Karluklar, Abbasilerin elinden aldıkları Fergana'yı bir süreliğine kaybetmişler fakat 772 yılında tekrar işgal etmişlerdir. 775 yılında Halife Mehdi (775-785)'nin hâkimiyet yıllarında Araplar, Ahmed b. Esed önderliğinde Fergana'ya bir sefer düzenlemişlerdir. Kısa bir müddet sonra Mehdi, Sogd Ihşidi'ne, Usruşana Afşini'ne, Fergana Meliki'ne, Karluk Yabgusu'na, Dokuz-Oğuzların Hakanı'na, Şaş Meliki'ne (?), Tibet Kralı'na ve hatta Çin İmparatoru'na elçilik heyetleri göndererek, söz konusu hükümdarlardan kendisine tabi olduklarını gösteren hediyeler talep etmiştir. Halife Mehdi'nin hâkimiyetini tanıyanlar arasında Karluk Yabgusu da yer almıştır. Harun Reşîd (786-809) devrinde ise Vali Gıtrîf b. Atâ (792-793) Karluk kuvvetlerini geri püskürtmek için Amr b. Cemîl'i Fergana'ya göndermiştir. Fakat Karluklar bu saldırıya başarıyla karşı koymuşlardır. Vali Fazl b. Yahya el-Bermekî (794-795) döneminde ise Arap kuvvetleri başarılı seferlerde bulunarak, ''*hiç kimsenin karşısına çıkmamış ve hiç kimseye baş eğmemiş*'' Usruşana Afşini ile Karluk Yabgusu'nu itaate mecbur etmişlerdir (Barthold, 1990: 218).

811 yılında Halife Memun, bir yandan kardeşi Emin ile girdiği mücadeleyi yürütürken diğer taraftan kendisine itaat etmeyi bırakan çevre hükümdarlar ile meşgul olmuştur. Halife Memun hilafetin içinde bulunduğu bu olumsuz gidişatı ''*Karluk cabgusu itaatten çıktı; Tibet padişahı ve (Uygur) hakanı da başeğmekten vazgeçti; Kabil hükümdarı saldırıya hazırlanıyor. Otrar hükümdarı da vergi vermeyi reddediyor*'' sözleri ile dile getirmiştir. Bu ifadelerden hareketle Arapların, mevcut coğrafyada hâlen kalıcı bir hâkimiyet kuramadığı görülmektedir. Diğer yandan bağlılık bildiren yerel yöneticilerin bu adımları da samimiyet ve istikrardan uzak geçici itaat şeklindedir. Bu duruma ilişkin L. N. Gumilev, yerli hükümdarların itaat arzetmekten kasıtlarının sadece diplomatik münasebetleri keserek, geri planda bir

savaş hazırlığı içinde bulunmalarının daha mümkün olduğunu ifade etmektedir (Gumilev, 2011: 500). 806 yılında Abbasi iktidarına karşı çıkan Rafi b. Leys hareketinde Karlukların isyancılara verdikleri destekten de arzedilen itaatin sözde olduğu anlaşılabilmektedir.

Halife Memun döneminde iktidara yönelik bu tarz isyan hareketleri devam etmiş, Abbasiler, Karluk Yabgusu'na arazisi üzerinde mülkiyet hakkı tanımışsa da, diğer yandan 816 yılında Otrar'da Karluklar, Vezir Fadl b. Sahl tarafından ağır bir hezimete uğramışlardır. Zor durumda kalan Karluk Yabgusu karısı ve çocuklarını esir olarak bırakırken kendisi Kimek ülkesine kaçmıştır. 822 yılında Fergana, Karluk ordusu tarafından bir kez daha işgal edilmiş olsa da Horasan valisi tarafından geri alınmıştır. IX yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflamaya başlayan Karluklar, kendi içlerinde başlayan mücadeleler ile birlikte Uygur seferleri neticesinde de hızla güç kaybetmişler, Samanî Devleti'nden İsmail b. Ahmed'in 893 yılında Sırderya'nın doğusuna yaptığı seferde on bin Karluk Türkü'nün öldürülmesi son darbeyi vurmuştur. Bu tarihten sonra Karluklara bir darbe de Oğuzlar tarafından vurulmuştur. Kaşgar üzerinde de Yağma güçleri ile mücadele halinde olan Karluk hâkimiyetine 943 yılına doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarları son vermiştir (Taşağıl, 2014: 85).

Türgeş Ve Karluk Sahasında (Yedisu Bölgesi'nde) Yayılan Dinler Ve Arkeolojik Buluntular

Erken Ortaçağlar'da Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesinde yaşayan Türklerin Gök Tanrı, Yer su, Kutsal Dağ, Umay vs. gibi kendi inançlarının yanında Zerdüştlük, Budizm, Hristiyanlık gibi diğer dünya dinleri de yayılmıştır (Baypakov, 2002: 284).

Güney Kazakistan ve Yedisu bölgelerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde bölgede yer alan şehirlerde Zaoastrizm ve Zerdüştlük geleneğinde Ossuarium ve Nauslar, Budist tapınak ve manastırları ve Hristiyan kiliseleri tespit edilmiştir. Buluntular, bölgede mevcut olan dinlerin hangi dönemlerde ve hangi yoğunlukta yaşandığı hakkında fikir vermesi açısından önemlidir.

Arkeolojik verilerin ve yazılı kaynakların malumatına esasen Türgeş ve Karluk boy gruplarının daha çok Budizm ve Hristiyanlık inançlarını benimsedikleri görülmektedir. Zaoastrizm ve Zerdüştlük inancına ait çok sayıda yapının varlığının da tasdiklendiği bölgede, Türgeş ve Karluk grupları arasında söz konusu dinlerin yayıldığına dair malumat yer almamaktadır ancak arkeolojik ve yazılı malumatların doğruladığı üzere bu sahada meskûn olan Türklerin ateşin temizleyiciliğine inandıkları için ateşe taptıkları bilinmektedir (Baypakov, 2002: 284). Nitekim bölgede, VI.-VII. (Batı Göktürk Dönemi) VII.-VIII. (Türgeş Dönemi) VIII.-IX. (Karluk Dönemi) yüzyıllara ait çok sayıda Naus ve Ossuarium örnekleri tespit edilmiştir. Bölgede, Zerdüştlük ve Zaoastrizm inançlarının geniş çapta yayılması ilk etapta burada yaşayan yoğun Sogd nüfusun varlığını akla getirmektedir. Fakat ticaret, şehir kültürü, tarım, el sanatları gibi birçok kültürel ve iktisadi sahada karşılıklı tesir dairesinde bulunarak, bölgede, Türk-Sogd sentezini hayata geçiren Türk ve Sogd unsurların, dini inanışlarda da etkileşim halinde bulunabileceklerini söylemek mümkündür.

Bölgede yapılan kazı çalışmaları neticesinde, Krasnaya Reçka'nın kale duvarları boyunca ayrı kümeler halinde gruplandırılan, 1,5-4m²lik bir alana yayılmış, kemerli veya kubbeli, tek odalı ve iki odalı yapılardan müteşekkil 22 adet Naus tespit edilmiştir. Yedisu bölgesindeki bu yapı kategorisi içinde ilk kez antik (arkaik) tromp şeklinde kubbe yapıları keşfedilmiştir. Nevaket'te yer alan çok odalı nausların mimarisini inceleyen S. G. Himelnitsky, yapıların kubbe, kemer ve duvarlarının Baktria-Toharistan'daki (Dalverzin Nekropolü, Kampırtepe ve s.) yapılarla analojik hususiyet arzettiğini ifade etmektedir. Söz konusu nausları VIII. yüzyıla ait eden Himelnitsky, yapıları Türgeş Kağanı Su-lu'nun Nevaket ve çevresine, Toharistan yerleşimcilerini getirmesiyle ilişkilendirmektedir. Ayrıca bu ve bunun gibi birçok buluntudan yola çıkarak, Çu ve Talas vadilerinde yayılan Zerdüşt inancının, Sogd şehirleri ve ahalisi ile karakteristik hususiyet arzettiğini ifade etmek mümkündür. Diğer yandan Yedisu bölgesinde yapılan kazı çalışmaları neticesinde, Zerdüşt mabetlerinin de tespit edilmesi gerekmektedir ancak araştırmacılar bu durumu İslamiyet'in yayıcıları olan sonraki kuşakla ilişkilendirerek, söz konusu mabetlerin onlar tarafından tahrip edilen kent yapıları altında gömülüp gittiğini ifade etmektedirler (Goryaçeva, 2011: 122).

Bölgede Budizm'in inkişafı, Batı Türk ve Türgeş devirlerine tesadüf etmektedir. Özellikle Akbeşim Budist tapınaklarında Türgeş üslubunun örneği görülmektedir. Bu tapınaklarda bulunan mabûd tasvirleri Hint ve Helenistik tesirde gelişmiş olup, Türk normlarında idiler. B. A. Litvinsky tarafından da dikkat çekildiği üzere, Akbeşim ile diğer Türk sahalarında gelişen Budist sanat merkezleri (Fergana ve Doğu Türkistan) arasında muhtelif yönlerden, tematik, estetik zevk ve teknik usuller açısından analojik hususiyetler gözlemlenmektedir (Esin, 1976: 96).

Yazılı kaynaklarda ilk olarak, Karluk ülkesinde Budizm'in varlığı erken İslam Sûfilerinden Belhli Şakik tarafından teyid edilmiştir. Şakik, Karluk topraklarına gittiğinde, bir tapınakta; yüzü ve başı tıraşlı, kırmızı renkte elbiselere bürünmüş, Türklerin ‘‘toyın’’ adını verdikleri, bir Budist rahip ile görüşmüştür. Ayrıca Fergana'da (Kuba'da) VII.-VIII. yüzyıllardan kalma bir Budist tapınağının kalıntıları bulunmuştur. Bulatova, Pugaçenkova ve Rempel gibi mütehassısların söz konusu tapınağın Türk üslubunu yansıttığını ifade etmişlerdir. Bu tapınağın bir diğer hususiyeti ise, korkunç görünüşlü Hint mabûdlarına da ibadet edilen Tantrik vechesidir (Esin, 1978: 129).

Batı Göktürkler'de ve Türgeşler'de görüldüğü gibi Karluklar'da da aristokrat kesim arasında yayıldığı görülen Budizm'in geniş halk kitleleri arasına nüfuz edip etmediği bilinmemektedir. Aynı zamanda bu dinin Karlukların kendi örf, adet ve yaşam tarzları üzerinde ne derece etkili olduğu hususunda da bilgimiz bulunmamaktadır (Günay ve Güngör, 1998: 152).

Büyük Zerdüşt bir ülkede Budist canlanmanın varlığını, son yıllarda Akbeşim, Krasnaya Reçka, Novopokrovsko, Novopavlovsko ve Kuva'da tespit edilen muhteşem buluntular kanıtlamıştır. Yürütülmüş kazılarda Akbeşim'de VII.-VIII. ve VI.-VIII. yüzyıllara tarihlenen iki Budist manastırı tespit edilmiştir. Aynı şekilde Krasnaya Reçka'da VII.-VIII. yüzyıllara ve daha geç döneme ait iki manastır ortaya çıkarılmıştır. Manastırlar plan olarak birbirlerinden farklı olmakla birlikte onların kompleksine; iç avlu, koridorlarla çevrelenmiş kutsal mekân, çeşitli amaçlara hizmet eden odalar dâhildir. Yapının duvarları çiğ kerpiç ve pahsadan inşa edilmiştir. Akbeşim manastırının ilki dikdörtgen şeklinde olup, güney kısmında bağdaş kurmuş

bir kaide üzerinde Buda heykeli yer almaktadır (Baypakov ve Goryaçeva, 1999: 156; Frumkin, 1970: 59).

Krasnaya Reçka, Akbeşim ve Tokmak şehirleri gibi bölgelerde, Budist-Maniheist mezarlarında yapılan kazı çalışmaları neticesinde çok sayıda hayvan ongunları bulunmuştur. Bu ongunlar Budistler için kutsal sayılan maymun, balık ve turna kuşudur. Nitekim yukarıda zikredilen şehirlerde kolye olarak kullanılan maymun ve balık ongunu tespit edilmiştir. Maymunun söz konusu coğrafyada bulunmamasını göz önüne aldığımızda, bu kutsal hayvana ait heykel ve kolyelerin Uzakdoğu'dan getirilmiş olduğunu düşünebiliriz (Durmaz, 2015: 219).

Budizm'in etkisiyle birlikte Yedisu sahasına Nesturi doktrini ve kilise geleneğinin I. binyılın ortalarında nüfuz etmeye başladığını söylemek mümkündür. Burada İpek Yolu'nun VI.-VII. yüzyılda yönünü kuzeye Güney Kazakistan ve Yedisu'ya çevirmesi, Batı Türk Kağanlığı'nın merkezi olan Otrar, İsficab, Taraz, Nevaket, Suyab gibi şehirlerin hızlı bir oluşum ve gelişim sürecine dâhil olması önemli rol oynamıştır. Bu yayılma, Budizm ve Maniheizm ile birlikte gelişmiştir (Baypakov, 1994: 97). Yazılı kaynaklara ek olarak, çok sayıda kültürel bulgular ve materyaller Yedisu bölgesinde Hristiyan kökenli eserlerin varlığını doğrulamaktadır. L. R. Kızlasov tarafından 1953-54 yılları arasında yürütülen kazı çalışmalarında Akbeşim yerleşim merkezinde, en erken kalıntıların VII.-VIII. yüzyıllara tarihlendiği küçük bir kilise ortaya çıkarılmıştır. Dikdörtgen bir avlu içerisinde yer alan kilise, kare plana sahip, kubbe ile örtülmüş mimarisiyle dikkat çekmektedir (Gorçayeva ve Peregudova, 1994: 86). Nevaket ve Camuket şehirlerinin nekropol kazılarında, Hristiyan mezarları keşfedilmiştir; bu mezarlarda gümüş ve bronz haçlar tespit edilmiştir. Krasnaya Reçka yerleşim yerinde ise, yeşim taşından yapılmış bir haç bulunmuştur. Bölgede, Hristiyanlığın etkisi ile defin şekillerinde ve Ossuariumlarda da değişimler görülmüştür. Yerli Hristiyanlar Ossuariumlar üzerinde haç tasvirlerine yer vermişler, bu tarz Ossuarium kalıntıları Taraz'da tespit edilmiştir (Baypakov, 1994: 98).

Nesturi mezarlarının kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan altın, gümüş, bronz ve ahşap çok sayıda haç örneği genellikle keskin uçlu ve dikdörtgenimsi özellikler

taşıdığı görülmektedir. Mezar taşları, keramikler ve topraktan yapılmış ev aletleri üzerinde görülen Nesturi haç tasvirleri arasında nadir rastlanan numunelerin varlığı ile birlikte bu haçlar, genelde benzer stilistik özellikler taşımaktadır (Durmaz, 2015: 216).

Yedisu ve Güney Kazakistan'da birçok Hristiyan kilisesinin gün yüzüne çıkarılmasıyla kesin bir şekilde Nesturiliğin VII.-VIII. yüzyıllarda yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Hristiyanlığın yayılma alanının Sırderya'dan Balasagun'a kadar genişlemesinin sebebi, Karluk hükümdarı Arslan İl Türgük'ün (766-840) bağımsız bir metropolit oluşturmak gayesiyle, Patrik Timothy'den ülkeye Nesturi metropolitini göndermesini istemesidir. Böylece Arap fetihlerinden önce Taraz'da bir kilise (katedral) inşa edilmiştir. Kiliseler ayrıca, Taraz yakınlarında Merke, Nevaket ve diğer şehirlerde de inşa edilmiştir. Karluk yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen materyallerin kanıtladığı üzere, Patrik Timothy tarafından Yabgu önderliğinde Karlukların toplu vaftiz töreni gerçekleştirilmiştir (Orınbekov, 2013: 147).

BÖLÜM III

MAVERAÜNNEHİR ŞEHİRLERİNİN FETHİ VE DÂÎLERİN FAALİYETLERİ

Valilerin Halkla Olan Sosyokültürel İlişkileri

Arap fetihleri arefesinde Maveraünnehir bölgesi, Göktürk Kağanlığı'nın hâkimiyet dairesinde kültürel, iktisadi ve siyasi yönden oldukça gelişmiş bir ülke olarak varlık göstermekte idi. Kağanlık; Harezmliler, Sogdlular ve Türkler gibi farklı etnik unsurlara ev sahipliği yapan söz konusu bölgenin idaresini Türk sülalesi olan ''Tchao-wu'' (Camuk) (Babayar, 2002: 108) menşeli yöneticiler aracılığıyla idare etmekte idi. Yukarıda zikredilen halklar ile birlikte bölgenin esas etnik grubunu Türkler teşkil etmekte idi. Bu durumun doğal bir neticesi olarak, Araplar Amuderya sınırlarına geldiklerinde ilk olarak Türkler ile karşılaşmışlar, bölgenin korunmasına yönelik mukavemet hareketlerinin de yine Türkler tarafından yönlendirildiğine şahit olmuşlardır.

Hz. Muhammed önderliğinde İslam Devleti'nin Medine'de kurulmasını müteakiben Araplar, Arap Yarımadası'nın büyük bir bölümünü fethederek kısa bir müddet zarfında doğuda İran, batıda Kuzey Afrika, kuzeyde ise Anadolu istikametinde ilerlemişlerdir. Hz. Ömer'in (634-644) hilafeti döneminde Kadisiye galibiyeti ile başlayan İran'ın fethi, 651 yılında tamamlanmıştır. Amuderya istikametinde devam eden düzensiz fetih hareketleri Kuteybe b. Müslim'in (705-715) Horasan'a vali olarak tayin edilmesiyle birlikte başarılı akınlara dönüşmüştür. Sistemli fetih hareketleri neticesinde bölgede yavaş yavaş yerleşmeye başlayan Arap hâkimiyeti, Nasr b. Seyyar'ın valilik döneminde ise sosyal, iktisadi, siyasi ve idari anlamda nihai şeklini almıştır.

Arap hâkimiyetinin nüfuzundan önce, döneminin önemli ticaret ve üretim merkezleri olan Maveraünnehir şehirleri; Akdeniz, İran, Hindistan ve Çin medeniyetlerinin etki dairesinde, kültürel ve dini akımları bünyesinde mezcedip harmanlayan, yerleşik kültürün gerektirdiği ve sunduğu bütün imkânları değerlendirerek, ortak değerler

çerçevesinde, refah seviyesi yüksek farklı etnik mensubiyette insanlarla meskûn idi. Fetihlerle birlikte Çin'den Endülüs'e kadar uzanarak, uçsuz bucaksız bir coğrafi sahayı içine alacak olan İslam İmparatorluğu, siyasi, idari, sosyal, iktisadi, dini ve kültürel alanların tümünde etkisini göstererek yayıldığı bölgelerde, köklü bir değişikliği teşvik etmiştir. Maveraünnehir bölgesinde de söz konusu değişiklikler ilk olarak, bölgeye Arap nüfusun iskân edilmesiyle birlikte başlar, sosyal yapıyı oluşturan unsurların karşılıklı etkileşiminin ortak ürünü olarak şehirleşme, sosyal tabakalaşma ve vergi politikası gibi sahaların değişikliğe uğraması ve yenilenmesi ile devam eder.

Arap nüfusun bölgeye iskân edilmesiyle başlayan, yerli halk ile karşılıklı kültür alışverişi yeni bir dinî-sosyal modelin örülmesine liderlik etmiştir. Dolayısıyla bölgenin kültürel, politik, dinî, ekonomik, etnik manzarası ve demografik görünümünde köklü değişikliklere sebep olan Orta Asya'daki Müslüman yerleşimlerini anlamadan Orta Asya'nın hümanist dünya görüşünün ardındaki dinamikleri, bu bölgenin tarihini ve kültürel mirasını araştırmamız gayrı mümkündür (Shah, 2010: 299).

Maveraünnehir bölgesinde vuku bulan fetih hareketleri, siyasi, askeri ve ekonomik açılardan önemli değişikliklere sebep olsa da, bölgede, yankıları yüzyılları aşan, Türk ve İslam tarihi ile birlikte dünya tarihini yakından ilgilendiren İslamlaşma prosesi, hiç şüphesiz çok geniş hatlara sahip tarihi bir olaydır. Bu süreç, Emevi idaresi altında her ne kadar yavaş seyretmiş olsa da, iskân faaliyetlerinin sonraki yıllarda geniş çapta yaşanacak ihtida hareketlerinin temellerinin atılmasında önemli rolü olmuştur.

İlk fetihlerin akabinde fethedenlerle fethedilenler arasındaki gerekli düzenlemeleri yapan Hz. Ömer (634-644), ilk olarak seçkin bir askeri sınıf meydana getirerek fethedilen bölgelerde ileri karakollar kurup, daha ileri fetih hareketleri söz konusu karakollar aracılığıyla sürdürmüştür. Tâbi nüfusun mesleğine dokunmadan, verimli tarım arazilerinin tahribini engellemek ve Arap nüfusu yerli nüfustan ayırt edebilmek için bedevîler askeri garnizon niteliğindeki şehirlere yerleştirilmiştir (Lapidus, 2002: 83). Hz. Ömer döneminden başlayarak sosyal ve idari hayatı nizama sokan ilk sistematik adımlar Horasan'ın fethi ile birlikte Hz. Osman döneminde devam

etmiştir. Basra'dan aileleri ile birlikte getirilen Arap askerler merkezi kalelere ve stratejik kalelere yerleştirilmişlerdir. İskân edilen halk, zamanla tahliye edilmiş müstakil semtlerde ikâmet etmeye başlamışlardır. Emeviler dönemine gelindiğinde ise Arap askerlerin ev ve ailelerinden uzun süre ayrı kalmalarının doğurduğu hoşnutsuzluk sebebiyle Muaviye (661-680), Horasan'da daimi karargâhlar kurmuştur. Bu sebeple gönderilen çok sayıda asker ve aile, ilk fetihlerden itibaren Emevi iktidarının sonuna kadar göçmenler için en cazip merkez özelliğini koruyacak olan Irak'tan gelmiştir (Athamina, 2000: 208). İskân edilmek üzere Horasan'a getirilen Arap kabileleri, önceden kurulmuş bölgelerde veya yeni inşa edilmiş mahallelerde ve şehir merkezlerinin etrafındaki köylerde ikâmet ettirilmiştir. Zamanla bu durumun geliştirilmesi yolundaadımlar atılarak eski şehirlere yeni mahalleler ilave edilmiş, her önemli yönetici kendi muhafız, asker ve idareci adamlarını iş başına getirerek, yeni mahalleler, saraylar, camiler, barakalar, bahçeler ve kanallar inşa edilmiştir. Semerkant ve Buhara gibi büyük yerleşim merkezleri de dâhil olmak üzere Arap hâkimiyeti altındaki bütün bölgeler, yeni karargâhlarla, köylerle ve kendilerini Türk göçebelere karşı savunmak üzere inşa edilen surlarla desteklenerek zenginleşmiştir (Lapidus, 2002: 89-90).

Yerleşik bir düzene ve köklü bir medeniyete sahip Maveraünnehir şehirlerinde Arap yerleşimleri, şehir hayatının ilerleyişine ve şehir tipinin değişmesine katkıda bulunmuşlardır. Araplarla birlikte bölge şehirleri ‘‘dîz’’ ismi verilen büyük bir kale ile ‘‘şehristan’’ ismi verilen asıl şehirden ibarettir ve Yakın Asya tipinde inşa edilen bu şehirlerin karakteristik hususiyeti, şehri batıdan doğuya ve kuzeyden güneye kateden büyük cadde boyunca pazar yeri, ortada meydan ve şehrin en büyük camisi bulunmasıdır (Barthold, 2014: 52-53).

Yukarıda da değindiğimiz üzere Orta Asya'da erken Müslüman yerleşimciler askerlerdir ve Horasan bölgesinde iskân edilmişlerdir (650). Bunu Ziyad b. Ebu Sufyan tarafından iskân edilen 50.000 aileden müteşekkil büyük ölçekli ve iyi organize edilmiş Arap yerleşimcileri takip etmiştir (670). Bu göçmen halkın tümü Amuderya sahillerine, sulak arazilere yerleştirilmiştir. Başlangıçta yeni gelenler ayrı mahallelerde yerleştirilmiştir ancak çok geçmeden ayrılık duvarları asimilasyon ve uzlaşma baskısına yenik düşmüştür. Zamanla bu yerleşimciler kendilerini Arap

vilayetlerinden uzak tutarak Orta Asya'nın yerli nüfusu ile işbirliği içinde ticaret ve pek çok meslek grubunun kârlı faaliyetlerinden yararlanmışlardır (Shah, 2010: 301).

Bu aşamada Kuteybe b. Müslim, 705 yılında Horasan valisi olarak tayin edildikten sonra asker ve sivil olmak üzere çok sayıda Arap'ı Orta Asya'nın muhtelif bölgelerine yerleştirmiştir. Bu dönemde Orta Asya'daki Arap sakinlerinin (askerlerinin) hangi kabileden olduklarına ve kabile terkiplerine kaynaklarda şu şekilde değinilmektedir: Bekr 7.000, Tamim 10.000, Kays 4.000, Ezd 10.000, Kufeliler'den 7.000 kişidir. Yeni yerleşimciler, sosyal etkileşim, ticari işbirliği ve İslamiyetin ilkelerini yerel halka yayma yoluyla kültürleşme ve asimilasyon sürecini teşvik etmişlerdir (Shah, 2010: 301).

Narşahi'de yer alan rivayete göre, Buhara'nın fethiyle devam eden iskân faaliyetleri, Kuteybe b. Müslim'in yerli halk arasında İslamiyeti yayma girşimleri ile paralel olarak hız kazanmıştır. Kuteybe, Arapların yerli halk ile birlikte yaşamaları, onların durumlarından haberdâr olmaları ve bu vesileyle Müslüman olmaları için Buhara halkının kendi evlerini yeni gelenlerle paylaşmalarını emretmiştir. Bu girişimlerle birlikte bölgede birkaç cami inşa edilmiş ve Cuma namazına gelen halka para ve hediyeler verileceği taahhüt edilmiştir. Ayrıca bölge halkının, ibadetlerinde ana dillerini kullanmalarına imkân sağlanmıştır (Narşahi, 2013: 75-78). Kuteybe'nin aldığı dini tedbirler ve ahaliyi İslam'a teşvik edici tavırlar yerli halkın zahiren Müslüman olmalarına engel olmamıştır. Özellikle yerli halkın evlerini Arap aileleri ile paylaştırma siyaseti bölgede hoşnutsuzluğa neden olmuş, bu durumun en somut ifadesi, Keskesân/Kuskusân diye adlandırılan, bölgenin itibar sahibi tüccar ve zengin nüfusunun evlerini ve mallarını Araplara bırakarak şehrin dışında 700 köşk inşa ederek buraya yerleşmelerinde görülmektedir (Narşahi, 2013: 45).

Yaklaşık bir yüzyıllık zaman diliminde Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinin muhtelif şehirlerine yerleştirilen Arap nüfusu, farklı kabilelerden ve farklı sosyal tabakalara mensup insanlardan müteşekkildi. Yukarıda zikredildiği gibi, Horasan valilerinden bazılarının çok sayıda Arap nüfusu fethedilen bölgelere yerleştirmesi ile sadece iskân hareketi hedeflenmemiş, yerli halk ile yeni gelenler arasında hayatın her alanında kültür alışverişi neticesinde İslamiyet'in yerli halk tarafından tanınarak

kalıcı olması da amaçlanmıştır. Söz konusu adımlar Horasan valileri arasında Kuteybe b. Müslim'in valiliğe tayin edilmesiyle sistemli bir harekete dönüşmüştür. Fakat kendi dönemine kadar tayin edilen valiler arasında ilk kez böyle kalıcı adımlar atılmaya çalışılmış olsa da, bu adımlar istenilen neticeyi vermemiştir. Yerli halkın Arap aileler ile evlerini paylaşması, camiler inşa edilmesi ve Cuma namazlarına gelen halkın ödüllendirilmesi gibi tedbirler kalıcı olmaktan uzak, çeşitli menfaatlerin ön planda tutulduğu yanlış bir İslam algısı oluşturmuştur. Bunun en somut örneği ise Semerkant'ın fethinden sonra Kuteybe b. Müslim, Gurek ile imzaladığı anlaşma metnine sadık kalmayarak şehri terk etmemiş, üstelik yeni mükellefiyetler de eklemiştir. Söz konusu tavır, yerli halk tarafından tepkiyle karşılanmış, bir kaç yıl sonra aynı halk bu muameleyi Ömer b. Abdulaziz'e şikâyette bulunmuştur. Her ne kadar bu dönemde İslamiyet'in yayılması için bazı adımlar atılmış olsa da, güvenilir ve adil bir politika yürütülmediğinden uzun bir dönem olarak sayılabilecek bu sürecin başarılı sonuçlar doğurmadığı gözlemlenmektedir. Diğer yandan Emeviler dönemi boyunca Horasan'a tayin olunan valiler içerisinde Kuteybe b. Müslim ve Halife Ömer b. Abdulaziz'in hâkimiyet dönemleri istisna olmakla bu uğurda herhangi ciddi bir girişimde bulunulmamıştır.

İslamiyet'in Emeviler döneminde yayılma süreci ile ilgili genel manzara böyle iken diğer yandan çok sayıda Arap nüfusun hem eski hem de yeni inşa edilmiş bölgelere yerleştirilmesi ve her sınıftan halkın bir arada yaşadığı ticaret, tarım gibi önemli meşguliyet dallarının geniş ölçeklere taşınması şehirlerin gelişmesini destekleyerek, imparatorluğun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik düzeninin belli bir sisteme oturmasını sağlamıştır. Belli bir nizam dâhilinde gelişen söz konusu sosyal hareketlilik, sosyal tabakalaşma ve vergi politikası gibi çözüme kavuşturulmayı bekleyen bir sıra meseleyi de beraberinde getirmiştir.

Arap fetihlerinden önce Maveraünnehir şehirlerinin sosyal vaziyeti hakkındaki tasavvurlarımızı Mug Dağı belgelerine borçluyuz. Söz konusu belgelerde keşfedilen sosyal terminolojinin genişliği göz önünde bulundurulduğunda, bölgede gelişmiş bir feodal tip hiyerarşinin varlığından söz etmek mümkündür. Bu hiyerarşik düzene göre göre sosyal sınıfın genel kategorileri şöyle izah edilebilir; yönetici kesimin temsilcileri (Tchao-wu), toprak aristokrasisi (dihkanlar), mal sahipleri (azimler ve

sıradan olanlar) ve onları azatlar (azatkar-insan) takip eder. Buraya kadar sıraladıklarımız vergiden muaftırlar. Vergi yükümlüsü nüfusun büyük kısmı, el sanatlarıyla uğraşan ve ‘‘karikar’’ olarak adlandırılan köylü işçilerdir. Sosyal basamağın en alt tabakası, ömür boyu ve geçici köleleri ve değişik kategorilerden hizmetçileri içermektedir (Baratova, 2002: 93).

Maveraünnehir'de İslam öncesi feodal idari düzenin bakiyesi olan sosyal sınıflarla birlikte İslami dönemde ortaya çıkan yeni zümreler ve gruplar da görülmektedir. Mahalli hükümdarlar ve sayıları oldukça fazla olan geniş arazi sahibi dihkanlar, yerliler tarafında yönetici bir zümre iken, Müslüman Araplar, İslam dini ve egemenliğini temsil eden seçkin bir zümre olarak kabul edilmektedir (Özbayraktar, 2014: 27).

Emeviler döneminde halkın ikinci unsurunu teşkil eden mevali, terim anlamında ilk fetihlerin ardından kendi istekleri ile Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türklerin, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberilerin, Mısır'da Kıbtîlerin oluşturduğu gayrı Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanılmıştır (Yiğit, 2004: 424). Mevalinin Arap toplumu içindeki konumunu daha iyi anlayabilmek için Arap toplumunun genel yapısını bilme zorunluluğumuz vardır. İslam öncesi dönemde Araplar, aralarında sürekli bir mücadelenin var olduğu kabile gruplarından meydana gelen bir milletti ve bu ezeli çatışma sonraki dönemlerde de devam ederek, sadece Emeviler ile Emevi olmayanlar arasında değil, bizzat Emevilerin içinde de çatlaklar meydana getirmiştir. Hz. Osman döneminde görülmeye başlanan kabile rekabeti ve kabile üstünlüğü anlayışı, Emeviler döneminde yaygınlaşarak Arapların diğer milletlerden üstün olduğu görüşünü benimseyen bir zümrenin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Söz konusu gruba göre, Araplar fatih bir millettir ve hangi dine mensup olurlarsa olsunlar, diğer milletlere mensup insanlardan üstün idiler. Bu zihniyetle hareket eden Araplar, mevaliye karşı iftihar etmeye başlamışlar, devletin imparatorluğa geçiş sürecinde aynı zamanda kabile üstünlüğünden ırk üstünlüğüne de geçiş yapılmıştır (Demircan, 2015: 50). Mevcut vaziyeti B. Lewis'ın daha geniş bir tanımı ile ifade edersek: ‘‘*Emevilerin cemiyeti, bir milletin daha çok kan bağı ile birbirlerine bağlı sosyal bir sınıf teşekkül etmiş olan Arapların hâkimiyetine dayanıyordu. Bunlar arazi vergisinden muaf* olup,

öşür ödüyorlardı'' ve bu devletin yapısı vergi veren ve Müslüman olmayan çoğunluğu idare eden Arap azınlığı prensibi üzerine kurulmuştu (Lewis, 2009: 95). Bu azınlık, Maveraünnehir gibi daha uzak eyaletlerde daha net olmakla birlikte VII. yüzyılın sonuna doğru emsar halkının büyük çoğunluğunu teşkil ettikleri görülmektedir. Aralarında devamlı bir rekabet söz konusu olan Araplar, yerleştikleri bölgelerde kuzey ve güney kabileler olmak üzere farklı mahallelerde ikâmet etmekteydiler (Mantran, 1981: 116).

Fetihlerden sonra Araplar, memleketleri fethedilen insanlara din hürriyeti tanıyarak, cizye vermeleri koşuluyla eski dinlerinde kalmalarına izin vermişlerdir. Yeni Müslüman olanlar (mevali) eski Müslüman olan Araplarla aynı haklara sahip olmayı beklemişlerse de bu hak kendilerine sayıları henüz az olduğu zamanlarda verilmiştir (Demircan, 2015: 50).

Gayr-i müslimlerden İslamiyeti kabul edenlerin sayısının artmaya başlamasıyla birlikte Emevi valileri, cizye vergisinin miktarını yükseltmişlerdir. Bunun üzerine mevali, büyük gruplar halinde İslamiyeti kabul ederek bu yolla cizyeden muaf tutulmayı hedeflemiştir. Mevalinin köylerini terk ederek şehirlere yerleşmeye başlaması, arazilerin ihmal edilmesine ve hazineye giren gelirlerin azalmasına sebep olmuştur. Haccac b. Yusuf'un Irak genel valisi olduğu dönemlerde söz konusu gelişmelerin sonucu olarak mali krizin ortaya çıkmasıyla birlikte Müslüman olan mevaliden tekrar cizye alınmaya başlanmış ve köylerine dönmeleri şart koşulmuştur (Atçeken, 2002: 71). Mevali'nin maruz kaldığı bu tarz nahoş muamele, Horasan valilerinin birçoğunun genel politikası haline gelmiş, beraberinde büyük sıkıntılar ve hoşnutsuzluklar getiren bu durum Ömer b. Abdülaziz'in hilafetine kadar devam etmiştir. Ömer b. Abdülaziz, mevalinin şikâyetlerini değerlendirerek, yeni Müslüman olmuş halkın durumunun iyileştirilmesi yönünde valilere talimatlar vermiş, idari ve iktisadi birçok sahada reform hayata geçirmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren hâkimiyet döneminden sonra valilerin Maveraünnehir siyaseti eski halinde devam etmiştir.

Emeviler döneminde mevali, kendilerine ihtiyaç duyulan alanlarda istihdam edilmiş olsa da, devlet içinde etkili olan unsurun Araplar olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Araplara kıyasla az sayıda üst düzey meslek gruplarına tayin edilen mevaliyi, haciplik, divan, güvenlik, vergi ve zekât memurları gibi vazifelerde de görmek mümkündür (Demircan, 2015: 88). Her ne kadar savaşta, yönetimde, ticarette, tıpta ve dini hayatta yetenek isteyen pek çok sahada mesleklerini icra etmiş olsalar da mevali, toplumsal olarak Araplar'dan aşağı tutulmaktaydı. Dahası Araplarla evlenememekte ve mirastan eşit şekilde faydalanamamaktaydılar. Mevaliden askerlik yapanların divana kayıtlı olma gibi bir lüksleri de yoktu çünkü divana kayıtlı olmak askerlere hem mali bir menfaat sağlıyor hem de toplumsal bir ayrıcalığa da sahip olma şansı veriyordu (Lapidus, 2002: 94).

Bu dönemde Araplar genellikle siyaset, yönetim ve askerlik meslekleriyle uğraşmayı tercih ederlerken, yerli halk, tarım, inşaat, çiftçilik, doktorluk, öğretmenlik gibi meslekleri icra etmeye devam etmişlerdir. Arapların yerli halkın meşgul olduğu meslek dallarını ve bu alanda çalışmayı hakir görmelerinin sebebi uzun bir tarihi geçmişe dayandığı gibi, söz konusu alanlarda gerekli eğitimden yoksun olmalarından kaynaklanıyordu ve hiçbir vasıf gerektirmeyen resmi hizmetler üstlenebiliyorlardı. Toplumun Arap ve Gayr-ı Arap unsur olarak ikiye bölünmesi beraberinde meslek gruplarının da sınıflandırılmasına sebebiyet vermekteydi. Bu durumun en somut örneğini, Ziyad b. Ebih'in kölelerle mevaliyi öldürme hususunu Ahnef b. Kays ile istişare ettiğinde Ahnef b. Kays'ın: ''*Arapları çarşılarında kasap, çırpıcı ve hacamâtçı mı yapmak istiyorsun*?'' ifadesinde görmek mümkündür. Cahiliye devrinden söz konusu döneme kadar değişmeyen zihniyetin diğer bir somut ifadesi de ''*Ahmaklık; çulhalar, muallimler ve iplik eğiricilerde tecessüm eder''* atasözünde görülmektedir (Demircan, 2015: 88-89).

Mevaliden bazı mülk sahipleri (dihkanlar) yeni rejime hizmetleri sayesinde vergi hususundaki haklarını elde etmeyi başarırlarken, özellikle Abdülmelik devrinde hükümet, devletin hazinesini doldurmak gayesiyle yerli halkı İslamı kabule teşvik etmemeye ve mevaliyi şehirlerden gelmiş oldukları yerlere göndermeye başlamışlardır. Bununla birlikte mevali, piyade olarak ganimetten Arap süvarilerinin aldığından çok az bir pay alarak, daha az ücretle savaşmışlardır. Hak ve adaletin eşit olarak dağıtılmadığı Arap toplumunda mevaliyi Araplar ile ekonomik ve sosyal bakımdan eşit seviyeye getirmek, hazinenin gelirlerinin azalması ve sonu iflasla

bitebilecek surette masrafların artması demekti. Yönetici sınıf ve mevali arasındaki ayrılık her ne kadar ilk etapta Arap ve Gayr-ı Arap unsurlar arasında ırkî engellerle ortaya çıkıyor olsa da aslında milli bağlardan ziyade ekonomik ve sosyal düzenden ileri gelmekte idi (Lewis, 2009: 99).

Toplumun yapıcı ve uzlaştırmacı olmaktan uzak bu yıkıcı tutumunun, Türklerin İslamiyet ile tanıştıkları ilk bölge olması sebebiyle Maveraünnehir bölgesinde cereyan etmesi, Türkler ile birlikte diğer etnik grupların İslamı tanıma sürecine hiç şüphesiz olumsuz bir etki yapmıştır. Kuteybe b. Müslim'in valilik dönemi ve Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği istisna olmakla, Horasan valileri tarafından bu uğurda gayret ve şevkle atılmış adımlar müşahede edilmemekle birlikte, söz konusu idareciler döneminde de hayata geçirilmeye çalışılan faaliyetler sık sık sekteye uğramış, İslamiyet'in imajını sarsan pek çok hadise cereyan etmiştir. İleride detaylı olarak temas edeceğimiz üzere İslamiyet'in yayılması yolunda atılan ferdi ve kolektif birçok adım, yukarıda bahsi geçen sosyal ve ekonomik hadiselerin gölgesinde kalmıştır. Bu durum yerli halkın, hükümete karşı muhalif güçlerin yanında yer almalarını tetikleyerek, pek çok isyan hareketi için zemin hazırlamıştır. Bu hareketlerde zaman zaman mevcut adaletsizliğe tahammül gösteremeyen Arap idareciler de yerli halkın yanında yer almışlardır. Böylece hadiselerin ölçeği daha da genişleyerek, Müslüman olmuş mevalinin haklarının korunmasının yanı sıra bölgede, İslamın gerçek tanımına uygun, adalet ve eşitliği önemseyen sosyal devlet anlayışının hâkim olması yolunda mücadele başlatılmıştır.

Hem etnik hem de dinî mensubiyet açısından çok renkli bir coğrafya olan Maveraünnehir bölgesi, kozmopolit yapısının gerektirdiği üzere bünyesinde her ne kadar hoşgörüyü ve müsamahayı barındıran, farklılıkları kucaklayan bir saha olsa da, Emevi hükümeti bu kolaylık ve avantajı İslam dininin yayılması lehine kullanmayı beceremeyerek, böyle bir faaliyeti ikinci plana attığı gibi, Müslüman olan mevaliye karşı da fütursuz ve despot bir yaklaşımı benimsemiştir. Meselenin alt yapısını, sebep ve sonuçlarını değerlendirmeden önce İslamiyet'in söz konusu sahada yayılma sürecini daha iyi idrak edebilmek adına bölgenin genel dini yapısı hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Semerkant, Buhara, Fergana Ve Pencikent'teki Dinî Hayat

Dinler, farklı kültür ve milliyete mensup insanlar arasında yaşanan etkileşimin en önemli numunesidir.

> ''*Gerçekte dinler, organizma gibidir: Bu dünyaya belli bir zamanda gelir, büyür, gelişir, farklı değişimlere uğrar ve çevrelerine adapte olur. Komşularıyla tartışır, acı veren ruhsal arayış dönemlerini tecrübe eder, iyi ve kötü günleri olur. Belli bir noktada hücre gibi bölünerek her biri yeni bir hayata başlar. Zamanın geçmesiyle kendilerini ispatladıktan sonra güven içerisinde olgunluk dönemlerini yaşar. Bazen de, sonunda ölür*'' (Foltz, 2006: 21).

Antik dönemde daimî ticaret yollarının ve ticari faaliyetlerin var olması, dinî fikirlerin de Avrasya ticaret ağları boyunca yayılabileceği anlamına gelmektedir (Foltz, 2006: 22). M.Ö. VI. yüzyıl ve M.S. VI. yüzyıl arasında Orta Asya'da çeşitli dinlerin yayılması kültürel ve siyasi değişimleri de beraberinde getirmiştir. Ancak bu bölgeyi dünyadaki diğer yerlerden farklı kılan şey, dinler arası etkileşimin yoğunluğudur. Bu kendine has kombinasyonda; büyük çapta göç hareketleri, aktif ticari faaliyetler, şehir ve kırsal alanların çok uluslu yapısı, çeşitli misyoner grupların dinlerini yayma uğruna gösterdikleri şiddetli rekabet gibi bir sıra faktörler etkili olmuştur. Önemli kültürel yolların kavşağında yer alan Orta Asya'nın coğrafi konumu da bu yoğunluğa katkıda bulunmuştur (Abazov, 2008: 45). Söz konusu kavşakta, Arap fetihleriyle birlikte yayılacak olan İslamiyet'ten önceki zaman dilimi için Zerdüştlük ve Budizm, Hristiyanlık ve Maniheizm gibi evrensel dinlerle birlikte mahallî dinlerin mevcutluğunu, her bir dinî sistemin muayyen teşkilatının ve kutsal mekânlarının varlığı tasdik etmektedir (Belenitskiy, 1954: 35).

Arap fetihleri arafesinde, dengeyi sağlayacak bir monarşik gücün olmadığı, ileri gelen asilzadelerin mahallî hükümdarlar addedildiği, en güçlülerinin bile tebaaları gibi dihkan adlandırıldığı Maveraünnehir'de, böyle bir siyasî teşkilat çerçevesinde tam olarak bir devlet dini söz konusu olmadığı gibi, yüksek bir dinî sınıftan da bahsedilemez (Barthold, 1990: 195; Roux, 2014: 168).

Maveraünnehir'de hâkim sınıfın dini Zerdüştlük olduğu halde İran'da cezalandırılan düalist Mecusi mezheplere bağlı insanlar söz konusu bölgeye sığınıyorlardı. Bu konuda bir hoşgörü ortamı sağlayan bölge, Budizm ve Nasturi Hristiyanlık inancına mensup kimselere de aynı hak ve hürriyetleri temin etmekteydi (Barthold, 1990: 195). Muhtelif dinlere ve bu dinlerin sâiklerine tatbik olunan aynı hoşgörü ortamı Göktürk Kağanlığı döneminde de devam etmiştir. en-Nedim, İran'da bulunan Maniheistler'in Zerdüşt rahiplerin zulmünden kaçmak için Amuderya'yı geçerek kağana sığındıklarını ve Sâsâni sülalesinin sükutundan sonra Babil'e döndüklerini kaydetmektedir (Meredith, 1972: 155). Roma ve Sâsâni İranı'nda türlü zulme ve takibata maruz kalan muhtelif din mensuplarının bu huzur ve müsamaha bölgesine yönelmeleri, misyonerlik amaçlarının yanı sıra bir kurtuluş ve himaye arayışı içinde bulunmalarıdır. Maveraünnehir bölgesinin, ticaret yollarının buluşma noktasında yer alması, pek çok kültür ve medeniyetle birlikte çeşitli dinlerin bölgeye nüfuz etmesi nedeniyle, mevcut kozmopolit yapının gerekli kıldığı inanç hürriyetini de sağlamak durumundaydı.

Her türlü dinî ve fikrî akımın yayılması için elverişli şeraitin mevcut olduğu bölge, söz konusu dinlerin Türk topraklarına, hatta Çin'e kadar yayılmasına da imkân sağlamıştır (Aydınlı, 2011: 497). Böylesine geniş bir sahaya yayılan dinler ister istemez farklı kültürlerin etki dairesine girerek, temas ettikleri sistemlere ya kendinden bir şeyler vermiş, tesir gösteremediği noktada kendi bünyesine bir şeyler katmıştır. Bu sebepledir ki, P. Golden'in işaret ettiği gibi, kültürlerin harmanlanması en açık biçimde dinlerde görülmekte olup (Golden, 2015: 94), Greco-Bactria, Ön Asya, Hint, Türk, Çin sanatı da yine bu bölgede, yoğun entegrasyon olanağı bulmuştur (Aydınlı, 2011: 498). İleride üzerinde durulacağı üzere, arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılan numuneler, bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

Budizm

M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda eski Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Kapilavastu Vilayeti'nin (bugünkü Nepal'de) prensi Siddhârta Gautama tarafından icat edilen Budizm, Hindistan'da mevcut olan Brahman şekilciliğine ve Kast sistemine karşı çıkan, duyguları dizginleme, insanlara ve diğer canlılara karşı sevgi ve şefkat duyma gibi ilkelere dayanmaktadır (Ekrem, 2002: 359-360). Budizm'in Hindistan

sınırlarının ötesine yayılması, Mauryan kralı Ashoka'nın (M.Ö. 268) imparatorluk toprakları boyunca çeşitli noktalarda sütunlar ve kayalar üzerinde oyulmuş fermanlarında ifade bulmuştur (Litvinky ve Vorobyova-Desyatovskaya, 1996: 425; Hallade, 1972: 135). Ashoka aynı zamanda, insan doğasına en uygun yasa olarak kabul ettiği bu dinin ateşli bir yayıcısı olarak Bactria, Sogdiana ve Seylan'a kadar misyonerler göndermiştir (Eliade, 2003: 252). Yukarıda bahsi geçen Sanskritçe, Aramice ve Grekçe yazılmış fermanlar, misyonerlerin Hindistan dışındaki ilk görevlerinin belgeleridir (Haussig, 1997: 221).

Bu hatırı sayılır faaliyetler, yoğun Budist propogandası altında amacına ulaşmış, Kuşan kralı I. Kanişka döneminde Budizm; Harezm ve Sogdiana'ya yayılmıştır. Torunu II. Kanişka ise, Budizm'in yayılmasına viharalar (manastır) ve stupalar (ev kalıntıları şeklindeki tapınaklar) inşa ederek katkıda bulunmuştur (Foltz, 2006: 67). Bu genişlemenin başlıca yolu Bactria ve Kuşan İmparatorluğu'nun batı mülkleri idi. Arkeolojik bulgular Budizm'in ve Hint kültürünün Orta Asya'nın her bölgesine nüfuz ettiğini yazıt ve dinî yapı kalıntıların tespit edilmesinin yanı sıra, yerel halkların kültürel alt katmanlarında da derin izler bıraktığını teyit etmiştir. Fakat buna rağmen Batı Türkistan'da Budizm, Sâsânilerin desteklediği Zerdüştlük ve Maniheizm karşısında pek tutunamamış, Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde etmiştir (Günay ve Güngör, 1998: 139; Vorobyova ve Desyatovskaya, 1996: 425; Frumkin, 1970: 52; Ruben, 1947: 4).

Birbirini karşılıklı teşvik eden din ve ticaret ilişkisi, Budizm'in ilk etapta yayılmasını kolaylaştıran uzun mesafeli ticari faaliyetleri daha da canlandırmıştır (Foltz, 2006: 22). Asya'nın yüzyıllardır en başarılı tüccarları arasında yer alan, ticari etkinlikleri aracılığıyla Doğu ve Batı'yı birleştirerek, fikir ve gelenekleri kültür arıları sıfatıyla bir medeniyetten diğerine polenleyen Sogd tüccarlarının Bactria'da bulunan kolu, Budizm'i kabul etmiş, onun öğretilerini İpek Yolu'ndan Çin'e kadar uzanan ticaret kolonilerinde yaymıştır. Bu yayılmada diğer bir etken de Sogdluların okuryazar olmaları ve çeşitli yabancı diller bilmeleridir. Bu sayede birçok dinî metnin tercümesi yapılarak dinlerin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır (Foltz, 2006: 27-28).

Çin kaynakları, Maveraünnehir halkını Budist olarak göstermektedir. Arap tarihçisi en-Nedim'e göre Maveraünnehir bölgesinde yaşayan Budistler, Maniheistlerin atalarıydılar. Fihrist'in bir başka yerinde bu dinin, Maveraünnehir halkının büyük kesimi arasında İslamiyet'ten önce ve daha eskiden de mevcut olduğu kaydedilmektedir. Budizm'in, bu topraklara ilk defa, III. yüzyıl veya IV. yüzyıl başlarında girerek yayılmaya başladığını Çinli tarihçiler tasdik etmektedir. Özellikle Sogdiana'da Budizm'in yayılması ile alakadar ilk malumatlar, Sui-shu ve Wei-shu kroniklerinde kesin olarak belirtilmektedir. Daha sonra ihtimal var ki, siyasi vaziyetin değişmesi ile Budizm destekten mahrum kalarak zayıflamaya başlamıştır (Barthold, 2010: 51; Belenitskiy, 1954: 37).

Kuşan döneminde bir zamanlar, Kuşan başkentinden (Puskaravati'den) gelen Sutralanka isminde bir papazın, Maveraünnehir bölgesine -Çaç'a- Budist viharasını donatmak için seyahat etmesi, o dönemlerde Orta Asya'nın bir bölümünde Budizm'e ev sahipliği yapan bir topluluğun varlığına işaret etmektedir. Fakat bu bilgi, Sogdluların Budizm'i büyük bir kitle halinde kabul ettiklerini göstermez (Foltz, 2006: 69). Budizm, komşu Kuşan topraklarında yaygın olmakla birlikte Doğu'daki Sogd kolonilerinde daha fazla muvaffakiyet elde etmiştir (Golden, 2015: 94-95). Buna mukabil, V. yüzyılın sonunda daha güney bölgelerin Eftalitler tarafından işgale uğraması neticesinde VI. yüzyılda manastırların yıkılması din ve sanat hareketlerini tamamen durdurmuştur (Hallade, 1972: 138).

Sanat faaliyetlerinin, bir inancın ifadesi olduğu görüşü her ne kadar reddediliyor olsa da, her medeniyette, sanat faaliyetlerinin önemli bazı sahalarda, din ile sıkı rabıtası vardır (Roux, 1972: 74). Bu sebeple, Eftalit idaresinin sona ermesinden sonra Batı Göktürk hâkimiyeti ile Budizm tekrar müsahama görmüş, bölgenin Bactria'dan Pencab'a kadar sulh ortamına kavuşması, sanat faaliyetlerinin devamına veya yeniden başlamasına imkân sağlamıştır (Hallade, 1972: 138). Diğer yandan ortaya çıktığı dönemden Sâsâniler dönemine kadar Zerdüştlüğün güçlü direnişi yüzünden Budizm, Sogdiana'da sınırlı ve geçici başarılar elde etmiştir (Roux, 2014: 86).

Szuan Tzang'ın seyahat raporlarından yola çıkılarak, Budizm'in Orta Asya'da, Sâsânilerin yayılımına destek verdiği Zerdüştlük karşısında düşüşe geçtiği

anlaşılmaktadır (Foltz, 2006: 82). Szuan Tzang seyahat ettiği bütün topraklarda Budist manastırlarından etraflı bir şekilde bahsederken Amuderya'nın yakınlarındaki yerler dışında Maveraünnehir'in hiçbir bölgesinde Budizm'den bahsetmemektedir. Szuan Tzang'ın yaşam öyküsünü kaleme alan müritlerinden biri olan Hui-li; Semerkant halkının ve hükümdarının Budizm'e inanmadıklarını, ateşe taptıklarını, şehirde sadece iki tane manastırın olduğunu ve onlarda da hiç keşiş yaşamadığını kaydetmektedir (Foltz, 2006: 82; Barthold, 2010: 51). Bununla birlikte Tang-shu, onların Budist dini ile müşerref olduklarını ve göklerin tanrısına kurban sunduklarını nakletmektedir. Fakat göklerin tanrısına kurban ifadesi Zerdüştlük ananesi ile alakalıdır (Golden, 2015: 94). Öte yandan Sogdiana nüfusunun, bizim anladığımız terimlerle Zerdüşt veya Budist olduğu düşünülmemelidir. Bu durumda Zerdüştlüğü ve Budizmi kurumsallaştıran siyasi merkezlerin biraz uzağında yaşamaları da etkendir. Sogdiana yerel dini, iki önemli dinin merkezi olan Hint Avrupa havzasından birçok unsurun beslenmesiyle oluşturulmuştur. Bu sebepten herhangi bir dönem için onları, Zerdüşt veya Budist olarak sınıflandırmak gayri mümkündür (Foltz, 2006: 84).

Hristiyanlık

Başta Süryani kaynakları olmak üzere yazılı kaynaklar, arkeolojik ve nümizmatik bulgular; Orta Asya'ya Hristiyanlığın girişi, yayılma süreci ve tekâmülü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Orta Asya'da Hristiyanlık ile ilgili Süryani literatüründeki en eski belge; Gilan, Güneybatı Hazar bölgeleri ve Bactria Hristiyanlarına ilişkin bilgiler barındıran Bardesanes'in; ''*Gilanlılar ve Bactrialılar arasındaki (Hristiyan) kızkardeşlerimiz yabancılarla herhangi bir ilişkide bulunmazlar*'' ifadesinde kendini göstermektedir. Bardesanes'in bu ifadeleri, II. yüzyılın sonlarına doğru Bactria'da Hristiyan varlığının kesin göstergesi olarak düşünülmektedir (Mingana,1925: 301). Biruni'ye göre, Merv'de ilk Hristiyan vaizin görünmesi Hz. İsa'nın doğumundan 200 yıl sonradır, fakat araştırmacılar bunun ihtimal dışı olduğunu, söz konusu tarihten daha erken bir dönemde, Part İmparatorluğu'nun batı sahalarında Hristiyan toplulukların var olduğunu ve onların buraya II. yüzyılın başlangıcında dâhil olduklarını, bu yüzyıl boyunca konumlarını sağlamlaştırarak imparatorluğun sağladığı hoşgörü ortamında faaliyetlerini

sürdürdüklerini ifade etmektedir (Litvinsky, 1996: 414). Bu, her şeyden önce Part Hanedanlığı'nın dinî meselelere, önemli politik bir konu olarak bakmamasından kaynaklanmaktadır (Foltz, 2006: 91).

I. Ardeşir'in (224-241) Part hükümdarı V. Artabanus'u ortadan kaldırarak Sâsâni Devleti'ni kurmasıyla birlikte Zerdüştlük, devletin resmî dini haline gelmiş, bu dinin haricindeki bütün dinler ise yasaklanmıştır (Altungök, 2014: 48). Hristiyanlığın yayılması ile birlikte, maruz kalınan baskı ve zulüm de artmaya başlamıştır. Bu durum, Ortodoks Zerdüştlüğün ateşli savunucusu ve II. Behram'ın (276-293) akıl hocası olan başrahip Kartir'in rehberliği altında tüm dinî muhalefeti ortadan kaldırmak üzere girişilen faaliyetlerin zirve noktasına ulaşmasıyla neticelenmiştir (Litvinsky, 1996: 414). Süryani kaynakları, Maveraünnehir'in bir parçası olan Kuşan ülkesinde, İran'da, Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde, Moğol steplerinde, hatta Çin'de Hristiyanlığın varlığından bahseder. Orta Asya'da Hristiyanlığın yayılması ilk olarak Bizans ve Sâsâni hükümdarlarının Hristiyan vatandaşlara uyguladıkları zulümle, daha sonra esnaf ve tüccar olarak faaliyet gösteren Hristiyan topluluklarının İpek Yolu üzerindeki hareketleri ile ilişkilidir. Söz konusu yayılma süreci siyasi gelişmelere bağlı olarak kimi zaman refah, kimi zaman ise gerileme dönemleri yaşamıştır. İran'da II. yüzyıla uzanan Hristiyan varlığı, ekseri Romalı esirler ile alakalıdır. I. Şapur, Batı askerî kolonilerinden ele geçirilen askerlerden müteşekkil şehirler kurmuştur. Kaynaklar, ilk Hristiyan topluluklarının, Şad-Şapur, Vek-Şapur ve Antioch-Şapur şehirlerinde bulunduklarını rapor etmektedir. Araştırmacılar, Orta Asya'nın güney sınırlarına yakın toprakların Hristiyanlığın gelişmesinde önemli rol oynadığına inanmaktadırlar. Bizans'tan, Filistin'den ve İran'dan gelen göç, yeni dinî doktrinleri, kültürleri ve sanatları ile birlikte bu yolla Orta Asya'ya yayılma imkânı bulmuşlardır (Bogomolov vd., 1994: 10).

İslam fetihleri arefesinde diğer Orta Asya vilayetlerinde olduğu gibi Maveraünnehir bölgesinde de, Hristiyanlığın diğer mezhepleri ile mukayesede Nesturi doktrininin daha yaygın olduğu görülmektedir. Tarihi boyunca Roma İmparatorluğu'nun takibatına ve zulmüne mâruz kalan Hristiyanlık ve saikleri, Milan Fermanı ile mevcut dinlerle eşit statüye kavuşmuşlardır ancak, söz konusu dinin imparatorluğun resmî dini olmasıyla birlikte Hristiyanlar, yıllar boyunca gördükleri baskı ve

işkenceyi bizzat kendileri uygulamaya başlamışlar, heretik kabul ettikleri bazı doktrinlere ve topluluklara karşı müsamahadan uzak, acımasızca bir tutum sergilemişlerdir. Nitekim, 428 yılında İstanbul Patrikliği'ne atanan Nestorius, ''*Tanrı'yı küçük bir erkek çocuk olarak düşünemediği*''ni ifade etmesi üzerine heretik olduğu gerekçesiyle aforoz edilmiştir (Tarakçı, 2010: 216; Foltz,2006: 89).

Kervan yollarını takip eden Hristiyan toplulukların yerleştikleri ilk şehirler, Merv, Semerkant ve Tirmiz olarak karşımıza çıkmaktadır (Buryakov, 1994: 22). M. E. Masson tarafından Güney Türkmenistan'da yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde Merv'de oval planda tasarlanmış, küçük kilise kalıntıları tespit edilmiştir (Osmanova, 1994: 26). Nesturi Hristiyanlığın ikinci önemli merkezi olan Sogdiana bölgesinde kervan yolları vasıtasıyla, erken dönemlerden itibaren Nesturi yerleşim yerleri mevcut olduğu bilinmektedir. Kaynaklara göre, V. yüzyılda Semerkant'ta başpiskoposluk kurulmuştur (Buryakov, 1994: 24). 1986 yılında Semerkant'a 20 km uzaklıkta, Durmen adlanan bölgede yürütülen arkeolojik çalışmalar neticesinde antik kentin doğu banliyölerinde birbirinden uzak iki mevkide, içinde Hristiyan mezarlarının da bulunduğu Nekropoller keşfedilmiştir (Şişkin, 1994: 56). Yazılı kaynaklar, arkeolojik ve nümizmatik veriler, Hristiyanlığın VI. yüzyılda faaliyetlerini yoğunlaştırdığı ve geniş bir sahaya yayıldığından bahsetmektedir. 545 yılında Bactria bölgesinde yaşayan Eftalitlerin ve Amuderya'nın her iki kıyısında yaşayan halkların isteği üzerine Nesturi Patriği I. Aba buradaki Hristiyan dominyonluğu için bir psikopos göndermiştir. Hristiyanlığın buradaki Türkler arasına ne ölçüde nüfuz ettiği, 561 yılında Bizans tarafından esir alınan Türk askerlerin alınlarında bulunan haç şeklindeki dövmelerden anlaşılmaktadır. Hristiyanlığın Nesturi kanadı bu sayede, Orta Asya'nın önemli bir kısmını kazanmıştır. (Bogomolov vd., 1994: 10; Mingana, 1925: 304).

Erken Ortaçağlar'da ticaret yollarının güzergâhının yavaş yavaş kuzeye taşınmasıyla birlikte ticari ve diplomatik alanda Bizans İmparatorluğu ile doğrudan temaslar, Hristiyan hareketinin aktifleşmesine sebep olmuş, böylece Sogd şehir ve köylerinde, Maveraünnehir'in doğu bölgelerinde, göçebe Türkler arasına da Nesturi inancı nüfuz etmiştir (Buryakov, 1994: 24). Bu nüfuzun kültürel anlamda derinliğini arkeolojik ve nümizmatik veriler de tasdik etmektedir. Antik Semerkant'ta Türk hükümdarlarına

ait, üzerinde haç tasvirleri olan bakır sikkeler tespit edilmiştir. Bu sikkelerin mukayeseli analizi yapıldığında söz konusu sikkeler I. Justinianus döneminde yaygın olan solidleri hatırlatmaktadır. Aynı şekilde Usruşana'da VI.-VIII. yüzyıllar arasında yerli hükümdarlar (Afşinler) tarafından darp edilmiş haç tasvirli sikkeler bulunmuştur (İvanitsky, 1994: 54). Üzerinde Nesturi haç tasviri bulunan, Sogdiana ve Usruşana ile birlikte Harezm'de de tespit edilen bu tarz sikkeler, Nesturi ideolojisinin Orta Asya'nın siyasi ve iktisadi hayatındaki rolünü ve etkisini tanımlamak için önemlidir. Fakat söz konusu sembollerin varlığı, yaygın bir Hristiyan inancının da varlığı anlamına gelmemektedir. Bu konuda en erken buluntular, Buhara vahasında Nesturi semboller taşıyan 12 adet sikkedir. Genel bir ikonografik tip olarak bir tarafında hayvan tasviri, diğer tarafında ise haç tasviri yer almaktadır (Musakayeva, 1994: 42). Hristiyanlıkla birlikte gelen semboller ve ikonografik unsurlar, yerel figüratif motivlere de yansımış ve mimari dekorda da etkisini göstermiştir. Taşkent yakınlarındaki Aktepe kalesinde bulunan pişmiş toprak üzerine hakkedilmiş bir haç tasviri bulunmuştur. Haçla birlikte Hristiyan lahitleri üzerindeki kompozisyonlar, Sogd Ossuariumları ile çarpıcı bir benzerlik teşkil etmektedir. Antik ve Ortaçağ Hristiyan lahitlerinde olan çelenk tasvirleri, Semerkant'ta ortaya çıkarılan bir sıra Ossuariumların süslemelerine de yansımıştır. Sogdiana'nın yanı sıra haç tasvirli figürler Harezm'de; Mizdahkan Nekropolü'nde tespit edilen Ossuariumlar (VII.-VIII.) üzerinde de görülmektedir. Buradan yola çıkarak Zerdüşt dinî objelerin oluşumunda sadece yerli geleneğin değil, Roma-Bizans kültürünün de etkisinin olduğunu söyleyebiliriz (İvanitsky, 1994: 70).

Maniheizm

Zerdüştlük, Hristiyanlık, Mandeizm (Sâbiîlik) ve Budizmle tanışan Mani, bu dinlerdeki benzer unsurları birleştirerek Maniheizm adlanan yeni bir dinin temelini atmıştır. Maniheizm, söz konusu dinlerin doktrinlerinden ve uygulamalarından birçok unsur içermesi sebebiyle, senkretik bir din olarak görülmektedir. Bu durum Maniheizm'in yayılmasını teşvik etmiş, böylece diğer dinlerin müntesipleri arasında da kolaylıkla yayılarak evrensel bir din haline gelmiştir. Maniheizm dininin kurucusu Mani (216-274/277), I. Şapur'un hükümdarlığı boyunca öğretisini hiçbir engele maruz kalmadan yayabilmiştir. Fakat Şapur'un 272 yılında vefat etmesi ile birlikte

Zerdüşt rahiplerin muhalefeti giderek artmıştır (Litvinsky, 1996: 404). Bunun üzerine, kendisine inanan taraftarlarıyla birlikte, dinini Pers hâkimiyetindeki toprakların dışında yaymak zorunda kalmıştır. 277 yılındaki ölümünden sonra, öğrencisi Mar Amu'nun önderliğinde Sogdiana'da (Semerkant'ta) bir Mani kilisesi kurulmuştur. VI. yüzyılın sonlarına doğru bu kilise ve cemaati Mezopotamya kilisesinden ayrılarak diğer Maniciler ile birlikte Kuzey İpek Yolu şehirlerinde kendi kilise teşkilatlarını kurmuşlar, bu kiliseler vasıtasıyla dinlerini yaymayı başarmışlardır (Haussig, 1997: 275-76).

Maveraünnehir bölgesinde Maniheizmin varlığı ile ilgili yazılı kaynaklarda (Çince, Arapça, Farsça) pek çok bilgi mevcuttur ancak Maniheizmin bu coğrafyada çok kısa bir epigrafik eser dışında ikna edici arkeolojik kanıtları yoktur. Söz konusu epigrafik buluntu; Taşkent Vahası'nın Sırderya ile kesiştiği nokta olan Kanka'da, bir Maniheist tapınağında tespit edilmiştir. Üzerinde; bıyıklı, sakalsız genç bir adamın görüntüsünün ve imzasının yer aldığı mühür, V. A. Livşits tarafından ''Yepiskop Sanak, Kavad'ın oğlu'' şeklinde okunmuştur. Yazının, Mani harfleriyle Orta Farsça veya Part dilinde yazıldığını iddia eden V. A. Livşits, tapınağı ve buluntuyu V.-VI. yüzyıllara ait etmektedir (Lure, 2013: 219-225).

Yazılı kaynaklara baktığımızda, bir Mani metninde; Maniheizmin yayıcısı ve "doğunun havarisi" olarak adlandırılan Mar Ammo ile ''toprakların koruyucu ruhu'' Bagard arasındaki karşılaşma tasvir edilir. Hikâyeye göre, Mar Ammo, koruyucu ruhu ikna etmek için Mani'nin ''Hayat Hazinesi'' adlı eserinden pasajlar okumuştur ve Bagard'ın ikna olmasıyla Mar Ammo, Amuderya Nehri'ni geçerek dinini yaymaya muvaffak olmuştur (Karakaş, 2010: 65).

Dönemin çeşitli dillerini konuşma ve yazma becerisine sahip olan Sogdianalılar, Maniheist metinleri, orijinal dili olan Süryanice'den, Orta Persçe'den ve Parthça'dan Sogd diline, oradan Türkçe'ye ve son olarak Çince'ye çevirmişlerdir. VI. yüzyılın sonuna kadar Sogdlu Maniheistler, Bağdat'taki başkiliseden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan edebilecek kadar güçlü bir konuma gelmişlerdir (Foltz, 2006: 108-109).

VI. yüzyıldan itibaren Batı'da kaybolmaya yüz tutan bu din ve saikleri, geliştiği topraklar olan Doğu'da konumunu daha başarılı ve kalıcı bir şekilde devam ettirebilmiştir. Maniheizm, VII. yüzyılın ikinci yarısı İran'da kısmen aydınlar arasında popülaritesini tekrar kazanmış bir din olarak müsamaha görmüştür. Bu vesileyle daha doğuya, Türkistan ve Tarım Havza'sına, yayılma fırsatı bularak söz konusu bölgeleri merkez edinmiştir. 762 yılında ise başarısını zirveye taşıyan Maniheizm, Uygur İmparatorluğu'nun devlet dini olmayı başarmıştır (Rudolph, 2002: 382-383) .

Zaoastrizm Ve Zerdüştlük (Ateşgedelik) İnancının Bölgedeki Durumu

Zerdüşt'ün etkinliği M.Ö. 1000-600 yılları arasında bir tarihe yerleştirilmektedir. ''İskender'den önce 258 yılı''ndan bahseden Mazdeist geleneğe göre, Zerdüşt'ün M.Ö. 628-551 yılları arasında yaşadığı tespit edilebilmektedir (Eliade, 2003: 376). Avesta'ya göre Zerdüşt'ün memleketi Amuderya ve Sırderya nehirlerinin aşağısında bulunan Harezm idi (Aro, 2014: 199). Nitekim V. V. Barthold, Zerdüştlük'ün Harezm kökenli bir din olduğuna dair bir takım delillerin mevcut olduğunu ifade etmektedir (Barthold, 2010: 20).

Zerdüşt öncesi ve sonrası birçok İran topluluğu tarafından Güneş, Ahura Mazda'nın görünen şekli olarak düşünülmüş, Güneş ve onun yeryüzündeki benzeri olan ateşin saflaştırmaya hizmet etmesinden dolayı Hintlilerin ölü bedenleri cenaze odunları üzerinde yakarak saflaştırma uygulamalarının kökeninin, İranlıların kendilerinden geri kalanını Güneş'e bırakma âdetleri ile aynı amacı taşıdığı belirtilmektedir (Foltz, 2006: 45). Zerdüşt'e göre hayat, iyilik ya da kutsal ruh olan Ahura Mazda ile kötülük ya da kötü ruh Ehrimen arasında devam eden uzun bir mücadeleden ibarettir. Savaşı iyi kazanacaktır ve adaletli olan sonsuz mutluluğa kavuşacaktır. İyimser bir dinî sistem olan Zerdüştlük, Arsakidler ve Yunanlılar döneminde gerilemeye başlamış ancak M.S. I. yüzyılda gücünü toplamaya başlayarak III. yüzyılda Sâsânilerin devlet dini haline gelmiştir (Roux, 2014: 56-57). Böylece, Zerdüşt politeizmin çok sayıda tanrılarına başka başka karakterler mâl edip (Ruben, 1946: 116) eski İran dinini reforme ederek yeni bir din vücuda getirmiştir.

İran'ın resmî ve millî dini hüviyeti kazanan Zerdüştlüğün Orta Asya'ya ne zaman girdiğini tespit etmek ise güçtür (Günay ve Güngör, 1998: 161). Sâsâni hükümdarları Zerdüştlüğü imparatorluğun resmî dini haline getirmiş olsalar da, söz konusu din bir Orta Asya devletinde asla bu mevkiye ulaşamamıştır. Maveraünnehir bölgesinde Mazdeizm olarak da adlandırılan Zerdüştlük, mahalli inançlar ve diğer dinî ananelere ait unsurlarla birleşmiştir (Golden, 2015: 48). Zerdüştlüğün ana unsuru olan ateşin yüceltilmesi, dünyanın başka bölgelerinde de önemli olmakla birlikte, bunun Hint-Avrupa döneminden kalmış olduğu düşünülebilir. Aynı şekilde Orta Asya ve İran'daki yerli nüfus, büyük ihtimalle sunakları kullanmaktaydı fakat bazı arkeologların fikrine göre, ateş sunaklarının yalnız Zerdüştlüğe özgü bir unsur olduğu düşünülmemelidir (Frye, 2009: 69-70).

Maveraünnehir bölgesinde Zerdüştlüğün yayılması ile alakalı en erken buluntulara Harezm'de ulaşılmaktadır. Birçok eşyanın, seramiklerin üzerindeki tasvirler ama en önemlisi tapınak kazıları İslamiyet öncesi Harezm'inin karmaşık inanç dünyasından, onun görünümünden, tebliğinden haber vermektedir. Bölgede Ossuariumların, tapınakların ve kutsal ateşin buluntuları Zerdüştlük inancının mevcut olduğunu kanıtlamaktadır. Ossuariumların şekilleri hakkında Mizdahkan Nekropolü'ndeki buluntular bilgi vermektedir. Bu kil ve albastr, sonradan ise taş kutular, 4 kısa ayaktan veya ayaksız, kenarları şeritler, çapraz girintiler ile yukarı kısımları kademeli çıkıntılar, bazen de kuş figürleri, çeşitli bitkiler, büyük meyveler, hareketli aslanlar ile süslenmiştir (Nerazik, 1999: 36). Harezmliler, Avesta'ya uygun hareket ederek hava, toprak, ateş ve sudan müteşekkil kutsal unsurları kirletmemek adına, temizlenmiş kemikleri Ossuariumlarda muhafaza ediyorlardı. Ossuariumlar nesil mezarlığı olan nauslara (alçak veya yarı toprak altı kameralara) konulmaktaydı. Bu tarz nauslarda 100'e kadar Ossuariuma rastlamak mümkündü (Nerazik, 1999: 44-45). VII.-VIII. yüzyıllara tarihlenen, Zerdüştlük ananesine ait arkeolojik müşahedelere Berkutkala Vahası'nda, 115 adet evde tespit edilen ateş mabetleri katkıda bulunmaktadır. Aynı şekilde Teşikkala Donjonu'nda kült odaları bulunmuştur ki, bunlar da ateşe tapma ile ilgili yapılardır (Nerazik, 1999: 46).

Harezm'de defin merasimi atalar kültü ile yakından ilgilidir. Antik devrin materyallerine bakıldığı zaman bu durum, Ossuariumların, Siyavuş gibi tanrılaşmış

ataların görünümünde heykeller olarak tasarlanmasından anlaşılmaktadır (Rapoport, 1971: 83). Zerdüştlük ile birlikte Siyavuş-Tanrı kültü; ‘‘ölümün ve dirilişin’’ aynı zamanda bereketli toprakların tanrısı Anahit kült inancı da devam etmekteydi. Harezm süvarisi, Harezmlilerin efsanevi atası Siyavuş'un sembolü olan Harezm süvarisi, sikkelerin üzerinde, Afrigid döneminde ise bronz mühürler üzerinde görülmektedir (Nerazik, 1958: 416). Harezm'de söz konusu dönemden önceki devirde yayılmış kültler, Toprakkala sarayında ortaya çıkarılan heykel ve resim tasvirlerinde muhafaza edilmiştir. Zoomorf figürlü eşyalar, kil ve albastrdan hazırlanmış idoller, hususi kült sembolleri idi, onların yaygın şekilde kullanılması ise defin merasimleri için önem arzetmekteydi. Aynı zamanda Toprakkale tapınağında koruyucu sembol olarak kullanılan koçboynuzlarına rastlanılmış olup, bu durum göçebe ve yarı göçebe muhitin etkisi ile izah edilmektedir (Nerazik, 1999: 36).

Bu dönemde ikona benzer tasvirler de (obrazlar) oldukça yaygındır. Bu tasvirler, Pencikent resimlerinin sujetini anlayabilmek için oldukça önemlidir. Harezm'de yayılmış en popüler tasvir, horoz ve tavus kuşu tasvirleri idi. Yake-Parsan'da ahşap bir obje üzerinde gagasında çelenk taşıyan bir tavus kuşunun tasviri yer almaktadır. Bu tasvir Greco-Bactria sanatından etkilenmiş olsa da sonraki dönem değişikliğe uğramıştır. Tavus kuşu ve horoz güneşe tapma ile bağlantılıdır. En popüler Harezm tanrı panteonu ise Mitra'dır. Mitra tasviri, efsanevi kahraman Siyavuş ve Anahit ile birleştirilmektedir. Bununla birlikte Anahit kültü, Teşikkala ve Berkutkala vahasındaki hisarlarda, Harezm'in günlük kullanım eşyalarında, bir aslanın üzerine oturmuş dört elli tanrı figürü ile tasvir edilmiştir. Bu tanrının popülerliği Erken Ortaçağlar'da Maveraünnehir bölgesinde, Pencikent resimlerine ve Usruşana abidelerine de yansımıştır. Tolstov söz konusu dört elli tanrıyı Anahit ile birleştirmekte ve bu tasvirin oluşmasında Hint-Budist etkisini görmektedir. Belenitskiy ise, Pencikent tasvirlerinden yola çıkarak Anahit'i su unsurları ile birleştirmekte ve aynı zamanda bu tanrıyı astral kültlerle alakadar güneşin ve ayın sembolünde kendisini gösterdiğini kaydetmektedir (Nerazik, 1999: 46). Harezm Ossuariumlarının tasvirlerindeki astral veya farklı içeriğe sahip sembollerin çokluğu, farklı fikirlerin oluşmasına neden olmuştur.

Harezm'den pek farklı olmayarak Sogd vilayetinde de halk, ferdî, ailevi, mahallî ve coğrafi kültler de dâhil olmak üzere Anahit, insan başlı, boğa gövdeli mabut Gopatşah, Khurmazta Bag (Ahura Mazda), Wishaghn, Shimnu (Ehrimen) gibi envaî çeşit ilahlara tapıyorlardı. Zerdüştlük Sogdiana'da da yaygın bir inanç sistemi olmakla birlikte, putlara bağlılığın yaygınlığı, diğer Maveraünnehir vilayetlerinde olduğu gibi putun olmadığı İran Zerdüştlüğü'nden bariz biçimde ayrılmaktadır (Golden, 2015: 96; Foltz, 2006: 47).

Yarım asırlık çalışma neticesinde bir sıra mütehassısın monografik inceleme örneklerinden; Varahşa (V. A. Şişkin, 1963), Pencikent (A. M. Belenitskiy, 1971-1954), Afrasiyab (L. İ. Albaum, 1975) ile ilgili çalışmalardan zengin materyal sağlanmıştır. Söz konusu yapılar kesin tarihlerle belirtilmiş, birçoğunun konusu açıklığa kavuşturulmuş olup, çizim tekniklerinden ve stillerinden yola çıkılarak onların kültü ve ideolojisi hakkında fikir edinmeye çalışılmıştır. Pencikent Sarayı'nda ortaya çıkarılan illüstrasyonlarda Rüstem hakkında resimler, Ezop masalları, Kelile ve Dimne (Pança-Tantra) ve Mahabbarata Destanı'ndan Hint rivayetleri gibi alegorik içerikle birlikte, tanrı tasvirlerine ve muhtelif kült sahnelerine yer verilmiştir. Sogdluların söz konusu sanat numuneleri ile dinî anlayışlarını ve ideolojilerini ifade ettikleri görülmektedir (Marshak, 1999: 175). Sogdiana halkının dinî yapısını J. P. Roux'un ifadesi ile belirtirsek:

> *''Sogd ülkesi ise daha çok Mazdeisttir, ama fanatizme varmayan bir Mazdeizm, hatta biraz yüzeysel, yalnızca işin sanat yönüyle ilgilenen bir dindarlık da diyebiliriz. Sogdiana'nın Zerdüşt devriminden etkilenmediğini söylemek güçtür. Pencikent'in birkaç salonunda ve Varakşa'da (Buhara) bir saray odasında bulunan VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başlarına ait resimlerde içinde ateş yakılan lahit tasvirleri vardır. [...] Din özel bir alana, site ve aile tanrılarının alanına girer, bu nedenle bu dinin Mazdeist tanrılarıyla ilgisini kurmakta güçlük çekiyoruz''* (Roux, 2014: 168).

Sogd dinî hayatında var olan çok sayıda ilahın kült rolünü neredeyse bütün araştırmacılar tasdik etmektedirler. Nana, Veşparkar gibi bir sıra tanrıların Sogd

Zerdüştlüğü'nün tesiri altında varlığını sürdürmesi de bu durumu doğrulamaktadır (Marshak, 1999: 175).

Sistematik kazı çalışmaları neticesinde 1947 yılında, Pencikent kentinin şehristan sahasında, benzer plana ve geniş mesahaya sahip iki yapı tespit edilmiştir ki, muhteşem sanatsal yapıları ve oldukça zengin mazmunları ile her iki bina hiç şüphesiz İslamiyetten önceki mabedi temsil etmekteydi (Belenitskiy, 1954: 27). A. Yu. Yakubovskiy, Pencikent duvar resimlerini sosyolojik açıdan ele alarak, dönemin mevcut feodalizm anlayışını yansıttığını ifade etmektedir. Zamanla bu eğilimden uzaklaşan araştırmacılar, Pencikent duvar resimlerinin ışığında Sogdiana ahalisinin dünya görüşlerinin karakteristik hatlarını ortaya çıkarma girişiminde bulunmuşlardır. İllüstrasyonlar ile birlikte ortaya çıkarılan heykeller; tanrılara baş eğme, teatralleştirilmiş kült sahneleri, kutlamalar, mitolojik tasavvurlar hakkında fikir edinmeye imkân sağlamaktadır. Tasvirlerin bolluğu tamamen İran Zerdüştlüğü'ne mahsus olmamakla birlikte Maniheizm ve Budizm arasındaki rekabet, söz konusu dinlerin tebliğiyle birlikte, yerli dinlerin sanatsal başarısına da yardımcı olmaktaydı (Marşak, 1999: 175).

Yukarıda temas edilen noktalar sebebiyle Pencikent duvar resimlerinden bir kaçının tasviri A. M. Belenitskiy'in yorumu ile izah edilmeye çalışılacaktır. Pencikent duvarlarında sahnelenen tasvirler her şeyden önce mürekkep kompozisyonu ile dikkat çekmektedir. Sahnelerin günümüze ulaşan parçalarından birinde başları açık, hepsinin yüzü sağa yönelmiş üç erkek profili dikkat çekmektedir. En sağdaki figür elinde kulplu bir eşya tutmaktadır, bunun bir meşale olduğu tahmin edilmektedir. Diğer figürler ise ellerini yüzlerinin hizasında yukarıya kaldırmış vaziyettedirler. Söz konusu figürlerin en sağında insan görünümünde genç, sakalsız fakat cüssece normal insandan daha büyük bir tanrı tasviri yer almaktadır. Bu figürlerde tanrı tasvirleri, cüssesi ile birlikte başının üzerinde ışık saçan çelengiyle karakterize edilmektedir. İncelenen kısım umumi kompozisyonun bir parçasıdır ve diğer duvarların belirgin olmayan sahnelerinin bu kompozisyonun devamı olduğu düşünülmektedir. İkinci binanın ana salonunun güney duvarında yer alan tasvirler, bütün Pencikent mabetleri içerisinde en dikkat çekici kompozisyona sahiptir. Burada çok sayıda katılımcısı ile bir cenaze töreni canlandırılmıştır. Üç kemerli kubbeye benzer bir yapının içinde

sakalsız yüzü ile genç, başı sağ tarafa dönük bir naaş yer almaktadır. Onun arkasında, her bir kemerde başlarına vuran kadın figürleri dikkat çekmektedir. Ön tarafta ise cenaze için ağlayan kalabalık bir grup görünmektedir. Kubbenin hemen yanında beyaz elbiseli üç kişi yer almakta, onlardan ikisinin yüzleri birbirine dönük, ellerinde aynı tarzda birer meşale tutmakta olup, üçüncü figür ise elinde bir sürahi ile ortada durmaktadır. Onların alt kısmında dört erkek ve bir kadın figürü yer almaktadır ki, erkekler Türk yüz hatlarına sahiptir. Bu insanların yaşadıkları acı çok derin ifadelerle aksettirilmiş, saçları dağılmış, yüzleri ve vücutları kesici aletlerle çizilmiştir. Tasvir ettiğimiz figürlerin yanında ise üç kadın tanrı figürü yer almaktadır. Bunlardan biri dört elli, başında ışık saçan çelenkle arka tarafta durmakta, ellerinden birini başına vurmak için kaldırmış, diğeri ise göğsünde durmaktadır. Sol çift eli ise görünmemektedir. Diğer ikisi ise ihtimal var ki tanrıçalardır. Ön planda duran bu tanrıçanın da başında ışık saçan çelengi, elinde ise küreğebenzer (?) bir enstrüman vardır. Üçüncü figür ise çelenksizdir, sağ elinde kadeh tutmakta, sol elini ise yine başına vurmak için yukarı kaldırmıştır. Bu tasvir olunan sahne duvarın bir hissesidir ve sahnelerin sağa ve sola doğru devam ettiği tahmin edilmektedir. Umumi çerçevede çözülmüş sahneler küçük bir kompozisyon parçası olsalar da tasvir olunmuş fragmanlar, yüksek bir dinî kültün inkişafına şahitlik etmektedir (Belenitskiy, 1954: 33-34).

Pencikent saray duvarlarının güneyinde ‘‘ölüler şehri’’ diye adlandırılan antik Nekropol yer almaktadır. Nekropol, birkaç küçük ‘‘ev’’den müteşekkil olmakla birlikte, yapımında çiğ kerpiç ve pahsa kullanılmıştır. Burada kil ve kaymaktaşından (su mermeri) yapılmış Ossuariumlar içinde etinden sıyırılmış kemikler bulunmuştur. Bu defnetme usulü Zerdüşlük tasavvuruna bağlı olarak yine ölünün çürümüş etlerinin kutsal maddeler ile birleştirilemeyeceği düşüncesi ile alakalıdır. Kemik muhafazası olarak kullanılan Ossuariumlar hususi bir kapak ile kapatılıyordu. Ön kısmında ise, insan figürlerine bazen de kuşların ve rakkasların tasvirlerine yer veriliyordu. Nauslarda ise, Ossuariumlardan farklı olarak süs eşyaları, sikkeler, yemeklerini koydukları bir takım kaplar da bulunmuştur. Her bir naus, aile mezarlığı idi. Orada birkaç Ossuarium yer almaktaydı. Birunî, Sogd ahalisinin her ayın sonunda ölüleri için ağladığını, yüzlerini yırttığını, mezarlarına onlar için yemek ve içki koydukları ifade etmektedir. (Belenitskiy ve Rapopova, 1971: 12-13). Söz konusu dönem için

ölü ile birlikte eşyalarının da gömülmesi yaygın bir uygulamaydı. Ossuarium adeti ise Zerdüştler için uygulanması zorunlu bir ritüel olmamakla birlikte, sadece Zerdüştler tarafından da hayata geçirilmiyordu (Marshak, 1999: 176).

Yerli inanışlarla, Zerdüştlüğün kaynaştığı diğer bir Maveraünnehir vilayeti Usruşana'dır. Pencikent'te olduğu gibi Zerdüşt tanrılarından biri olan üç başlı tanrı Veşparkar, Hint tanrısı Şiva ile özdeşleştirilmiştir. Sogd ve Usruşana tanrılarının paralelliğinden yola çıkarak Usruşana'nın en önemli Büyük Ana tanrısı, Kuşan-Sogd tanrısı Nana ile ilişkilendirilebilir. Sogd ve Usruşana etnokültürünün varisleri olan Tacikler, günümüze kadar ''nana'' sözünü ''ana'' veya ''büyük anne'' sözlerinin karşılığı olarak kullanılmaktadırlar. Kalai-Kahkaha I-in küçük salonunun resimleri bölgede İslamiyet'e kadar var olan inançlar hakkında üç büyük buluntudan bahsetmeye imkân sağlamaktadır. İlk olarak Usruşana atalar kültü, hükümdarın şahsiyeti ile birleşmektedir. Üç başlı erkek görünümünde bir tanrı olan Veşparkar, bir atın üzerinde tasvir edilmektedir. Diğer bir tanrı ise Nana; dört elli bir kadın görünümünde olup, bir aslan üzerinde betimlenmektedir (Negmatov, 1999: 125).

Fergana vilayetinde ise Zerdüştlüğün yayılması konusundaki malumatlar oldukça sınırlıdır. Burada hususi bir Nekropol çerçevesinde değil, ayrı ayrı bölgelerde (Sarıkurgan, Kuzey Fergana, Aksu Vadisi) ortaya çıkarılan Ossuariumlar, Zerdüştlük âdetinin etkilerini göstermektedir. Gorbunov'un fikrine esasen bölgede ortaya çıkarılan Ossuariumlar, Arap fetihleri esnasında Fergana'ya kaçan Sogdlulara aittir (Brkina ve Gorbunova, 1999: 111).

Çaç vilayetinde ise kültlerin çeşitliliği daha çok defin şekillerinde görülmektedir. Erken Ortaçağlar'da ölüler sırtüstü veya atlı akıncı şeklinde, bazen de kadın, erkek, çocuklar aynı mezarda, süs eşyaları ve silahları ile katakomblarda defnedilmekteydi. Daha sonraki dönemde ise temizlenmiş kemiklerle dolu Ossuariumlar Nauslara konulmaya başlanmaktadır. 1950-60 yıllarında T. R. Agzamhocayev, pahsadan yapılmış 11 Naus tespit etmiştir. Nauslarda kemiklerle birlikte seramik eşyalar, demir bıçaklar, bronz çuvaldızlar, sikkeler, boncuklar, süsler ve kemerler yer almaktadır (Buryakov ve Filanoviç, 1999: 92).

Dâîlik Nedir? Maveraünnehir Sahasında Neden Dâîlik Faaliyetlerine Girişilmiştir?

Arapça'da ''seslenmek, çağırmak, davet etmek'' anlamındaki da've veya duâ kökünden sıfat olan dâî, ''insanları kendi din veya mezhebine çağıran kimse'' manasında, İslam dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin görev unvanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Öz, 1993: 420). Çeşitli mezhep ve fırkaların temsilcileri olan dâîlerin Maveraünnehir sahasında özellikle geç Emevi döneminde ortaya çıktıkları görülmektedir.

İmparatorluğun farklı bölgelerinde varlık gösteren Haricilik, Şia, Zeydiye, Mutezile ve İsmaililik gibi mezhepler, genel olarak merkezi otoritenin siyasi baskısından kaçan, otorite boşluğu bulunan yerleri kendilerine üs edinerek faaliyetlerini gizli şekilde sürdüren mezheplerdir. Kirman, Sistan, Keşan, İsfehan, Kum, Rey, Taberistan, Ermeniye, Azerbaycan, Horasan ve Maveraünnehir gibi bölgelerde gizli davet şeklinde fikirlerini yaymaya çalışan söz konusu mezhepler, mevcut iktidar ile sürekli çatışma halinde bulunarak, bölge valileri tarafından şiddetli takibata uğramışlardır (Kutlu, 2000: 157-158).

Yukarıda bahsi geçen mezheplerden farklı olarak Maveraünnehir bölgesinde, daha ılımlı ve hoşgörülü bir siyaseti benimseyen Mürcie Mezhebi, sosyal ve ekonomik alanda bunalımın eşiğinde olan yerli halkın menfaatlerini önemseyerek her alanda eşitliği savunmuştur. Bu olumlu yaklaşım hiç şüphesiz vergi siyasetinin istikrarsızlığından ve Arap unsurların rencide edici muamelesinden bunalan mevaliyi içinde bulundukları ağır şartlardan kurtulma ümidi ile Mürcie Mezhebi'nin görüşlerine yönlendirmiştir.

Daha önce de değindiğimiz üzere İslamiyet'in yayılması için Kuteybe b. Müslim'in gösterdiği gayretler kalıcı bir netice vermemekle birlikte, yeni Müslüman olmuş halka uygulanan katı muamele, İslamiyet'in imajını zedelediği gibi, halkın Araplara daha doğrusu Müslüman profiline bakışını da önemli ölçüde etkileyerek olması gereken samimiyet ve güven duygusunun yerine korku ve endişe halini getirmiştir. Bu sebeple Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar İslamiyet'i yayma adına atılan adımlar bu dönemde daha sistemli ve planlı bir hale dönüşerek, Halife'nin

görevlendirdiği Mürcie dâîler aracılığıyla İslamiyet, Maveraünnehir topraklarında yayılma imkânı bulmuştur.

Söz konusu faaliyetlerin arka planında yer alan fikir hareketlerini sosyal yaşamdan ve olaylardan soyutlamamızın mümkün olamayacağı gibi, bu hareketlerin oluşumunda çevrenin, ırkın, eski inanışların ve sosyal olayların büyük tesirinin bulunduğu söylenebilir. Gücünü toplumdan alan ve onunla varolan mezheplerin, dinin toplumdaki görünümü olmalarından dolayı (Aydınlı, 2003: 4), mezhepsel faaliyetleri tetikleyen sebepler üzerinde durulduğunda, arka planda muhakkak sosyolojik bir takım değişimler ve ihtiyaçlar olduğu görülmektedir.

Fetihler sırasında ilk büyük ihtida, Kadisiye Savaşı'ndan (636) sonra gerçekleşmiş ve 4000 İran askeri Müslüman olmuştur. İstedikleri yerde yerleşmeleri, istedikleri kabile ile velâ akdi yapmaları ve kendilerine ganimetten pay ayrılması şartı ile Müslüman olan bu askerler, Medâin ve Celûla seferlerine de katıldıktan sonra Kûfe'ye yerleştirilmişlerdir. İslamiyet'i kabul eden mevali hukuken Müslüman Araplarla eşit hale gelerek, Hz. Ömer, maaş sistemini kurarken mevaliyi kendilerini azat eden eski efendileri ile aynı seviyede tutmuş ve onlara aynı miktarda maaş bağlamıştır. Aynı şekilde Hz. Ali de maaş ve ganimet dağıtımında Araplara ve mevaliye eşit pay ayırmıştır. Zamanla bu adil uygulama yerini, kendilerini diğer Müslümanlardan üstün gören, ülkelerini fethettikleri halde onları köleleştirmeyip serbest bırakmak ve hidayetlerine vesile olmakla büyük lütufta bulunduklarını düşünen Arapların ırkçı tutumuna bırakmıştır. Emeviler dönemine gelindiğinde, kendilerini efendi, mevaliyi köle olarak gören bu zihniyet, İslamiyet'in ilkelerini yeterince kavrayamamış olan ve Arap ırkçılığının tesirinde kalan bazı çevrelerde kökleşmiş bulunuyordu (Yiğit, 2004: 424-425). Aşağı bir ırk, bir çeşit köle olarak görülen mevali, orduda hususi bir bölük teşkil ediyordu ve kendilerine has reisleri vardı. Toplantılarda en kötü yerlerle yetinmek durumunda olup, Arapların camilerine kabul edilmiyorlardı. Bu aşağılayıcı tavırların boyutu daha da ileri giderek halk arasında yaygın bir anlayış olarak ''*Namazı ancak şu üç şey ifsâd eder: (namaz kılana) bir köpeğin, bir eşeğin ve bir mevlanın dokunması*'' gibi ifadeler kullanılmaktaydı (Vloten, 1986: 25-26).

Emeviler, İslam hukukunu ve ilkelerini bilgisizlikten veya kasıtlı olarak asıl ruhundan koparark, kendi politikaları uğruna hiçe saymaktaydılar. Bu politikalar birçok alanda olduğu gibi sosyo-kültürel açıdan İslam'a zarar vermekteydi. Usulsüz vergi politikası, İslamiyet'i benimseyen halkın cizyeden muaf tutulmak suretiyle Müslüman olduğu iddiası, mevalinin imanını sorgulayan tavırlar, Asr-ı Saadet'te uygulanan Ensar ile Muhacir arasındaki sevgi ve kabule dayalı kardeşlik politikası delil gösterilerek, fethedilen yerlerdeki yeni Müslüman olmuş ailelerin evlerini Arap yerleşimcilere açmaya mecbur bırakılması gibi tedbirler, farklı Müslüman milletler arasında yakınlaşmaya değil, aksine, ayrışmaya sebep olmaktaydı (Çağlayan, 2014: 330). Mevcut vaziyeti Von Kremer'in ifadesi ile belirtirsek; ''*Bu tedbirler, Mevalinin ve yeni mühtedilerin iktidardaki ırka eşit kimseler olmak ümitlerini yıkmıştı. Fakat Emevilerin düşüş sebepleri araştırılacak olursa, göz önüne alınması gereken husus, bilhassa bu mazlumların devamlı hoşnutsuzluğudur*'' (Vloten, 1986: 30). Emevi idarecilerinin söz konusu politikası, mevalinin, yönetime muhalif her isyan hareketine katılmasını teşvik ederek, bu muhalif grupla birlikte içinde bulundukları sosyo-ekonomik sıkıntılara çözüm bulmayı amaçlamışlardır.

Konumuz itibariyle Maveraünnehir bölgesinde İslamiyet'i tanıma ve yayma yolunda atılan ilk adımlar içerisinde Mürcie görüşü benimseyerek tebliğ ve davet faaliyetlerini yürüten dâîlerin özellikle Türkler arasında toplu ihtidaların yaşanmasında rolleri büyüktür. Bu dönemde yeni yeni tohumlarının atıldığı ve sonraki yıllarda Ebu Hanife ekolü ile birleşerek İslamiyet'in doğru anlaşılmasında ve tatbik edilmesinde mühim etkisi olacak olan Mürcie, yeni mühtedilerin durumunu göz önünde bulundurarak, Araplar ile mevali arasındaki problemlerin halli üzerinde durmuştur.

Emeviler, kendi iktidarlarını güçlü kılabilmek, yönetimlerini meşru zemine yerleştirmek, muhalefetin gücünü kırabilmek adına, insan iradesini görmezden gelerek Cebr düşüncesinden yararlanmak istemişler ve bu doğrultuda yaptıklarını ''Allah'ın takdiri'' çerçevesinde temellendirmeye çalışmışlardır. Böylece makam-konumları itibariyle güçlü ve etkin insanlar, ekonomik alanda oluşan krizin, yanlışlıkların, haksızlıkların ve olumsuz görülen uygulamaların kendileri ile ilgili olmadığını, her şeyin Allah'ın takdiri ile olduğunu söyleyerek sorumluluktan

kaçınmışlardır (Aydınlı, 2003: 5-6). Muaviye döneminde başlayan bu yaklaşım, sosyal, ekonomik, siyasi, idari ve dini hayatın her alanına tatbik edilmiş, Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Emevi idarecilerinin genel politikası haline gelmiştir.

Devletin bu tavrı ve politikası mevalinin sayısının artmaya başlamasıyla birlikte daha da derinleşmiştir. Mevalinin sosyal, ekonomik, siyasi ve idari her alanda ikinci sınıf vatandaş olarak muamele görmeleri ile birlikte Müslüman oldukları halde kendilerinden cizye alınmaya devam edilmesi bu derinliğin başlıca sebeplerindendir. İhtida sayısındaki artış, hazine gelirlerinin azalması anlamına geldiği için, Emevi idarecileri Haccac örneğinde olduğu gibi cizye vergisi üzerinde yol açacağı etkinin devlet hazinesini sıkıntıya düşüreceği kaygısıyla toplu ihtidaları kabul etmeyerek veya cizye almaya devam ederek kendilerince bir takım tedbirler uygulamışlardır.

İktidarın harac ve cizye konusunda uyguladığı haksız politika, hiç şüphesiz bölge halkının memnuniyetsizliği ile neticelenmiştir. Diğer yandan bölgeye yerleştirilen Kays, Ezd, Bekr, Temim ve Rebia kabileleri arasındaki çekişmeler her geçen gün artmaktaydı. Adaletsiz uygulamalara ve kabile mücadelelerine karşı mevalinin tepkisi Emevi iktidarını devirmek isteyen siyasi ve dini bazı muhalif gruplarla beraber hareket ederek bu durumdan kurtulmak istemelerinde görülmektedir. Bölgede faaliyet gösteren ve mevali arasında taraftar bulan bütün mezheplerin temelinde ekonominin ve sosyal değişimin büyük etkisi olduğu gibi halk, Mürcie'nin teorik ve kelami çözümünü içeren fikirlerini de bu sebeple benimsemiştir (Kutlu, 2000:155-156).

Mürcie akımı, Muhtar liderliğinde Kufe'de gerçekleştirilen Şii isyanı neticesinde ortaya çıkmış olsa da, Mürcie'nin asıl tezi, Dört Halife'den herhangi birine, gerek Gûlât-ı Şia ve Hariciler, gerekse aşırı Osman taraftarlarınca yöneltilen suçlamaları redderek İslam toplumunun birliğini sağlama gayesi ile ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Emevi yönetimine itaat ediyorlarsa da Mürcie taraftarları, Haccac'a karşı ayaklanan Abdurrahman b. Eş'as ve Halife II. Yezid'e karşı ayaklanan Yezid b. Mühelleb isyanında iştirak etmişlerdir. Maveraünnehir bölgesinde ise Mürcie'nin faaliyeti, yeni Müslüman olanların eşitliği ve Emevi yönetiminin onlardan zorla almaya devam ettiği cizyeden muaf tutulmaları için katıldığı mücadeledir.

Mühtedilerin menfaatlerini ön plana çıkaran bu destek, doktriner olarak, Mürcie tez üzerine bina edilmiştir.

> ‘‘*Çünkü onlara göre, imanın yapısı, sırf İslam inancının kabulüne bağlı olup, İslam’ın pratik temel uygulamaları (ibadetler) ve hukukî emirler gibi fiiller onun tamamen dışındadır. Bu demek oluyor ki, Orta Asya’daki kitle halinde ihtida edenlerin sahip olduğu bu tam statü (vatandaşlıkları), onların Müslüman olarak bazı emirlerini bilmemeye devam ettikleri bahanesiyle devletçe inkâr edilmezdi. Amelleri imana dâhil etmeme şeklindeki Mürciî görüş, pratik olarak yeni bir önem kazandı*’’ (Madelung, 1982: 239-240).

Hariciler bir müslümanın, büyük bir günah işlediği takdirde, kâfir olacağına inanırlarken, muhalifleri olan Mürcie ise, bir müslümanın günahından dolayı dinini kaybedemeyeceğini savunmaktadır. Bu yaklaşım onları siyasi meselelerde çok derin bir gönül rahatlığına götürmüştür (Wensinck, 1979: 808). Bu noktada diğer mezhepler içerisinde Mürcie’nin pozisyonunun Sünni İslam görüşü ile aynı olduğu kuşkusuzdur (Athamina, 1990: 113).

İslamiyet’in daha büyük gruplara ulaşmasında rolü olan Mürcie’nin bölgede benimsenmesini kolaylaştıran sebepleri üzerinde durduğumuzda harac ve cizye uygulamalarında olduğu gibi, imanda da eşitlik arayışı olduğunu görmekteyiz. İleride temas edileceği üzere, artan memnuniyetsizlik ve sürekli mücadele ortamında söz konusu faaliyetlerde mevali, Arap Müslümanların da desteğini almıştır. Mevalinin vaziyetini iyileştirme adına hareket eden bu görüş, zamanla Müslüman birliği idealini benimseyen ve arzulayan farklı etnik mensubiyete sahip insanların temel görüşü haline gelmiştir. Nitekim mevcut iktidara karşı verilen mücadeleler neticesinde de amacına ulaşmıştır.

Dâîlik Faaliyetlerinin Etkisi Ve Sosyal Hareketler

Geç Emevi döneminde, çok sayıda fırka ve mezhebe ayrılarak, hızlı bir yozlaşma sürecine giren İslamiyet’in henüz tam manasıyla idrak edilemeden bu tarz ayrılıklar yaşaması, yeni tanıştığı coğrafya için hiç şüphesiz büyük talihsizlik idi. İslam,

muhtelif valilerin yönetiminde görmüş olduğu zararı, bu dönemde adil ve ılımlı bir siyasetin izlenmesi sonucunda yoğun bir şekilde İslamiyet'e yöneliş ile bir parça gidermiş bulunuyordu. Bu noktada İslamiyet'in bir kolaylık dini olduğu prensibinden yola çıkarak, baskıcı olmaktan uzak, uzlaşmayı öngören, İslam'ın bir ırkın (Arapların) tekelinde olmayıp, etnik mensubiyet gözetmeksizin bütün insanlığa gönderilen bir din olduğunu savunan, devletin, hazinesini doldurma yolunda biricik kazanç olarak gördüğü halkın; yönetimde, valilerin seçiminde söz hakkı olmasını talep eden hür ve eşitlikçi bir sosyal devlet anlayışı düsturu ile yola çıkan Mürcie dâileri; ferdi gayretleri ile gerçek İslam'ı temsil eden birer nümayende olmuşlardır. Bu uğurda atılan adımlar, hazinenin boşalması ihtimalini göze alamayarak yasaklarla, takibatlarla ve cezalarla sekteye uğratma teşebbüsleri, sonu silahlı mücadeleye varan yaklaşık 30 yıllık hak arayışı ile neticelenmiştir.

Yukarıdaki başlıklarda değinildiği üzere, böyle bir mücadelenin arka planında, cizye vergisi gelirlerinin düşmesiyle yaşanacak ekonomik krizin önlenmesi amaçlanarak, kalabalık grupların ihtida hareketleri kabul edilmiyordu. Mevalinin, mevcut şartlara rağmen İslamiyet'i cizye vergisinden muaf tutulacakları için kabul ettikleri yönünde düşünceler de mevcuttur. Bu düşüncelerin isabet ettiği noktalar olabilir fakat Mürcie mezhebiyle birlikte yayılmaya başlayan İslamiyet'in tekrar haksız vergi uygulamalarına tabi tutulduğunda halkın verdiği tepki sadece yöneldikleri dinden vazgeçmek olabilirdi. Durum böyle olmamış, samimi insanların gayretleri ile İslamiyet'in tohumlarının atıldığı bu dönemde, halk aynı coşku ve iştiyakla bir Müslüman olarak İslamiyet'in sunduğu eşitlik haklarını kazanabilmek için mücadele etmekten geri durmamışlardır. İslamiyet'in hukuk ve anlayışının samimi ve heyecanlı davetçilerin faaliyetlerinde ifade bulması, hiç şüphesiz bu döneme kadar atılmış adımların, alınmış tedbirlerin çok ötesinde bir İslam profili çizmiştir.

Mevalinin haklarını korumak için yapılan Mürcie mücadele, Ebu's Sayda b. Tarif ve Said en-Nahvî isimli iki mevlanın, Halife Ömer b. Abdülaziz'e mevcut vaziyeti şikâyet etmeleri ile başlamaktadır. Huttal bölgesine yapılan akınlarla ilgili bilgi vermek üzere Halife'ye gönderilen heyetin içinde yer alan davetçiler, orada bulunan Araplar'ın valinin olumlu yönlerinden bahsetmeleri üzerine, sessiz kalmışlardır. Bu durum Ömer b. Abdülaziz'in dikkatini çekmiş ve halifenin neden sessiz kaldığını

sorması üzerine Ebu's Sayda; Horasan valisi Cerrah b. Abdullah'ın mevaliye karşı haksız uygulamalarından şöyle bahsetmiştir:

> ''*Ey Müminlerin emiri! Yirmi bin mevâli maaşsız savaşmaktadır. Bir o kadarı da Müslüman olmuş ve hâlâ haraç (cizye) ödemektedirler. Emirimiz (kumandanımız) zalim vce ırkçı birisidir. Minberimize çıkar ve: 'Ben size âlim olarak geldim ve bu gün artık ırkçıyım. Vallahi kavmimden bir tek kişi benim için kavmimden olmayan yüz kişiden daha sevimlidir' der. O hâlâ Haccâc'ın kılıçlarından bir kılıçtır. Zulüm ve düşmanlıkla muamele etmektedir''* (İbnü'l Esir, 1987: 51).

Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz, Cerrah b. Abdullah'tan, Müslüman olan hiç kimseden cizye alınmamasını ve bu uygulamanın kaldırılmasını emreden şu fermanı göndermiştir:

> *''Senin idâren altında bulunan mıntıkada, zimmî halk arasında teker teker ve toplu halde temas edecek ve kendilerini İslâm yoluna dâvet eyleyeceksin. Şirk'in ve putperestliğin fenâlıklarını ve kötülüklerini açıkça bildirip, kendilerine anlatacaksın. Onları Hakk Teâlâ'nın vahdâniyetine ve Zât-ı Risâletpenâhîlerinin (s.a.v) risâletine dâvet edeceksin. Delîllerle açıklayacaksın, iknâ edeceksin; anlatacaksın. Bunların İslâm tarafına temâyül gösterip de Müslüman olurlarsa, hemen cizyeden muaf tutacaksın, peşin almış olduğun cizyeleri de iâde eyleyeceksin. Müslümanların mâlik bulunduğu bütün hak ve hukuka bunlar mâlik olurlar. Bu hususta kendilerine hiçbir şey diyemeyiz''* (Pani Pati, 1971: 558).

Söz konusu adımın atılmasıyla birlikte bölgede çok sayıda insan Müslüman olmuş, bu kez de bu insanların cizyeden muaf tutulmak için Müslüman oldukları iddia edilerek onların sünnet olup olmadıklarının kontrol edilmesi gerektiği yönünde rapor verilmiştir. Bu nahoş durumun Halife'ye haber verilmesi üzerine Halife, Cerrah'a: ''*Allah, Muhammed (s.a.v)'i sünnetçi olarak değil, davetçi olarak gönderdi*'' şeklinde cevap vermiştir (Kutlu, 2000: 174; İbnü'l Esir, 1987: 51-52).

Halife'nin, vergi hususunda aldığı bir sıra tedbirlerle mevcut kriz ortamının iyileştirilmesi hedeflenmiştir. Çok sayıda Gayr-ı Müslimin İslamiyet'i kabul etmesiyle, uygulanan reform hareketleri içerisinde en önemli mesele; mühtedilerden alınan verginin sistemli ve adil bir düzene oturtulmasıydı. Bu anlamda Ömer b. Abdülaziz, haraç olarak adlandırılan çok yüksek vergiden muaf tuttuğu Müslüman arazi sahiplerine öşr vergisi uygulayarak problemleri çözmeye çalışmıştır (Lewis, 1979: 90). Fakat halifenin bu tedbirlerinin şekli ve tarzı konusunda kesin bir yargıya varmanın kolay olmayacağını ifade eden J. Wellhausen, Alfred von Kremer ve August Müller gibi şarkiyatçıların Halife'nin uygulamalarının yanlış olduğunu ileri süren fikirleri üzerinde durarak, söz konusu yazarların hemfikir oldukları şu satırları kaydetmiştir:

> *''O, dinî peşin kanaatları neticesinde, her türlü siyasî basirete karşı kapalı kalmıştı ve bazı emirlerinin İslâmı bir din olarak büyük mikyasta hızlandırmış olması inkâr edilememesine mukabil, Ömer'in yaptığı hemen her şey, esasında bir kere dünyevîleşmiş olan devleti temelden dezorganize etmek hususunda yardımcı olmuştur. Ezelden beri büyük siyasete en büyük kabiliyete sahip olmuş bulunan millet, Romalılar, her devletin ancak tesisine âmil olan aynı sebeplerle hayatını idâme edebileceği sözünü düşünmeden söylememişlerdir. Fakat Ömer, Muâviye'nin haleflerini daha ziyade realist olan hükümet prensipleri yerine Kur'an ve hadisten derlemiş olduğu ideal nokta-i nazarlar ikame etmek istiyordu. Bari bu aslında öğünülecek teşebbüs hiç olmazsa hakiki durum birazcık bilinerek yapılmış olsaydı! Fakat dindar halife, teolojik çevresinin slogan ağları ile o kadar örülmüştü ki, Kurân'ın ana düşüncelerini bu fena dünyaya biraz makul şekilde tatbikine teşebbüs bile etmedi''* (Wellhausen, 1963: 128).

Bu iddialar hiç şüphesiz Ömer b. Abdülaziz'in uyguladığı tedbirler sonucu cizye gelirlerindeki düşüş ile birlikte bozulan ekonomiyi ve bu temelde Emevi Hilafetinin yıkılışını kastetmektedir. Alınan tedbirler mevalinin durumunu düzeltmiş olsa da, devletin bozulan mali durumuna tesir gösterememiştir. Bu sebeple Ömer b. Abdülaziz'in ekonomiyi daha kötü hale getirdiği düşünülen bu siyaseti eleştirilmiştir.

Kremer ve Müller gibi mütehassısların Halife'nin yalnızca dindarane hayalleri kapsamında hareket ettiği, gerçekte var olan durumdan haberdar olmadığı ve hiçbir ihtiyaç yokken maliyeye müdahale ederek gayet normal olan vaziyeti mahvettiği fikirlerine karşı çıkan J. Wellhausen, söz konusu yazarların dönemin şartlarını yanlış değerlendirdiklerini ifade ederek şunları söylemiştir:

> *''Vergi statüsünde karışıklık doğuran bizzat Ömer değildir; bu karışıklık vardı ve devam edemezdi. Onun halletmek istediği vazife muhayyel değil, hakikî ve acele hareket isteyen bir vazifeydi. Bunu önce Haccâc ciddiyetle, fakat âmme efkârını tamamiyle aleyhine çevirecek bir tarzda ele almıştı. Ömer bunu daha başka bir yoldan ve temeli İslâmda olan veya hiç olmazsa ona istinad eden hassasiyeti ihtimamla göz önünde tutarak başarmaya çalıştı. […] Bu suretle Ömer II'nin Emevî Devleti'nin temellerini sarsmış olduğu ithamı esas noktadan nakzedilmiş oluyor. Bu devletin temelleri daha evvelden sallanmaktaydı; başlangıçtanberi biraz çürüktü''* (Wellhausen, 1963: 144-145).

Nitekim bu dönemi değerlendirmeden önce Muaviye'den başlayarak hem devletçilik anlayışında hem de dini anlama ve yorumlama biçimlerinde özünden kopuşla birlikte derin farklılıkların var olduğunu hesaba katmak gerekmektedir. Gerlof Van Vloten'in haklı yaklaşımı ile ifade edersek; Ömer b. Abdülaziz'in almış olduğu tedbirler hükümetin gerçekleştiremeyeceği ümitler uyandırmaktan öteye geçememiş ve Halifenin vefatından sonra, eskisinden daha adaletsiz bir malî siyaset yürütülmesine yol açmış olsa da, bu dönemi daha ihtiyatlı değerlendirmek gerekmektedir. Her şeyden önce ''*Emevi imparatorluğunu mahvolmakla tehdit eden, durumları birbirinden pek farklı ırkları aynı seviyeye getirme teşebbüsü Emevilerin yararına değil miydi? Bu, şâyet hânedânın menfaatine değildiyse, İslâmın menfaati böyle bir tesviyeyi îtirazsız gerektirmiyormuydu?*'' soruları üzerinde durup düşünmek gerekmektedir (Vloten, 1986: 39).

Diğer yandan vergi sisteminin iyileştirilmesi yolunda atılan adımlar yalnızca Ömer b. Abdülaziz dönemi ile sınırlı kalmıştır. Onun vefatından sonra yine eski düzende devam edilmiştir. Yaklaşık üç yıl gibi kısa bir zaman diliminde iktidarda kalan Ömer

b. Abdülaziz'in bu kadar kısa bir sürede devletin idari ve malî bütün organları üzerinde hânedanı yıkacak derecede etki gösteren köklü değişiklikler yapması ihtimal dışındadır. Halife'nin uyguladığı reform hareketlerinin amacına ulaşmayarak devleti inkıraza sürüklediği düşüncesi pek çok araştırmacının dile getirdiği bir husus olmakla birlikte, İslam'a sarsılan imajını yeniden kazandırmak gibi ulvi bir misyonla hareket ettiği düşüncesi üzerinde nedense bu kadar ciddiyetle durulmamaktadır.

Çok kritik bir dönem olarak değerlendirebileceğimiz Ömer b. Abdülaziz dönemi; İslamiyet'in hakkıyla izah edilememesi ve yaşanmaması üzerine ortaya çıkan çeşitli fırka, mezhep, ideoloji ve sapkın fikirlerin kol gezdiği Horasan ve Maveraünnehir topraklarında, çoğunluğa karşı bir avuç insan olarak niteleyebileceğimiz samimi Müslümanlar'ın gayretleriyle tohumları atılan İslamiyet'in bayrağını, birkaç nesil sonra filizlendiği topraklarda hâkim unsur olarak Türkler dalgalandıracaktır. Meseleye çok mühim bir boyut ve istikamet kazandıran bu bakış açısı, heterojen bir sosyokültürel yapıya sahip Maveraünnehir bölgesinin toplumsal huzurunun temini noktasında Türklük şuuru ve ideal devlet düzeni; İslam hukuk ve ahlak anlayışına hiçbir noktada ters düşmeyen bir sistem geliştirmiştir. Bu dönemde atılan adımlar sebebiyledir ki, İslamiyet; ‘‘İslam’’ ve ‘‘Müslüman’’ kavramlarının birlikte anıldığı ‘‘Arap’’ kavramından sıyrılarak sözün hakiki manasıyla bir İslam profili çizmiştir.

Ayaklanma Girişimleri Ve Askerî Tedbirler

Mevalinin hak talebinde bulunma teşebbüsü ile bağlantılı olarak İslamiyet'in geniş kitlelere ulaşması Ebu's Sayda'nın Cerrah b. Abdullah'ı Halife'ye şikâyet etmesiyle alevlenmişti. Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin (727-729), Semerkant'ta ve Maveraünnehir'in muhtelif şehirlerinde vaiz ve ulema heyeti yerleştirmesiyle de dâilik faaliyetleri zirve noktasına erişmişti. İbnü'l Esir'de yer alan rivayetlere göre Eşres, Maveraünnehir ahalisine söz konusu davetçileri göndererek onları İslam'a davet etmiştir. İslamiyet'i kabul ettikleri takdirde cizye vergisinden muaf tutulacaklarını ilan etmiştir. Halkı İslam'a davet etmek için Ebu's Saydâ Sâlih b. Târif ve Rebî' b. Temimî'yi görevlendirmiştir. Eşres'in bu isteğini kabul etmeden önce Ebu's Sayda halkın Müslüman olduğu takdirde önceki dönemlerde olduğu gibi vergi hususunda sıkıntı yaşamayacaklarının garantisini almak için: ‘‘*Ben İslâm'ı kabul edenlerden cizyenin kaldırılması ve Horasân bölgesinin haracının erkeklerden*

alınması şartıyla gidiyorum'' diyerek şart koşmuştur. Eşres b. Abdullah'ın bu teklifi kabul etmesi üzerine aynı amaçla görevlendirilmiş bir grup davetçi ile Hasan b. Amarrata'nın harp ve haraç işlerinden sorumlu olduğu Semerkant'a doğru yola çıktılar. Ebu's Sayda ve arkadaşları, Semerkant ve çevre vilayetlerinde meskûn insanları cizyenin kaldırılacağı vaadiyle İslam'a davet etmişlerdir. Dâilerin söz konusu gayretleri ile İslamiyet mezkûr coğrafyada çok geniş yankı bulmuş, halk İslamiyet'e girmekte adeta birbiriyle yarışmıştır. Bu gelişmeler üzerine Gûrek, Eşres'e vergi gelirlerinin azaldığı haberini vermiştir. Eşres derhal Hasan b. Amarrata'ya haber göndererek: ''*Haraç Müslümanlar için bir kuvvet kaynağıdır. Bana ulaşan haberlere göre Suğd ahalisi arzu ettikleri için değil de, cizyeden kurtulmak için Müslüman olmuşlar. Sen kimlerin sünnet olduğuna bak, farzları ikame et ve Kur'ân'dan bir sûre oku, ondan sonra haracı kaldır*.'' Bu nahoş gelişmelerden sonra Eşres, Hasan b. Amarrata'yı görevinden azlederek yerine Hânî b. Hânî'yi tayin etmiştir. Hânî, Eşres'e: ''*İnsanlar Müslüman oldular, mescitler yaptırdılar*'' diye haber göndermiş olsa da Eşres ona ve diğer görevlilere: ''*Siz önceden aldığınız kimselerden yine haracı alınız*'' emrini vermiştir. Bu talihsiz gelişmeler üzerine cizye ödemekten imtina eden 7.000 kişilik yeni Müslüman olmuş halk, Ebu's Sayda ve diğer Mürcie dâilerle birlikte Semerkant'ın birkaç fersah ötesine çekilmişlerdir (İbnü'l Esir, 1987: 124).

Bu esnada Eşres, İbn Amarrata'yı harp işlerinden azlederek yerine Müceşşir b. Müzahim es-Sülemî'yi atamıştır. Göreve başladıktan sonra Müceşşir, Ebu's Sayda ve arkadaşlarını yanına çağırmıştır. Bu çağrıya Ebu's Sayda ve Sabit Kutne cevap vererek teslim olmuşlardır. Ebu's Sayda, kendilerine hıyanet ettiği ve sözünden döndüğü için Hânî'yi suçlamış, bunun üzerine Hânî Ebu's Sayda'yı Eşres'e göndererek Sabit Kutne ile birlikte hapsettirmiştir. Diğer dâiler, Ebû Fatıma'yı kumandan seçerek Hânî ile savaşmak için toplanmışlar, Müslümanlar üzerinden cizye mükellefiyetinin kaldırılması hususunda tekrar Eşresle irtibata geçmişler fakat Arap yöneticilerin aşağılayıcı tutumlarına maruz kalmaktan ve İslâm'ın değerlerine ters düşmesi pahasına cizyenin alınması konusunda ısrarcı yaklaşımlarından kurtulamamışlardır. Mürcie dâilerin takibata uğrayarak Merv'e gönderilmelerinden sonra, halk üzerindeki baskı ve şiddet hareketlerinin artması neticesinde mevalinin vaziyeti daha da ağırlaşmıştır (İbnü'l Esir, 1987: 125).

İslamiyet'e ve yeni Müslüman olmuş halka vurulan bu ağır darbeden sonra Müslüman olmuş Maveraünnehir ahalisi Türgeşlerin desteğini alarak Araplara karşı isyan etmişlerdir. Bu isyan neticesinde Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman, zorlu bir mücadele sonunda Türk kuvvetlerini geri püskürtmüş olsa da Semerkant ve Buhara dışında bütün Maveraünnehir topraklarının Türklerin eline geçmesine engel olamamıştır. Cüneyd, çatışmaya girdiği Türgeş kuvvetlerini Rüzmân (Zarman/Zermân) denilen bölgede dağıttıktan sonra ordusunu başarı ile Horasan'a geri götürmüştür (Barthold, 2008: 117; İbnü'l Esir, 1987: 131-132).

Siyasi ve askerî başarılar, devletin prestijini iyileştirmemekle birlikte mevali ile hükümet arasındaki uçurumu daha da derinleştirmiştir. Dâilerin faaliyetleri neticesinde yaşanan toplu ihtidalar yerini dinden dönmeye bırakmıştır. Sogd isyanından sonra, cihad anlayışıyla gelinen topraklarda İslam'ın yayılışına engel olmaya çalışan yönetime karşı İslamiyet'in sunduğu doğal haklarını talep eden halkın trajik mücadelesi Haris b. Süreyc önderliğinde devam etmiştir.

Mürcie dâilerin önderliğinde mevalinin haklı mücadelesinin geldiği noktayı ve katedeceği yolu Mezhepler tarihçisi S. Kutlu'nun ifadeleri ile şöyle dile getirebiliriz:

> *''Bu çarpışmalarda, daha sonra Mürcie'nin önderliğini yapacak ve Mevali adına yapılan mücadelenin devamında onların yanında yer alacak olan Haris b. Süreyc de vardı. Emevîler böylece, hem haklı bir mücadele veren mevalinin isyanına son verdi, hem de onların yanında yer alan Mürciî önderleri onlara karşı savaşmaya mecbur etti. Böylece Mürcie'nin ileri gelenleriyle, Mevali (Soğd ve Türkler) arasındaki bağlantı, 5 veya 6 yıl gibi kısa süre de olsa, koparılmaya çalışıldı. Ancak 116/734'de Haris b. Süreyc'in isyanıyla, Mürcie ile mevali arasındaki münasebet tekrar önem kazandı.''* (Kutlu, 2000: 177).

İktidara karşı başlatılan isyan hareketine liderlik etmeden önce Haris b. Süreyc, gayrimüslim Türkler ile savaşmak için, Eşres b. Abdullah idaresinde gönderilen orduda görev almaktaydı. Emevi ordusunda içerisinde aktif rol oynamış olsa da, Emevi iktidarının mevaliye karşı izlemiş olduğu politikaları tasvip etmeyerek, haksız ve adaletsiz uygulamalara son verilmesi gerektiğine inanıyordu (Dalkılıç, 2012: 128).

Sabit b. Kutne ve Ebu's Sayda tarafından başlatılan Mürcie hareketi devam ettirmek üzere yola çıkan Haris b. Süreyc ve faaliyeti, Van Vloten tarafından şöyle değerlendirilmektedir: ''*Maveraünnehir'de mâruz kaldıkları kötülüklerin neticesinde Türklerin giriştikleri istîlâ hareketleri zihinleri bir müddet işğal etti ve bir defa daha gayr-ı memnunlar ile hükümeti, müşterek tehlikeye karşı birleştirdi. […] Zahid ve ıslâhatçı bu sofu müslüman, bâzan Türklerle birlik olup Araplara veya vergidaşları ile hükümete karşı çarpışan, âsî ve Mesih rolüne bürünmüş bir mazlumlar kurtarıcısıdır*'' (Vloten, 1986: 40). Ebu's Sayda ve arkadaşlarının faaliyetleri ile anılan Mürcie hareketi Sogd isyanını teşvik etmiş, hak ve eşitlik arayışı ile başlayan bu akım, mevalinin daha da ağırlaşan vaziyetinin doğal bir neticesi olarak hükümete karşı silahlı direnişi beraberinde getirmiştir. İsyana liderlik eden kişiler farklılık gösterse de, temelde aynı ideal ve şuurla hareket eden bu insanlar için hareketin sebepleri hiç değişmiyordu. Sosyal devlet anlayışına ve İslamiyet'in özünde var olan eşitliğe duyulan özlemin söz konusu ayaklanmalarda ifade bulması, iktidarı devirme gayretinden ziyade beraberinde, bir takım planlı ve organize hedefler sisteminin bir tezahürü idi.

Haris b. Süreyc liderliğinde devam eden hareketin daha geniş mevali kitlesi arasında yankı bulması, yukarıda ifade edildiği gibi sistemli bir faaliyet çerçevesinde belirlenmiş hedeflerin ürünüydü. Bu hedefler, çağdaş İslam tarihçilerinden Muhammed 'Ammara'nın bu konudaki tespitlerini İ. H. Atçeken Hocamızın eserinde yer verdiği üzere; Hilâfet nizamında şûra prensibine geri dönmek, hür bir seçim ve biat; şehirler ve bölgelerdeki valilerin değiştirilmesi; polis (emniyet) görevlilerinin azledilmesi; halkın şehir valilerinin seçimi işine bizzat iştirak etmesi şeklinde idi. Söz konusu hedeflere göre, Haris b. Süreyc isyanı iktidara muhalif olsa da, bir ıslah hareketi ve idareyi demokratikleştirme çabası olarak da değerlendirilebilir (Atçeken, 1997: 103).

Kur'an, sünnet ve çoğunluğun onayını kazanmış bir idarenin seçimini talep eden hareket, Asım b. Abdullah, Horasan valisi olduktan sonra Haris b. Süreyc'in rol değiştirmesiyle başlamaktadır (730). Birbirine düşman iki kabileleye (Muzar ve Yemen) mensup Araplar ile İranlı dihkanlardan müteşekkil taraftarları ile Toharistan'dan hareket eden Haris, hükümet merkezine doğru ilerlemiş, kısa müddet

zarfında Sırderya Nehri boyunca yerleşen şehirleri ele geçirmiş olsa da, Hilafet ordusu bu hücumları geri püskürtmüştür (Vloten, 1986: 41).

Hişam b. Abdülmelik'in 735 yılında, Asım b. Abdullah'ı valilikten azledip yerine Esed b. Abdullah'ı tayin etmesi üzerine Asım, Esed'in gelmekte olduğunu öğrenince derhal Haris b. Süreyc'e Horasan'ın istediği bölgesine yerleşebileceğine dair bir mektup yazmıştır. Aynı zamanda Hişam b. Abdülmelik'e Kur'an ve Sünnet ölçüsünde hareket etmediği takdirde aleyhine toplanacaklarını bildiren bir mektup daha yazarak anlaşma yapmışlardır. Ancak Yahya b. Hudayn b. Münzir'in ''*Bu Müminlerin emîrini azletmek anlamına gelir*'' diyerek mektubu imzalamaması üzerine anlaşma hükmünü yitirmiştir. Diğer taraftan Esed Horasan'a tayin edildiği zaman Asım, Merv ve Nişapur'u, Haris, Merv-i Rûz'a, Halid b. Abdullah el-Hecerî ise Amul'u idare etmekteydi. Üç bölgeden gelecek saldırı ihtimalinden korkan Esed, Abdurrahman b. Nuaym'ı Haris'in üzerine göndererek kendisi Amul'e gitmeye karar vermiştir. Esed'in ordusunu karşılayan Amul süvarileri, hükümetin ordusu karşısında tutunamayınca şehre çekilmişlerdir. Esed'in şehri muhasara etmesi ve mancınıklar dikmesi üzerine şehir ahalisinin başında bulunan Hecerî, kuşatmaya dayanamayıp anlaşma talep etmiştir. Esed, elçi göndererek ne istediklerini sormuş, ''*Allah'ın kitabı, Râsûlünün sünneti ve önceki yaptıklarımızdan dolayı bizi sorguya çekip cezalandırmamanız*'' cevabını almıştır. Halkın bu talebini kabul eden Esed, Belh'e doğru hareket etmiştir. Bu esnada Belh halkının Haris'in adamlarından Süleyman b. Abdullah'a biat ettiğini öğrenmesi üzerine Esed, Tirmiz'e doğru hareket etmiştir. Tirmiz, Haris b. Süreyc tarafından kuşatılmış idi. Esed, nehri geçemediği için Tirmiz'de bulunan Sinan el-Arabi'ye yardım gönderemedi. Bunun üzerine Haris'in kuvvetleri Tirmiz halkını hezimete uğratarak şehri ele geçirmiştir. Esed, önce Belh'e daha sonra Semerkant'a hareket etti. Semerkant'a geldiğinde Esed'in, Zemm kalesinde bulunan Haris'in arkadaşı Heysem eş-Şeybânî'ye elçi göndererek: *''[...] Ben Semerkant'ı istiyorum. Sana bizden her hangi bir kötülük erişmeyeceğine, sana ve yanındakilere adil muamele edileceğine, ikram edileceğine ve emân verileceğine Allah adına yemin ederim [...]*'' demesi üzerine Heysem eş-Şeybânî anlaşmayı kabul ederek şehri Esed'e teslim etmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 155-157).

Vaziyetinin söz konusu bölgelerde zayıflamaya başlamasıyla birlikte Haris, Yukarı Toharistan'da bulunan Tabuşkan kalesine sığınmıştır. 736 yılında Esed, Cüney' el-Kîrmanî'yi Haris ve taraftarlarının bulunduğu mezkûr Tabuşkan kalesine göndermiştir. Cüney' kaleyi muhasara ederek fethettikten sonra orada bulunan Arap, mevali, çoluk çocuk herkesi esir ederek Belh pazarlarında satmıştır. Sığındığı Tabuşkan kalesinden kovulan Haris, o sırada Doğu Toharistan'da bulunan Türgeş Hakanı'na sığınmıştır. Bu olay üzerine Esed, hükümet merkezini Belh'e taşıyarak Toharistan ve Yabgu ülkesine hücum etmeye devam etmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 164; Kutlu, 2000: 188; Dalkılıç, 2012: 131).

Aynı yıl Esed, Amuderya Nehri'nin kuzeyinde, hala itaat altına alınamamış olup Haris ile ittifak halinde olan Huttellilere karşı sefer düzenlemiştir. Huttel reisinin Türgeşler'den yardım talep etmesi üzerine hakan, Huttel'e doğru yürüyüşe geçmiştir. Fakat bunun üzerine Huttel reisi Esed'e Türk ordusunun geldiğini haber vererek onu ikaz etmiştir. Burada Huttel reisinin esas gayesinin Türklerin zafer kazanması değil, Türkler ile Arapları karşı karşıya getirmek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Esed önderliğinde Arap kuvvetleri Amuderya'yı geçtikleri esnada Türgeş ordusu sahilde bulunmakta idiler. Türkler, Esed'in asıl kuvvetlerine saldırmayarak, önden gönderdiği ağırlıklarına hücum etmişler, neticede ağırlıklar Türgeşlerin eline geçmiştir. Çetin geçen mücadelenin ardından Esed, askerleri tarafından kurtarılarak Belh'e ulaşmayı başarmıştır. Fakat hakan, onu rahat bırakmayarak, Haris b. Süreyc'in daveti üzerine Doğu Toharistan'da bulunan Karluk Yabgusunun yanına gitmiştir. Hakan, maiyetinde bulunan tabi hükümdarlar ve müttefikleri ile birlikte batıya doğru harekete geçmiştir. Cürcan'da 4.000 kişilik ordusu ile karargâh kuran hakan, Esed'in iki koldan muhasara ederek saldırması üzerine hezimete uğramıştır. Bu olaydan sonra Haris b. Süreyc ve hakan Usruşana'ya dönmüştür (Wellhausen, 1963: 223).

Nasr b. Seyyar'ın Horasan'a tayin edilmesinden bir yıl sonra Maveraünnehir bölgesine tekrar fetih hareketleri başlatılmıştır. Siyasi ve askerî faaliyetlerden önce yeni vali, önce mevalinin uğradığı haksızlığa son vermeyi öngören bir takım düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelere göre, Müslümanlardan cizye vergisi kaldırılmış, harac konusunda da halkın lehine bir takım değişiklikler yapılmıştır.

Böylece, uygulanan iyileştirilme politikası Buhara, Semerkant, Kiş ve Nesef halkını Nasr'ın yanına çekmeyi başarmıştır. Nasr önce Semerkant'ı ele geçirmiş, ardından Şaş'a ilerlemiştir. Şaş'ta Haris b. Süreyc'in kendisine sığındığı Türgeş kumandanı Kür-Sul ile mücadele etmiş, bu hücum Kür-Sul'un ölümü ile neticelenmiştir (Kutlu, 2011: 189). Kür-Sul'un öldürülmesini Türk boyları derin üzüntüyle karşılamış, yas emaresi olarak saçlarını kazıtıp, atlarının kuyruklarını kesmişlerdir. Kür-Sul'un öldürülmesinden sonra kemiklerini almak için bekleyen halkın beklentisini boşa çıkaran Nasr, Kür-Sul'u yaktırmıştır. Valinin bu davranışı Türkler için, Kür-Sul'un öldürülmesinden daha ağır bir vaziyet oluşturmuştur. Bu olayın ardından Fergana'ya yönelen Nasr, buradan bin kadar esir ele geçirmiştir (İbnü'l Esir, 1987: 198).

Uzun yıllar Maveraünnehir'in farklı şehirlerinde mücadelesini devam ettiren Haris b. Süreyc, yaklaşık on üç sene Türkler'in yanında yaşamıştır. 744 yılında Merv'e geri döndüğünde halk kendisini Küşmehîn'de karşılamıştır. Karşılama esnasında Haris, şöyle seslenmiştir: ''*Çıktığım günden beri şu günüme kadar gözüm aydın olmadı. Gözümüm aydınlığı (sevinci) ancak Allah'a itaat edilmesinden dolayıdır.*'' Halkla birlikte Nasr b. Seyyar da Haris b. Süreyc'i dostça karşılamış, ailesini ve çocuklarını serbest bırakmıştır. Kirmanî ile problem yaşayan Nasr b. Seyyar, Haris b. Süreyc'in ve Türkler'in Kirmanî ile işbirliği yapmasından endişe duyarak Haris'i kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Bunun için Haris için Emevi yönetiminden eman belgesi almıştır. Kendisine dost olmasını isteyen Nasr, Haris'e yüz bin dinar vermiştir. Parayı kabul etmeyerek, Nasr'a geri gönderen Haris: ''*Benim dünya ve onun lezzetleriyle bir ilgim yoktur, ancak senden Allah'ın Kitabı'na sarılmanı, Sünnete amel etmeni ve iyi kimseleri memur olarak görevlendirmeni istiyorum. Eğer bunları yaparsan düşmanının aleyhine sana yardım ederim*''demiştir. Haris, Kermanî'ye de aynı haberi göndermiştir. Daha sonra Temimoğullarını kendisine uymaya davet etmesi üzerine onlarla birlikte çok sayıda kişi Haris'e tabi olmuşlardır. Böylece Haris'in etrafında üç bin kişi toplanmıştır. Nasr'ın teklifini kabul etmeyen Haris: ''*Ben zulmü kötü gördüğüm için bu beldeden on üç seneden beri ayrı kaldım, sen ise beni zulme çekmek istiyorsun*'' diyerek bir anlamda Nasr'a gözdağı vermiştir (İbnü'l Esir, 1987: 273-274; Dalkılıç, 2012: 132).

Yezid b. Velid'in eman vermesi ile Türk illerinden ayrılıp Horasan'a döndükten sonra Mervan b. Muhammed'in halife olması üzerine Haris b. Süreyc ile Nasr b. Seyyar arasında tartışma ve düşmanlık tekrar zuhur etmiştir. Bunun sebebi ise Nasr, Haris'in yeni halifeye beyat etmesini istemiştir. Haris'in bu isteği reddetmesi üzerine Güvenlik Komutanı Mesleme b. Ahvez ile ordu komutanlarından oluşan bir grup kendisine gelerek Mervan'ın aleyhinde konuşmaya son vermesini ve Müslümanların birliğini parçalamamasını talep etmişlerdir. Söz konusu talepleri de geri çeviren Haris, bir tarafa çekilerek isyan bayrağını tekrar açmıştır. Nasr'a karşı Kirmanî ile ittifak aktetmişler, halkı Kur'an'a ve Sünnete davet etmişlerdir. Fakat bir süre sonra müttefikler, kendi aralarında ihtilafa düşerek mücadele etmişlerdir. İbnü'l Esir, Haris'in Kirmani tarafından öldürülüşünü şu şekilde rivayet etmektedir; Haris, kardeşi Bişr b. Cürmûz ve Temim kabilesine mensup süvarilerden bir kaçı bu mücadelede öldürülmüşler, geri kalan kuvvetler ise bozulup hezimete uğramışlardır. İbn Kesir ise; Harisle beraber yüz arkadaşının da öldürüldüğü, Kirmanî'nin onun ve arkadaşlarının eşyalarını ganimet olarak ele geçirdiğini, Haris'i, başı kesilmiş halde Merv kalesinde idam ettirdiğini rivayet etmektedir (İbn Kesir, 2008: 4464-4465; İbnü'l Esir, 1987: 288).

Dâîlik Faaliyetlerinin Sonuçları Ve Bölgedeki Etkileri

Emevi Hanedanlığı'nın yaklaşık yüz yıllık tarihi boyunca, fethedilen bölgelerde yürüttüğü politikanın sınırları, askeri ve siyasi alanın dışına çıkmamakla birlikte dar bir çerçevede varlık göstermiştir. Cihad ruhunun gerektirdiği gibi İslamiyet'i dünya düzeni haline getirmek için, onun ahlak sistemini ve hukuk anlayışını benimseyerek bu şuurla yola çıkılması gerekilen topraklarda, adaletin ve hoşgörünün taşıyıcıları olmaktan uzak bir zihniyetle hareket eden Emevi yöneticileri, İslamiyet ve Müslümanlık imajına uzun yıllar etkisi hissedilecek derecede darbe vurmuşlardır. Ömer b. Abdülaziz'in ve yine kendi döneminde Horasan valisi olarak görev yapan Eşres b. Abdullah'ın faaliyetleri neticesinde önceki yöneticiler tarafından İslam'a vurulan darbe hafifletilmeye çalışılmıştır.

Gayrimüslimlerin İslam'a kazandırılması için Ömer b. Abdüzaziz tarafından büyük gayret sarfedildiği bu dönemde, Maveraünnehir'in ileri gelenleri ve mahallî hükümdarları davet mektupları ve dâî heyetleri vasıtasıyla İslam'a davet edilmiştir.

Nitekim bu gayretler meyvesini vererek, başta Semerkant Türk Beyi Gurek olmak üzere birçok Türk Beyi Müslüman olmuştur (Kutlu, 2011: 56). Söz konusu davet mektupları ile ilgili husus Belâzurî'de: ''*Ömer b. Abdilaziz halife olunca, Mâveraünnehir hükümdarlarına mektuplar yazıp onları İslâmiyet'e davet etti. Onlardan bir kısmı müslüman oldu*'' şeklinde ifade edilmektedir (Belâzurî, 2002: 621). İslamiyet'in yayılması için yaklaşık yetmiş yıldır katedilemeyen yol, Ömer b. Abdülaziz tarafından sağlanan adalet ve hoşgörü ortamı sayesinde hızla katedilerek, Türkler'in İslamiyet'i tanımaları, anlamaları ve benimsemeleri hususunda geniş bir vizyon ve derin bir tasavvur anlayışı husule getirilmiştir.

Türklerle birlikte başta İranî kavimler olmak üzere bölgede yaşayan farklı din müntesipleri; mesleki konumları dolayısıyla Zerdüştlük inancı nazarında hor görülen şehirliler, zanaat erbabı kimseler ve esnaf, yaptıkları iş veya ticaret gereği ateşi, toprağı ve suyu kirletmekteydi. Bu sebeple, Zerdüşt kimseler tarafından olduğu gibi kanun nazarında da hakir görülüyorlar, aşağılayıcı muameleye maruz kalıyorlardı. Söz konusu muamelenin ağırlığı altında ezilen insanlar, kendilerine hürriyet getiren ve iman açısından eşit bir konuma kavuşturan bir dini gönüllü olarak kabul ediyorlardı. İslamiyet'e böyle kolaylıkla ve gönüllü yöneliş, Zerdüşt inancına sahip insanlar arasında da dikkat çekmekteydi. Bu durumun da kendine has sebepleri arasında; milli mâbedin asıl yapısı, kendini ayakta tutan hânedanın çöküşüyle birlikte darmadağın olmuştu ve etrafında başka bir merkezi olmayan Zerdüştler için İslamiyet'e geçiş çok kolay oluyordu (Arnold, 2007: 276-277). T. W. Arnold'un tahlil ettiği gibi, önceki dinleri ne olursa olsun bir anlamda özgürlük ve eşitlik arayışı içerisinde bulunan halk, kendilerine istedikleri imkânlar ve ortam sağlandığı takdirde geçmiş dinleri ile aralarındaki bağı kolayca koparabiliyorlardı. Bu noktada İslamiyet'in ilk önce, toparlayıcı ve kucaklayıcı yapısı ile birlikte insana öncelikle insan olduğu için değer vermesi açısından sempati uyandırdığını söylebiliriz.

Halktan bazı grupların İslamiyetle buluşması sebepler dairesinde böyle gelişirken, süreci hızlandıran noktalara bakıldığında, bu uğurda Maveraünnehir'in fethedilen şehirlerine Arap ailelerin iskânı ile birlikte yeni gelenlerin çekirdek kısmını oluşturan vaizlerin de mühim rol oynadığı söylenebilir. Daha geniş grupların İslamiyetle tanışması için Horasan valisi Eşres b. Abdullah tarafından Maveraünnehir'in çeşitli

merkezlerine vaiz ve dâi heyeti yerleştirilmiştir. Ebu's Sayda önderliğinde; Rebî' b. İmrân Temîmî, Heysem Şeybânî, Ebû Fâtıma Ezdî, Âmir b. Kuşeyr, Behîr Hucendî, Benân Anberî ve İsmâil b. Ukbe (İbnü'l Esir, 1987: 124) gibi dâiler, inançlarını yaymayı başararak, binlerce kişinin İslamiyet'i kabul etmesini sağlamışlardır. Bu dâîlerin gerçekleştirdiği büyük değişim; toplumun her alanında var olan kast ve sınıf farkının baskısına karşı, İslam'da var olan eşitlik ve adalet prensibini hayata geçirmek olmuştur. Bu değişim, İslamiyet ile Orta Asya halkları arasında yeni bir ilişki kurmaya yardımcı olmakla birlikte, değişen bir dünyada manevi hayatın düzenlenmesi ve uyumu hususunda istikrarlı bir çerçeve sağlayabilecek evrensel bir dinin benimsenmesine yol açmıştır. Bu noktada, yeni din ile ilgili değişiklikleri ortaya çıkarırken, İslamiyet'in lâik yayılımı ve yeni İslamî toplulukların oluşumunun, dâîlerin faaliyetleri sonucunda gerçekleştiğinin altını çizmek gerekmektedir (Shah, 2010: 303).

Maveraünnehir ve Harezm fetihlerinden sonra Müslüman olan Türkler, İslamî eğitime tabi tutularak bölgede, soydaşları arasında İslamiyet'in yayılması için gönüllü olarak faaliyet göstermişlerdir. Ömer b. Abdülaziz'den başlayarak, Emevilerin son otuz yılında; Mürcie tarafından benimsenen ''amellerin imana dâhil edilmemesi'' ve ''imanda müminlerin eşitliği'' şeklindeki İslam'a yönelişi kolaylaştıran bu görüşü temel alarak, Türkler ve Sogdlular arasında İslamlaşma politikası Mürcie dâîler tarafından yapılmıştır (Kutlu, 2011: 55-56).

İslamiyet'in çok çeşitli fırkalara bölünerek heretik akımlarla izah edilmeye çalışıldığı dini ve kültürel anlamda heterojen bir ortamda, Sünni İslam anlayışı üzerine bina edilmiş Mürcie tez; İslamiyet'in ırk ve sosyal statü tanımayarak her müslümanın eşit haklara sahip olduğunun ve adil bir toplum düzeni benimseyerek İslamiyet'in kolaylık dini olduğunun altını çizmiştir. Ebu's Sayda ve Sabit Kutne önderliğinde söz konusu eşitlik arayışı ile yola çıkan dâîlerin faaliyetleri amacına ulaşarak toplu ihtidalar yaşanmaya devam ederken diğer yandan devlet hazinesi boşalmaya başlamıştır. Bu sebeple yeni mühtedilerden cizye alınmaya devam edilmesi neticesinde Mürcie görüş, sosyal bir harekete dönüşmüştür. Söz konusu şartlarda dâîlerin faaliyetlerine vurulan darbe neticesinde kalıcı ve uzun soluklu değişimler yaşanmamıştır. Emevi yönetimin bu tutumu Müslüman olan binlerce insanın

kırgınlığı ve birçoğunun dinden dönmesiyle neticelenmiştir. Hal böyle iken İslamiyet'i yeni kabul etmiş insanların akıl almaz bir kayıtsızlıkla yeni dine küstürülmesi, Mürcie dâîlerini ve hareketlerini isyan faaliyetlerine yöneltmiştir. Emevi iktidarına karşı takınılan bu tavır, mukavemetle karşılanarak Ebu's Sayda ve Sabit Kutne hapsedilmiştir.

Bu hazin olaylardan sonra gelişen süreçte, Mürcie taraftarlarının isyanı Maveraünnehir'de patlak veren ayaklanmalarla devam etmiştir. Türgeşlerin desteğini alan Soğdlu ve Türkler'den müteşekkil hak arayışına giren mevali grup yine istedikleri neticeyi alamamışlardır. İsyanın bundan sonraki safhasında mevali ile birlikte gayrı memnun Arap unsurların da mücadeleye katıldıkları görülmektedir. Yaklaşık üç yıl sonra Haris b. Süreyc önderliğinde yeniden başlayan Mürcie dava, bu kez silahlı mücadeleye dönüşmüştür. ''*Haris b. Süreyc'in Müslüman idareye karşı açık isyanı ve onun Müslüman olmayanlarla işbirliği yapması, daha önce Ebu's Sayda'nın ateşli barışçıl mücadelesine katılan pek çok mutedil Mürciî'nin kendisine destek vermesini sağlamıştır*'' (Madelung, 1982: 241).

Haris'in isyanının büyük yankı uyandırarak geniş kitlelere ulaşmasında kendisine, Kufe'de yetişmiş Mürciî önderlerden Cehm b. Sahvan'ı kâtip ve dini danışman olarak seçmesinin şüphesiz büyük faydası olmuştur. S. Kutlu Hocamızın birkaç başlıkta topladığı bu faydaları şöyle özetleyebiliriz; Haris, Cehm b. Sahvan'ı danışmanı olarak seçerek Kufe Mürcie'siyle Horasan Mürcie'si arasındaki baştan beri var olan bağı koparmayarak onların da desteğini almıştır. Ayrıca Cehm b. Sahvan'ın Ebû Hanife ile tanıştığı, kendisiyle iman konusunda görüş alışverişi yaptığı bilinmektedir. Diğer yandan Haris b. Süreyc ile tanışmadan önce Tirmiz, Belh ve Merv'de dersler vererek görüşlerini buralarda yayan Cehm b. Sahvan vasıtasıyla Mürcie fikirler geniş kitlelere ulaşmıştır. Son olarak, iman ettiğini söyleyen bir kimseden harac ve cizye alınamayacağını savunan Mürcie, bölgede çok sayıda insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur (Kutlu, 2000: 192-193).

Cehm b. Sahvan, bölgede yayılan prestiji ile birlikte, Haris'in faaliyetlerinin Horasan ve Maveraünnehir'de sadece Mürcie görüşün yayılmasında değil, İslamiyet'in yayılmasında ve insanların topluca Müslüman olmasında da rolü büyüktür. Onun

Türklerle birlikte yaşadığı dönemde İslam'ı yayma faaliyetlerine devam ettiği görülmekte olup, sığındığı Tabuşkan kalesinde bir cami yaptırmıştır (Kutlu, 2000: 194).

Haris b. Süreyc'in ölümünden sonra Mürcie görüş, güçlendiği topraklarda Ebu Hanife Ekolü'nün hızla yayılmasında etkili olmuştur. Böylece ''*Ebu Hanife, Doğudaki Mürcie'nin, politik olmasa bile, itiraz edilmez manevi bir lideri olmuştur''* (Madelung, 1982: 243-244). Hanefi Ekolü'nün doğudaki başkenti Belh şehri olmakla birlikte bu dönemde Maveraünnehir'in farklı şehirlerinde de ilk merkezleri kurulmuştur. Erken dönemlerden beri Mürcie faaliyetlerin merkezi olan Semerkant, Ebu Hanife'nin öğretisinin yayılması için uygun zemini bulmuştur. Buhara'da ise Mahallî Hanefi okul, bir müddet sonra el-Şeybânî'nin öğrencisi ve bu kasabada bir evliya gibi hürmet gören Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 832) tarafından kurulmuştur. Bununla birlikte, Sünni gelenekçilik (Ashabü'l-Hadis), Buhara'da köklü bir şekilde yerleşmiştir (Madelung, 1982: 246).

Ebu Hanife'nin fikirleri etrafında oluşan Hanefîlik:

> *''İslâm'ın doğu coğrafyasıyla ve özellikle Türk bölgeleriyle özdeşleşmiş bir mezheptir. Farklı ırk ve milletleri içinde barındıran bu coğrafyadaHanefîlik, özgürlüğe ve hoşgörüye önem vermesi, serbest düşünce ve görüşlere açık olması dolayısıyla, halkın yoğun ilgisiyle karşılaştı. Çünkü fethedilen bölgelerde değişen siyasî ortamı ve yaşanan olayların gerçek sebeplerini ve sonuçlarını dikkate alarak halkın gerçek ihtiyaçlarına uygun çözümler üretebiliyor, mevcut şartlarla daha iyi mücadele edebiliyordu''* (Kutlu, 2011: 97).

Hanefîliğin devlet tarafından tanınarak resmi bir statü kazanmasında; Abbasi Halifesi Harun Reşid'in döneminde uzunca bir süre başkadılık vazifesini yürüten Ebu Yusuf etkili olmuştur. Atadığı Hanefî kadılar aracılığıyla hem bu mezhebin Abbasiler nezdinde güç kazanmasında hem de daha geniş kitlelere yayılarak etki alanının genişlemesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Ebu Yusuf ile birlikte Hanefiliğin ilk müçtehid nesli, Horasan, Harezm, Maveraünnehir ve Batı Türkistan'a giderek söz konusu coğrafyalarda Ebu Hanife'nin görüşlerini yayarak, Hanefîliğin

benimsenmesini sağlamışlardır. Bu bölgelere tayin edilen Hanefî fakihler, Ebu Yusuf'un, Müslümanlar'dan cizye alınmayacağını açıkça beyan ettiği eserine uygun hareket ederek eşitlik prensibiyle yola çıkmışlardır. Nitekim bu durum Türk ve İranî unsurların genelde İslam'ı, özelde ise Hanefîliği benimsemesini etkileyen sebeplerden biri olmuştur (Kutlu, 2011: 97-98; Bardakoğlu, 1997: 9).

İslam toplumunun içinde bulunduğu siyasi ve sosyal bunalımın ortasında, yeni Müslüman olan halkın menfaati uğruna mücadele eden Mürcie dâîlerin faaliyetlerinin, Türkler'in İslamiyetle tanışmalarında rolü, hiç şüphesiz çok büyüktür. Kendisini Müslüman olarak tanıtan bir grup tarafından maruz kaldıkları pek çok olumsuz davranışın ardından, yine aynı gruba dâhil fakat diğerlerine tamamen zıt yönde hareket eden dâîlerin toplumda gerçekleştirdiği büyük değişim; heterojen dini yapının şekillendirdiği bir toplumu, evrensel bir dinin etrafında birleştirmek olmuştur. VIII. asrın ortalarından başlayarak İslam'ın evrensel değerlerini Türklerle birlikte, farklı etnik mensubiyete sahip bir coğrafyanın toplum düzenine uyarlayan ve yeni bir yaşam felsefesi geliştiren Hanefîlik; söz konusu bölgede hiç şüphesiz diğer bütün mezheplerden daha etkili olmuş ve daha kalıcı sonuçlar vermiştir.

Türklerin Hanefî mezhebini benimsemesinin sebeplerine baktığımızda; eşitlikçi, hoşgörülü ve birleştirici yaklaşımının yanı sıra Ebu Hanife'nin meseleleri akıl yoluyla izah ederek, gerek toplumu gerekse yönetimi ilgilendiren bütün sahalarda, noksanlık olarak ifade edilebilecek cevap bekleyen sorularına tatmin edici cevaplar vermesi pek çok sebepten yalnızca bir kaçıdır. Nitekim:

> *''Türkler ve Acemlerin Hanefîliği benimsemesinin en önemli sebeplerinden biri de İslâm hukukunda önemli bir kaynak kabul edilen örfe, Hanefiler'in kendi hukuk yorumlarında daha fazla yer vermiş olmalarıdır. […] Sosyal ve psikolojik etkenlerin yanı sıra mahallî örf ve adetlere bağlılık, kişisel hak ve özgürlükleri önemseme, Hanefîliğin hem devlet düzeyinde, hem de Arap olmayan Müslümanların yanında değerini arttırdı. Çünkü bu mezhep bölge halkının örf ve adetlerine, İslâm'ın temel kurallarıyla çelişmedikçe karşı çıkmıyordu. Bu durum ise halkın*

İslâm'a girmesini kolaylaştırıyor ve devletin halkıyla bütünleşmesini sağlıyordu'' (Kutlu, 2011: 104).

Kuteybe b. Müslim döneminde yaşanılan bir takım talihsiz olaylar burada temas edilen noktayla ilişkilendirilebilir. Köklü bir geçmişe, dine, kültüre ve alışkanlıklara sahip bir toplumun, baskı ve yasaklamayı metod olarak geliştiren bir rejimin tavsiyesi veya zorlamasıyla, birdenbire din değiştirmesi düşünülemeyeceği gibi değiştirmiş olsa dahi hakkıyla idrak edemediği bu dini, zahiren kabul etmekten başka şansı kalmayacaktır. Nitekim Kuteybe b. Müslim, Semerkant, Buhara ve Beykent fetihlerinden sonra Maveraünnehir'in kadim kültürel mirasına ev sahipliği yapan bu şehirlerdeki Zerdüşt ve Budist mabetlerini yıkarak camiye çevirmiş, mabetlerin heykelleri üzerinde bulunan ziynet eşyalarını yağmalayarak heykelleri yaktırmıştır. Henüz yeni tanıştıkları bir dinin müntesipleri tarafından uygulanan bu saygısızca tutum elbette yerli halk tarafından öfkeyle karşılanacaktır. Aynı zamanda kendi dinlerinin yerine benimsetilmeye çalışılan dine karşı da en başından bir önyargı doğuracaktır. Sonraki dönemde dâîlerin gayretleri neticesinde bu tutum terk edilerek, yerli halka İslamiyet'in aşırı olmaktan uzak, ılımlı, hoşgörülü, insana saygıyı öğütleyen prensibiyle yaklaşılmıştır. İşte bu incelikler sebebiyledir ki, İslam'a gönüllü yönelişlerin artması kaçınılmaz olmuştur.

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte doğal olarak mescit inşası da artmaya başlamıştır. Fakat VII.-VIII. yüzyıllardan başlayarak Maveraünnehir'deki ilk mescitler, Narşahî'nin ''namazgâh'' dediği meydanlardan ibarettir. Varahşa Sarayı'ndaki dört tâklı bir avlu sonradan mescide çevrilerek, V. A. Nilsen'e göre İslâm'ın dört-tâklı mescit modelinin ilk numunesi olmuştur. Yine Buhara'da, Zerefşan kıyılarında bir Türk meliğinin başkenti olarak erken Arap kaynaklarında yer alan Kökşibagan şehrinde de en erken Türk mescitlerinden biri olan ''Kökşibagan Mescidi''nden bahsedilebilir (VIII. yy). Kök (Türkçe gök) ve bagan (Sogdca tanrılar) adının ifade ettiği gibi burada belki bir Gök Tapınağı olduğuna da işaret edilmektedir. İslamiyet'in yerleşmeye başlamasıyla mescide çevrilen bu tapınak, böylece ilk kubbeli Türk mescidi prototipini devücuda getirmiştir (Esin, 1978: 153-154).

Ömer b. Abdülaziz döneminden başlayarak, belli dönemlerde hız kazanıp, bazı dönemlerde ağır ilerleyen bir süreç olmakla birlikte İslamiyet'in Türkler arasında yayılması uzun bir tarihi dönemi kapsamaktadır. Bu süreç içerisinde Türkler, ne zorla Müslüman olmuşlardır ne de görür görmez İslam'ı kabul etme durumu söz konusudur. Türkler İslamiyet'i ikna yoluyla kabul etmişlerdir. Yukarıda da izah edildiği gibi, İslamiyet'in akıl ve mantık dairesinde izahı yapıldıktan sonra ilk dönemler ferdî ve küçük grupların Müslümanlaşması şeklinde cereyan eden bu dönem; yüzyılları aşacak olan tam anlamıyla tekmilleşme sürecinin ilk adımlarının atıldığı bir dönem olarak telakki edilebilir. Göçebe Türkler arasında sonraki yüzyıllar içerisinde yayılacak olan İslamiyet'in, söz konusu dönemde yerleşik kültürü benimsemiş, şehirlerde ikâmet eden Türk grupları arasında yayılmaya başladığı söylenebilir.

Tabii olarak bu süreçte bir takım düşünce ve alışkanlıkların bir anda terk edilmesinin düşünülemeyeceği gibi, İslamiyet'e kendi yorumlarını katarak, yeni dini sahip oldukları inanç ve düşünce sistemine uyarlayan Türkler, eski geleneklerini, kültür ve medeniyetlerini, efsanelerini ve destanlarını İslamiyet'in kabulünden sonra da yaşayıp yaşatmışlardır. Öteden beri asil ve yüksek bir ruhla donanmış, doğası gereği savaşçı bir kavim olma özelliğini asırlardır muhafaza eden Türkler, İslamiyet'le birlikte gelen cihad ve iman anlayışını kendi içlerinde var olan vatan ve namus şuuruyla meczederek, yüzyıllara meydan okuyacak olan hanedanların, devletlerin ve imparatorlukların kurulmasında başat bir rol üstlenmişlerdir. Nitekim,

> ''*Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, Allah yakında öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler. Mü'minlere karşı boyunları aşağıda, kâfirlere karşı başları dik ve şiddetlidirler; Allah yolunda savaşırlar, dil uzatanın kınamasından da korkmazlar. Bu, Allah'ın bir lütfudur, onu dilediği kimseye verir. Allah, bol ihsan sahibidir, her şeyi çok iyi bilendir*''

(Maide/54) Ayet-i Kerime'sinde Allah, meçhul bir kavimden bahsetmektedir. Bu ayetin işaret ettiği kavim; Altaylar'ın eteklerinde atının üzengisinden tutmuş, tarih sahnesinde kendine verilecek kutsi vazifeyi bekleyen bir kavimdir (?). Böylesine

kutlu bir vazifenin şuuruna eremeyerek, İslamiyet'i layık olduğu şekilde yüceltemeyen devletlerin tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte İslamiyet, Türkler'in omuzlarında yükselmiştir.

SONUÇ

İslamiyet'in Türkler arasında ilk rüşeymlerinin atıldığı VIII. yüzyıl, aynı zamanda Türk ve İslam dünyası için bugün hala çözüme kavuşturalamamış bir takım meselelerin de başlangıç noktasıdır. İslam ordularının Arap Yarımadası'ndan çıkmasıyla birlikte yayılmaya başlayan İslamiyet; muazzam bir ahlak ve hukuk sistemine dayanan yapısıyla gittiği her coğrafyaya huzur ve barış getirmesi beklenirken Emevilerin, henüz idrak dahi edemedikleri bir dinin bayraktarlığını yapmaları gibi bir talihsizlik yaşamıştır.

Arap fetihlerinin Amuderya sınırlarına dayandığı dönemde Türkler, Hulefa-i Raşidin devrinin cihat anlayışı ve adalet duygusundan yoksun, iktisadi refah ve genişleme kaygısıyla yola çıkmış bir toplulukla karşılaşmışlardır. Bu durum, fethedilen bölge halkının zamanla İslam'a yönelmeye başlamasıyla birlikte daha yoğun hissedilen bir adaletsiz yönetim politikasına dönüşmüştür. İslam hukuk anlayışının gerektirdiği gibi, İslamiyet'i kabul etmiş insanlardan vergi alınamayacağı hususu Emevi yöneticiler tarafından ciddiye alınmamış, ilk dönemlerde yeni Müslüman olmuş halktan alınmayan cizye, hazine gelirlerindeki düşüşle birlikte tekrar alınmaya devam edilmiştir. İktisadi açıdan böyle bir haksız uygulamanın altında ezilen mevali kesim; toplum içindeki konumu itibariyle de Araplardan aşağı seviyede tutularak, türlü vatandaşlık haklarından mahrum bırakılmıştır. Bu adil olmayan yönetim politikası mevaliyi eşitlik arayışına sevketmiş, diğer yandan da Emevi iktidarının sonunu hazırlamıştır.

Maveraünnehir topraklarında mevalinin hak arayışı, Mürcie tez temelinde başlayan dâîlik faaliyetlerinde yankı bulması sonucu, bölgede toplu ihtidalar yaşanmaya başlamıştır. Yaklaşık otuz yıl boyunca, Orta Asya'nın çeşitli bölgelerine yayılarak faaliyetlerini devam ettiren dâîler, toplumu karşılıklı hoşgörü ve eşitlik anlayışının hâkim olduğu ortak bir ideoloji etrafında birleştirmeyi başarmışlardır. Mürcie dâîlerin gerçekleştirdiği bu büyük başarı beraberinde, İslam'ın genel yapısına ters düşen bir takım heretik akımların ve doktrinlerin sayısının giderek arttığı bir coğrafyada; yüzyıllar sonrasına uzanacak akılcı bir İslam yorumunun izahını

getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Türklerin geniş çapta tanıştıkları ilk İslam anlayışı ve tasavvurunun Mürcie görüş temelinde şekillendiği söylenebilir.

Türk düşünce yapısı ve gelenekleri ile İslam inanç ve değerler sisteminin Maveraünnehir topraklarında sentezi, netice itibariyle milliyetçilik ve Müslümanlığı ortak bir potada birleştirerek Türk-İslam Medeniyetinin doğuşunu teşvik etmiştir. Asırlara meydan okuyacak bu inanç sisteminin kabulü ve benimsenmesi hiç şüphesiz zorlu bir sürecin ürünüdür. Neticede bir toplumun din değiştirmesi, hayatının sosyolojik, psikolojik, kültürel pek çok alanına sirayet ederek köklü değişimleri beraberinde getiren çok yönlü bir hadisedir. Bu hadisenin bir anda hayata geçerek etkisini göstermesinin düşünülemeyeceği gibi, toplumun; ruhsal ve zihinsel hazırlık safhasını yaşayamadığı bir dinin, kalben ve aklen olgunluk safhasını yaşaması da düşünülemez.

Nitekim Türkler'in bir anda ve toplu şekilde İslam'ı kabul etmeleriyle ilgili fikirlerin ileri sürüldüğü gibi, zorla İslamlaştırıldıkları yönünde görüşler de mevcuttur. Tezimizin son bölümü, özellikle bu hususa açıklık getirmek maksadıyla ele alınmıştır. Türklerin, İslamiyetle nasıl tanıştığı ve İslamiyet'in farklı izah şekillerine büründüğü bir coğrafyada neden Mürcie görüşü benimsedikleri üzerinde durulmuştur. Sonraki dönemlerde Mürcie tez, Hanefi ekolü tarafından temsil edilerek daha geniş kitlelere ulaşmıştır. Türk Müslümanlığı ile Hanefiliğin aynı anlama geldiği bir coğrafyada; hoşgörülü, özgürlükçü ve adil bir yaşam felsefesi geliştiren Hanefîlik; hiç şüphesiz diğer bütün mezheplerden daha etkili olmuş ve daha kalıcı sonuçlar vermiştir.

KAYNAKÇA

Abazov, R. (2008). *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia.* New York: Palgrave Macmillian.

Abdurrahman, V. (2004). ‘‘Orta Asya’daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasi Durumu Üzerine’’. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*. 8-10 Mayıs 2002, (ss. 202-249). Ankara.

Abu’l Farac, G. (1945). *Abu’l Farac Tarihi* (I) (Çev. Ö. R. Doğrul). Ankara: T.T.K Yayınları.

Akyürek, Y. (2013). ‘‘Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Maveraünnehir’in Fethi’’. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII:85-115.

Albaum, L. İ. (1975). *Jivopis Afrasiyaba*. Taşkent: Fan.

Almas, T. (2013). *Uygurlar* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Altungök, A. (2014). ‘‘Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nesturi Hristiyanların Rolü’’. *Akademik İncelemeler Dergisi* IX (2):45-67.

Aro, J. (2014). ‘‘Zerdüşt Muamması’’ (Çev. E. Naskali). *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* I (2):197-208,

Arnold, T. W. (2007). *İslâm’ın Yayılış Tarihi* (Çev. B. Yıldırım ve C. İ. Polat). İstanbul: İnkilâb Yayınları.

Artamanov, M. İ. (2004). *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Apak, A. (2002). ‘‘Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.IV: 571). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Atçeken, İ. H. (1997). *Hişam b. Abdülmelik’in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya.

Atçeken, İ. H. (2002). ‘‘Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları’’. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (XIII-13):69-88.

Athamina, Kh. (1990). ‘‘The Early Murji’a: Some Notes’’. *Journal of Semitic Studies* (Volume. XXXV/I):109-130.

Avcıoğlu, D. (1978). *Türklerin TarihiII*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

Aycan, İ. (2002). ‘‘Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.IV: 557). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Aydınlı, O. (2003). ‘‘Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâli’nin Rolü’’. *Gazi Üniversitesi Çorum İlâhiyat Dergisi* II (3):1-26.

Aydınlı, O. (2011). *Fethinden Sâmâniler’in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Aytbayev, A. (2002). ‘‘İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C. I: 1015). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Babayar, G. (2002). ‘‘Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.II: 175). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bahadır Han, E. (1974). *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*. Kervan Kitapçılık.

Baratova, L. S. (2002). ‘‘Orta Asyadaki Türk Kağanlığı (M. S. 600-800)’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C. II: 142). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bardakoğlu, A. (1997). ‘‘Hanefî Mezhebi’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.XIV:1). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Barthold, V. V. (2008). *İlk Müslüman Türkler* (Çev. A. M. Yalman, T. Andaç ve N. Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınevi.

Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (Çev. H. D. Yıldız). Ankara: T.T.K Yayınları.

Barthold, V. V. (1964). ‘‘Sır-Derya’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.X:566). İstanbul: M.E.B Yayınları.

Barthold, V. V. (2010). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Baştannik, S. V. Voyakin, D. A. Buranbaev, R. N. (2015). ‘‘Arheobotaniçeskie İssledovaniya Sidateli Srednevekovogo Gorodişa Taraz v 2014’’. *Vestnik Arheologiya, Antropologii i Etnografii* (No.2/29):178-182.

Baypakov, K. M. (2002). ‘‘VI-IX. Yüzyıllarda Kazakistan’daki Şehirler ve Yerleşik Kültür’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.III: 279). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Baypakov, K. M. Erzakoviç, L. B. (1971). *Drenvie Goroda Kazahstana*. Alma-Ata: Nauka.

Baypakov, K. M. Goryaçeva, V. D. (1989). ‘‘Osnovnıe İtogi Arheologo-Topografiçeskogo İzuçeniya Krasnoreçenskogo Gorodişa v 1978-1983’’ *Krasnaya Reçka i Burana*. Frunze: İlim.

Baypakov, K. M. (1986). *Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana; Semireçya (VI-naçalo XIII v.).* Alma-Ata: Nauka.

Belâzurî (1987). *Fütûhu’l Büldân* (Çev. M. Fayda). Ankara: T.T.K Basımevi.

Belenitskiy, A. M. (1954). ‘‘Voprosı İdeologii i Kultov Sogda (Po Materialam Pyandjikentskih Hramov)’’. *Jivopis Drevnego Pyandjikenta*. Moskova: AN SSR.

Belenitskiy, A. M. Raspopova V. İ. (1971). *Drevniy Pendjikent*. Duşanbe: İrfon.

Belenitskiy, A. M. Bentoviç, İ. B. Bolşakov, O. G. (1973). *Srednevekovıy Gorod Sredney Azii*. Leningrad: AN SSR

Bernştam, A. N. (1941a). *Pamyatniki Staranı, Talasskoy Dolını*. Alma-Ata: Kazakistanskiy Filial Akademii Nauk SSSR.

Bernştam, A. N. (1941b). *Arheologiçeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*. Frunze: Komiteta Nauk pri SNK Kirgizskoy SSR.

Bernştam, A. N. (1997). *İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana* (I). Bişkek: Fond ‘‘Soros Kırgızstan’’.

Bernştam, A. N. (1998). *İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana* (II). Bişkek: Fond ‘‘Soros Kırgızstan’’.

Bloom, J. M. (2003). *Kâğıda İşlenen Uygarlık Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi 8.-15. Yüzyıllar* (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Bogomolov, G. İ. (1994). ‘‘O Hristianstve v Çaçe’’. *İz İstorii Drevnih Kultov Sredney Azii (Hristianstvo)*. Taşkent: Komron.

Bolşakov, O. G. (1980). ‘‘K İstorii Talasskoy Bitvı (751)’’. *Stranı i Narodı Vostoka* XXII:132-135.

Borisenko, A. Yu. Hudyakov, Yu. S. Tabaldiyev, O. A. Soltobayev. (2006). ‘‘Voorujenie Zapadnıh Tyurok’’. *Vestnik NGU Arheologiya i Etnografiya* V (3):70-86.

Bregel, Y. (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*. Boston: Brill.

Brkina, G. A. Garbunova N. G. (1999). ‘‘Fergana’’. *Srednyaya Aziya i Dalnıy Vostok v Epohu Srednevekovya*. Moskova: Nauka.

Buryakov, Yu. F. (1994). ‘‘Hristianstvo na Velikom Şelkovom Puti’’. *İz İstorii Drevnih Kultov Sredney Azii (Hristianstvo)*. Taşkent: Komron.

Buryakov, Yu. F. Filanoviç, M. İ. (1999). ‘‘Çaç i İlak’’. *Srednyaya Aziya i Dalnıy Vostok v Epohu Srednevekovya*. Moskova: Nauka.

Buryakov, Yu. F. (2002). ‘‘Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu üzerindeki Orta Asya Türkleri’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.III: 421). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Chavannes, E. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* (Çev. M. Koç). İstanbul: Selenge Yayınları.

Compareti, M. (2002). ‘‘Soğdiyana Tarihine Giriş’’ . *Türkler Ansiklopedisi* (C.II: 269). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Czeglédy, K. (1998). *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri* (Çev. E. Çoban). İstanbul: Özne Yayınları.

Çağlayan, H. (2014). ‘‘İslâm Tarihinde Gayr-i Arap Unsurların Toplumsal Konumları ve Günümüz Açısından Değeri’’. *Geçmişten Günümüze Alevilik Sempozyumu*, (C. I) Ekim 2013. Bingöl Üniversitesi Yayınları.

Çetin, O. (1998). ‘‘Horasan’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.XVIII: 234). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Dalkılıç, M. (2012). ‘‘Hâris b. Süreyc Hareketi’’. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* (XII):127-137.

Daniel, E. L. (1979). *The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule*. Chicago: Bibliotheca Islamica.

Daniel, E. L. (2011). ‘‘The Islamic East’’. *The New Cambridge History of Islam* (Volume. I). Cambridge University Press.

De La Vaissiére, E. (2005). *Sogdian Traders a History*. Boston: Brill.

Demircan, A. (2015). *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Dineverî (2007). *İslam Tarihi* (Çev. N. Bolleli ve İ. Tüfekçi). İstanbul: Hîvda Yayınları.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (C.III) (1983). (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Diyarbekirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul: M.E.B Kültür Yayınları.

Droysen, (2007). *Büyük İskender Tarihi* (Çev: B. S. Baykal). İstanbul: Dharma Yayınları.

Durmaz, S. (2015). ‘‘Hıristiyanlara Ait Buluntular Işığında Ortaçağda Yedisu Bölgesinde Nasturilik ve Dini Hayat’’. *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*. İsyanbul: Timaş Yayınları: 203-223.

Durmuş, İ. (2008). *İskitler (Sakalar).*Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Dyakonov, M. M. Mandelştam A. M. (1958). ‘‘Srednyaya Aziya v III-V.’’ Oçerki İstorii SSSR. Krizis Rabovladelçeskoy Sistemı i Zarojdenie Feodalizm na Territorii SSSR III-IX. vv. Moskova.

Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları* (Çev. N. Uluğtuğ). Ankara: T.T.K Basımevi.

Eker, S. (2012). ‘‘Orta Asyanın Gizemli Halkı Soğdlular Soğd ve Soğdca’’. *Türkbilig* (24):77-92.

Ekrem, E. (2002). ‘‘Seyahatnamelere Göre Budizm’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.III: 636). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (II) (Çev. A. Berktay). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

En-Lin, L. (1972). ‘’Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme’’. *VII. Türk Tarih Kongresi* 25-29 Eylül, I:414-420. Ankara: T.T.K Yayınları.

Ergin, M. (2003). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Hisar Yayınevi.

Esin, E. (1972). ‘‘Burkan ve Mâni Dinleri Çerçevesinde Türk Sanatı-Doğu Türkistan ve Kansu’da’’. *Türk Kültürü El-Kitabı* (C.II), Kısım: la. İstanbul: M.E.B Kitapları.

Esin, E. (1973). ‘‘Tabarî’s Report on the Testimony of Eighth Century Central Asian Art’’. *Central Asiatic Journal* (Volume. XVII:2/4): 130-149.

Esin, E. (1976). ‘‘Farhar-ı Halluh (Karluk Budist Sanatı)’’. *Türkiyat Mecmuası* XVIII: 80-140.

Esin, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarîhî ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Esin, E. (1991). ‘‘Amuderya’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.III: 98). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Esin, E. (2002). ‘‘İç Asya’da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.I: 726). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Foltz, R. C. (2006). *İpek Yolu Dinleri* (Çev. A. Aslan). İstanbul: Medrese Yayınları.

Frye, R. N. (2000). *Ortaçağ Başarısı Buhara* (Çev. H. Kurt). Ankara: Bilig Yayınları.

Frye, R. N. (2009). *Orta Asya Mirası Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına* (Çev. T. Tayanç ve F. Tayanç). Ankara: Arkadaş Yayınları.

Gafurov, B. G. (1989). *Tadjiki Drevneyşeya, Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya* (T.I). Duşanbe: İrfon.

Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: T.T.K Yayınları.

Gibb, H. A. R. (2005). *Orta Asya’da Arap Fetihleri* (Çev. H. Kurt). Ankara: Çağlar Yayınları.

Giraud, R. (1999). Gök Türk İmparatorluğu İlteriş, Kapgan ve Bilgenin Hükümdarlıkları (680-734) (Çev. İ. Mangaltepe). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Golden, P. B. (2012). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. O. Karatay). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Golden, P. B. (2015). *Dünya Tarihinde Orta Asya* (Çev. Y. K. Taştan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Goryaçeva, V. D. (2011*). İstoriya Gorodskoi Kulturnı Tyanşanskogo Regiona v Epohu Tyurkskih Kaganatov. VI-naç. XIII vv*. Dissertasiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskih Nauk, Kırgızsko-Rossiyskiy Slavyanskiy Universitet.

Göksu, E. (2011). ‘‘Buhara’da Ezan Sesleri’’. *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi* (ss. 452-461).

Gömeç, S. (1995). ‘‘Terhin Yazıtı’nın Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi’’. *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* XVII (28):71-84.

Gömeç, S. (2011). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Grjimaylo, G. (1926). *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray* (T.II). Leningrad: Uçenogo Komiteta Mongolskoy Narodnoy Respubliki.

Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu* (Çev. R. Uzmen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gumilev, L. N. (2003). *Hazar Çevresinde Bin Yıl* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Gumilev, L. N. (2006). *Avrasyadan Makaleler-1* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Gumilev, L. N. (2011). *Eski Türkler* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Günaltay, M. Ş. (1933). *Müslümanların Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya’nın Umumi Vaziyeti*. Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Basımevi.

Günay, Ü. Güngör, H. (1998). *Türk Din Tarihi*. Kayseri: Laçin Yayınları.

Gürün, K. (1981). *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (I). İstanbul: Karacan Yayınları.

Hallade, M. (1972). ‘‘Amu-Derya ile Sind Nehirleri Arasında San’at Gelişmesi’’. *Türk Kültür El-Kitabı* (C. II), Kısım: la. İstanbul.

Hasan, İ. H. (1987). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Çev. Komisyon). İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Haussig, H. W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi* (Çev. M. Kayayerli). Kayseri: Geçit Yayınları.

Herodotos (1973). *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen). İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Hitti, Ph. K. (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Çev. S. Tuğ). İstanbul: M.Ü İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

İbnü’l-Esîr (1987). *İslâm Tarihi (El Kamil Fi’t-Tarih Tercümesi)* (C. IV-V) (Çev. A. Ağırakça). İstanbul: Bahar Yayınları.

İbn-i Haldun (2004). *Mukaddime* (C.II) (Çev. H. Kendir). Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı.

İbn Kesîr (1995). *El-Bidaye Ve’n-Nihaye Büyük İslam Tarihi* (Çev. M. Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.

İmam Zehebî (1996). *Tarihu’l-İslam* (Çev. M. Can). İstanbul: Cantaş Yayıncılık.

İvanitskiy, İ. D. (1994). ‘‘Hristianskaya Simvolika v Sogde’’. *İz İstorii Drevnih Kultov Sredney Azii (Hristianstvo)*. Taşkent.

İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

İzgi, Ö. (2014). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: T.T.K Yayınları.

Jdanko, T. A. (2007). ‘‘Orta Asya ve Kazakistan’da Yarı Göçebelik’’ (Çev. S. Acar). *Tarih İncelemeleri Dergisi* (XXII):239-248.

Kafesoğlu, İ. (1988). ‘‘Türkler’’. *İslam Ansiklopedisi* (C. XII/2:142). İstanbul: M.E.B Basımevi.

Kafesoğlu, İ. (2003). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Khazanov, A. M. (1983). *Nomads and the Outside World*. The University of Wisconsin Press.

Kalankatuklu, M. (2006). *Albaniya Tarixi. Mxitar Qoş Alban Salnamesi*. Bakı: Avrasiya Press.

Kalkan, M. (2013). ‘‘Krasnaya Reçka-Şansi Bölgesinde İskit, Göktürk-Türgeş (Runik Yazılı) ve Karahanlı Kültür Çevresine Ait Oklar-Sikkeler-Eserler’’. *I. Uluslar arası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu* (ss. 71-92). Bursa.

Kalkan, M. (2015). ‘‘Türklerin Yaşadıkları Coğrafyalar (Etnik Yapıları ve Orta Asyada Yerleşimleri)’’. *Türk Kültürü El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Karakaş, S. (2010). *Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.-XIII. yüzyıllar)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.

Keleş, T. (2016). *Uygurların (744/5-840) İpek Yolu Üzerindeki Ticarî Faaliyetleri*. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çankırı.

Kennedy, H. (2008). *The Great Arab Conquests*. Philadelpia: Da Capo Press.

Kitapçı, Z. (2002). ‘‘Orta Asya’nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C. IV: 471). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kitapçı, Z. (2005). *Türkistan’ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*. Konya: Yedikubbe Yayınları.

Klyaştornıy, S. G. (1962). ‘‘Orhun Yazıtlarına Göre Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair’’. *Belleten* (C. XXVI:104).

Klyaştornıy, S. G. (2001). ‘‘Tanrı Dağları’nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıları’’ (Çev. M. Kalkan). *KTMU Sosyal Bilimler Dergisi* (2):192-196. Bişkek.

Klyaştornıy, S. G. Sultanov, T. İ. (2013). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Koca, S. (2002). ‘‘Türklerin Göçleri ve Yayılmaları’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.I: 992) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kojemyako, P. N. (1989). ‘‘Otçet o Polevıh Arheologiçeskih Rabotah na Krasnoreçenskom Gorodişe v 1961 g.’’. *Krasnaya Reçka i Burana*. Frunze: İlim.

Kojemyako, P. N. (1989). ‘‘Otçet o Raskopaçnıh Rabotah na Krasnoreçenskom Gorodişe v 1962-1963 gg.’’ *Krasnaya Reçka i Burana*. Frunze: İlim.

Komisyon (1958). *Kırgızstandın TarıxıI*. Frunze: Kırgızstan Mamlekettik Basması.

Komisyon (1977). *İstoriya Kazahskoy SSR (s drevneyşih vremen do naşih dney)* (T. I). Alma-Ata: Nauka KazSSR.

Komisyon, (1984). *İstoriya Kirgizskoy SSRI*. Frunze: AN KSSR.

Kowalski, T. (1983). ‘‘Şehnamede Türkler’’ (Çev. H. Güngör). *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1):289-300.

Koyuncu, M. (2002). ‘‘Türkler ve İslam Dünyası’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C. IV: 596). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Köksoy, M. (2002). ‘‘Orta Asya’nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.I: 705). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Köprülü, M. F. Barthold, V. V. (2014). *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Kraçkovskiy, İ. Yu. (1934). ‘‘Drevneyşiy Arabskiy dokument iz Sredney Azii’’. *İzbrannıe Soçineniya* (T. I). Moskova. Leningrad: AN SSSR, 1955.

Kurat, A. N. (1948). ‘‘Kuteybe b. Müslim’in Hariz ve Semerkandı Zabtı’’ *AÜDTCF Dergisi* (IV-5):385-430.

Kurat, A. N. (2002). ‘‘Göktürk Kağanlığı’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.II: 75). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kurbanov, A. (2010). *The Hephthalits: Archaeological and Historical Analysis (PhD thesis)*. Department of History and CulturalStudies of the Free University. Berlin.

Kurt, H. (1998). *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınevi.

Kutlu, S. (2000). Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri. Ankara: T.D.V Yayınları.

Kutlu, S. (2011). *Türkler ve İslâm Tasavvuru*. İstanbul: İSAM.

Lapidus, İ. M. (2002). *İslam Toplumları Tarihi* (Çev. Y. Aktay). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Laypanov, K. T. Mirziyev, İ. M. (2008). *Türk Halklarının Kökeni* (Çev. H. Bağcı). İstanbul: Selenge Yayınevi.

Le Strange, G. (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate*. Cambridge University Press.

Levi, S. (2002). ‘‘Ortaçağ Orta Asyası’nda Türkistan ve Turan’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.I: 557). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Lewis, B. (2009). *Tarihte Araplar* (Çev. H. D. Yıldız). İstanbul: Ağaç Yayınları.

Ligeti, L. (1998). *Bilinmeyen İç Asya* (Çev. S. Karatay). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Ligeti, L. (2002). ‘‘Bilinmeyen İç Asya’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.I: 1029). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Litvinsky, B. A. (1996). ‘‘The Hephthalite Empire’’. *History of Civilizations of Central Asia* (Volume III). France: Unesco Publishing.

Litvinsky, B. A. Vorobyova-Desyatovskaya, M. I. (1996). ‘‘Religions and Religious Movements-II’’. *History of Civilizations of Central Asia* (Volume III). Unesco Publishing.

Livşits, V. A. (1962). *Sogdiyskie Dokumentı c Gorı Mug/ Yuridiçeskie Dokumentı i Pisma Çteni, Pereved i Kommentarii*. Moskova: Vostoçnıy Literaturı.

Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (Volume II). Chicago: The University of Chicago Press.

Lure, P. B. (2013). ‘‘O Sledah Maniheizma v Sredney Azii’’. *Sogdiytsı ih Predşestvenniki, Sovremenniki i Nasledniki*. Sankt-Peterburg: İzdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja.

Madelung, V.W. (1994). ‘‘Horasan ve Maveraünnehir’de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı’’ (Çev. S. Kutlu). *Ankara ÜİFD* XXXIII (1):239-247.

Malikov, A. M. (2002). ‘‘Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. VI-VIII. yüzyıllar)’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.II: 241). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Malyavkin, A. G. (1989). Tanskie Hroniki o Gosudarstvah Sentralnoy Azii. Novosibirsk: AN SSR.

Mandelştam, A. M. (1958). ‘‘*Srednyaya Aziya v VI-VII. vv.*’’. Oçerki İstorii SSSR. Krizis Rabovladelçeskoy Sistemı i Zarojdenie Feodalizm na Territorii SSSR III-IX. vv. Moskova.

Mangaltepe, İ. (2009). *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Mantran, R. (1981). *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)* (Çev. İ. Kayaoğlu). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Marşak, B. İ. Negmatov, N. N. (1996). ‘‘Sogdiana’’. *History of Civilizations of Central Asia* (Volume. III). Unesco Publishing.

Marşak, B. İ. (1999). ‘‘Sogd v V-VIII vv. İdeologiya po Pamyatnikam İskusstva’’. *Srednyaya Aziya i Dalnıy Vostok v Epohu Srednevekovya*. Moskova.

Mau-Tsai, L. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (Çev. E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.

McGovern, W. M. (1939). *The Early Empires of Central Asia*. The University of North Carolina Press.

Meredith-Owens, G. M. (1972). ‘‘Orta Asya Türklerinde Mânîhâîlik’’. *Türk Kültürü El-Kitabı* (C. II), Kısım:la. İstanbul: M.E.B Kitapları.

Mesudî (2004). *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Mingana, A. (1925). *The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: A New Document*. Manchester: University Press.

Minorsky, V. (1970). *Hudud al-Alam (The Regions of the World).* London: Stephen Austin and Sons LTD.

Moğolların Gizli Tarihi (I) (1240) (Çev. A. Temir). Ankara: T.T.K Yayınları, 2016.

Muhammedcanov, A. (2009). ‘‘Siriderya’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.XXXVII: 272). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Mukaddesî. (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't Takâsîm)* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

Muminov, İ. M. (1969). *İstoriya Samarkanda* (T. I). Taşkent: Fan.

Musakayeva, A. A. (1994). ‘‘O Nestorianah v Sredney Azii’’. *İz İstorii Drevnih Kultov Sredney Azii (Hristianstvo)*. Taşkent: Komron.

Narşahî (2013). *Târîh-i Buharâ* (Çev. E. Göksu). Ankara: T.T.K Yayınları.

Nastiç, V. N. (1989). ‘‘Monetnıe Nahodki s Gorodişa Krasnaya Reçka (1978-1983). *Krasnaya Reçka i Burana*. Frunze: İlim.

Negmatov, N. N. (1999). ‘‘*Ustruşana*’’. Srednyaya Aziya i Dalnıy Vostok v Epohu Srednevekovya. Moskova: Nauka.

Nerazik, E. E. (1958). ‘‘Horezm v IV-VIII. vv.’’. Oçerki İstorii SSSR. Krizis Rabovladelçeskoy Sistemı i Zarojdenie Feodalizm na Territorii SSSR III-IX. vv. Moskova.

Nerazik, E. E. Bulgakov, P. G. (1996). ‘‘Khwarizm’’. *History of Civilizations of Central Asia* (Volume III). Unesco Publishing.

Nerazik, E. E. (1999). ‘‘Horezm v IV-VIII. vv.’’. *Srednyaya Aziya i Dalnıy Vostok v Epohu Srednevekovya*. Moskova.

Nosılov, K. D. (2015). *Merv Seyahatnamesi (Ahmed Nermî Tercümesi).* İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Nusov, V. E. (1971). *Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*. Frunze: Kırgızstan.

Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: T.D.K Yayınları.

Orınbekov, M. S. (2013). Genezis Religioznosti v Kazahstane. *İnstitut Filosofii, Politologii i Religiovedeniya KN MON RK*. Almatı.

Onat, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde ‘‘Batı Bölgeleri’’*. Ankara: T.T.K Basımevi.

Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. F. Işıltan). Ankara: T.T.K Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2003). ‘‘Mâveraünnehir’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.XXVIII: 177). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Öz, M. (1993). ‘‘Dâî’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.VIII: 420). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Özbayraktar, A. (2014). *Abbasilerin İlk Döneminde Maveraünnehir*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.

Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* (I). İstanbul: M.E.BBasımevi.

Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: T.T.K Basımevi.

Özaydın, A. (1997). ‘‘Hârizm’’. İslam Ansiklopedisi (C.XIV: 217). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Pırlanta, İ. (2011). ‘‘Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi’’. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* (XV):387-402.

Pani Pati, M. Ş. M. İ. (1971). *İslâm Tarihi* (Çev. A. Genceli). İstanbul: Toker Yayınları.

Rapoport, Yu. A. (1971). *İz İstorii Religii Drevnego Horezma (Ossuarii)*. Moskova: AN SSR.

Rásonyı, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Rawlinson, H. C. (1848). ‘‘The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated; With a Memoir on Persian Cuneiform Inscriptions in General and on That of Behistun in Particular’’. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (Volume. X). London.

Roux, J. P. (1972). ‘‘Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı’’. *Türk Kültürü El-Kitabı* (C. II), Kısım:la. İstanbul.

Roux, J. P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (Çev. L. A. Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl* (Çev. A. Kazancıgil ve L. A. Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Ruben, W. (1947). *Buddhizm Tarihi* (Çev. A. İtil). Ankara: Sakarya Basımevi.

Rudolph, K. (2002). ‘‘Maniheizm’’ (Çev. M. Bıyık). *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I: 378-393.

Salman, H. (1988). ‘‘Hoço Harabelerinde Bulunan Bir Mani Metni ve Türk Tarihi Bakımından Önemi’’. *Belleten* (C. LII: 202).

Salman, H. (1991). ‘‘Çin İmparatorluğu’nun Batı Ülkeleri’ne Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon)’’. *Belleten* (C. LIV:209-211).

Salman, H. (1998). *Türgişler*. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Salman, H. (2002). ‘‘Türgişler’’. Türkler Ansiklopedisi (C.II: 729). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Sarıtaş, E. (1996). *Çin Kaynaklarına Göre Türgeşler Boyu ve Hakimiyeti*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Sayar, S. (2003). ‘‘Makdisî, Mutahhar b. Tahir’’. *İslam Ansiklopedisi* (C. XXVII: 432). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Shah, N. A. (2010). Early Muslim Settlements in Central Asia: a Study of Interaction, Assimilation and Co-existence’’. *Proceeding of International Conferance Islamic Civilization in Central Asia*, (4-7 September 2007-Astana). İstanbul, ss.299-308.

Sinor, D. Klyashtorny, S. G. (1996). ‘‘The Turk Empire’’. *History of Civilizations of Central Asia* (Volume. III). France: Unesco Publishing.

Sinor, D. (2000). *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Skaff, J. K. (2002). ‘‘VI-VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.II: 155). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Smirnova, O. İ. (1963). *Katalog Monet s Gorodişa Pendjikent (Materialı 1949-1956)*. Moskova: AN SSR.

Smirnova, O. İ. (1970). *Oçerki iz İstorii Sogda*. Moskova: AN SSR.

Sobti, M. P. (2005). *Urban Metamorphosis and Change in Central Asian Cities After the Arab Invasions* (PhD tesis).Georgia Institute of Technology. Atlanta.

Soucek, S. (2000). *A History of Inner Asia*. New York: Cambridge University Press.

Sönmez, M. A. (1997). ‘‘Hakem b. Amr’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.XV:175). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Stavisky, B. Ya. (2002) ‘‘İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.III: 401). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Sümer, F. (1984). *Eski Türklerde Şehircilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Shoniyazov, K. Ş. (1990). *Kang Devleti ve Kanglılar*. Taşkent: Fan.

Şeşen, R. (1969). ‘‘Eski Araplara Göre Türkler’’. *Türkiyat Mecmuası* (XV):11-36

Şeşen, R. (1998). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Kültürü Aratırma Enstitüsü Yayınları.

Şişkin, V. A. (1963). *Varahşa*. Moskova: AN SSR.

Şişkin, G. B. (1994). ‘‘Nestorianskoe Pogrebenie v Sogde Samarkandskom’’. *İz İstorii Drevnih Kultov Sredney Azii (Hristianstvo)*. Taşkent: Komron.

Taberî (1979). *Tarih-i Taberî Tercemesi III* (Çev. M. Eminoğlu). Konya: Can Kitabevi.

Tarakçı, M. (2010). ‘‘Nestorius ve Kristoloji’’. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIX (1):215-241.

Tarhan, T. (2002). ‘‘Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.I: 904). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Taşağıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: T.T.K. Basımevi.

Taşağıl, A. (2010). ‘‘Talas Savaşı’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.XXXIX:501). İstanbul: T.D.V. Yayınları.

Taşağıl, A. (2012). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: T.T.K Yayınları.

Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.

Thierry, F. (2002). ‘‘Türgişlerden Büyük Uygurlara Türk Kağanlıklarının Para Birimleri’’. *Türkler Ansiklopedisi* (C.III: 378). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Togan, N. (1964). ‘’Peygamber’in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları’’. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*(IV).İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.ss.21-64.

Togan, Z. V. (1978). ‘‘Amu-Derya’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.I: 419). İstanbul: M.E.B Yayınları.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Togan, Z. V. (1987). ‘‘Harizm’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.5/1: 240). İstanbul: M.E.B Yayınları.

Togan, İ. Kara, G. Baysal, C. (2017). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)*. Ankara: T.T.K Yayınları.

Tolstov, S. P. Jdanko, T. A. Abramzona S. A. Kislyakova N. A. (1962). *Narodı Sredney Azii i Kazahstana* (T.I). Moskova: AN SSR.

Trever, K. V. Yakubovsky, A. Yu. Boronets, M. E. (1950). *İstoriya Narodov Uzbekistana*. Taşkent: AN UzSSR.

Turan, O. (2003). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Twitchett, D. (2008). ‘‘Hsüan-tsung (reign 712-756)’’. *The Cambridge History of China*(Volume. III/1). Cambridge University Press.

Usmanova, Z. İ. (1994). ‘‘Hristianstvie Pamyatniki Turkmenii’’. *İz İstorii Drevnih Kultov Sredney Azii (Hristianstvo)*. Taşkent: Komron.

Usta, A. (2012). *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Samaniler)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Üçok, B. (1968). *İslam Tarihi-Emeviler-Abbasiler*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*. (Çev. A. M. Mansel). Ankara: Maarif Matbaası.

Wellhausen, J. (1963). *Arap Devleti ve Sukutu* (Çev. F. Işıltan). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Wensinck, A. J. (1979). ‘‘Mürcie’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.VIII: 808). İstanbul: M.E.B Yayınları.

Yakubovskiy, A. Yu. (1954). ‘‘Voprosı İzuçeniya Pyandjikentskoy Jivopis’’. *Jivopis Drevnevo Pyandjikenta*. Moskova: AN SSR.

Yazıcı, T. (1995). ‘‘Fergana’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.XXII: 375). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Yıldız, H. D. (1976). *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

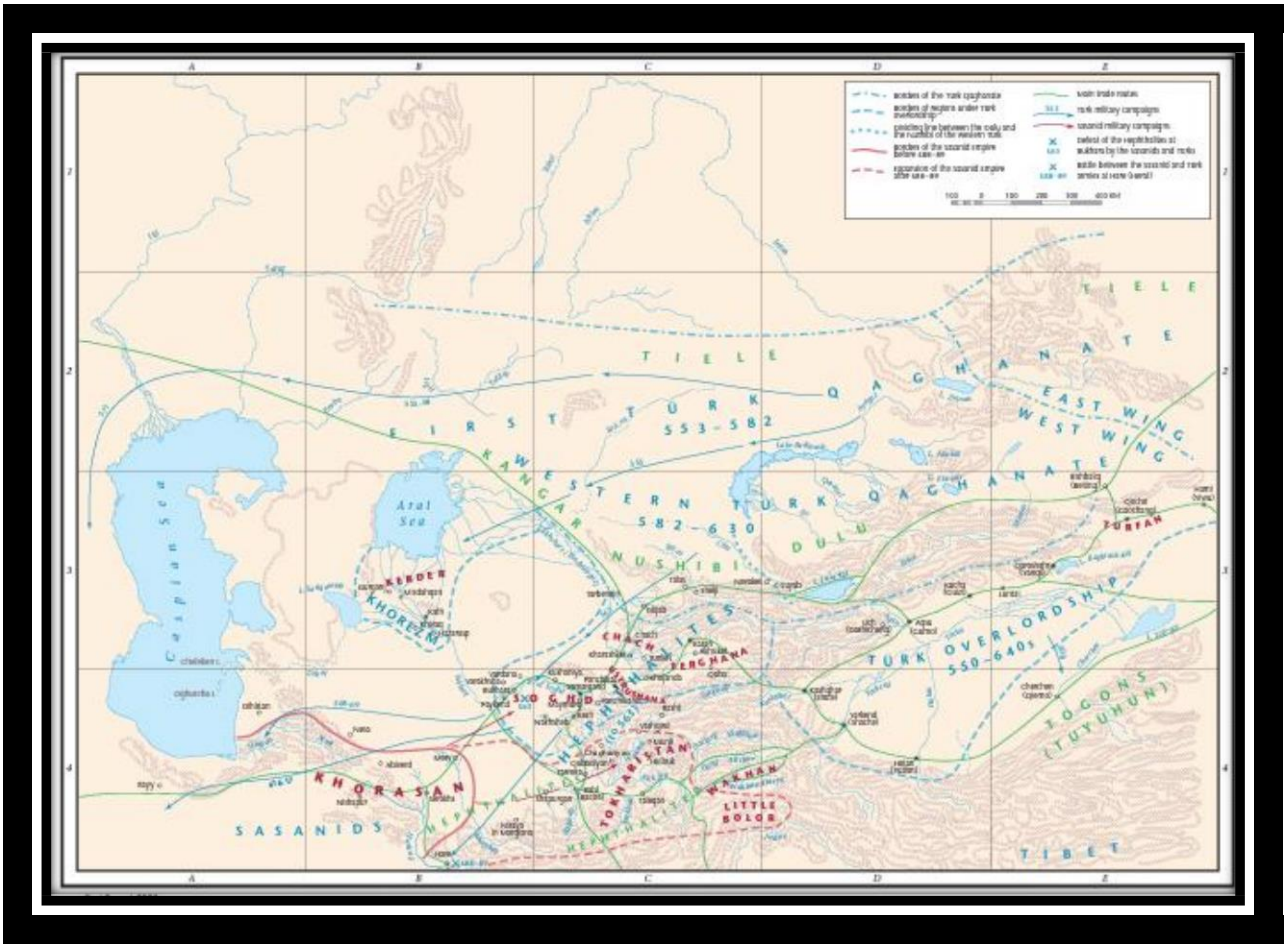
Yiğit, İ. (2004). ‘‘Mevâli’’. *İslam Ansiklopedisi* (C.XXIX: 424). İstanbul: T.D.V Yayınları.

Yüksel, A. T. (1996). ‘‘Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri’’. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (6):169-195.

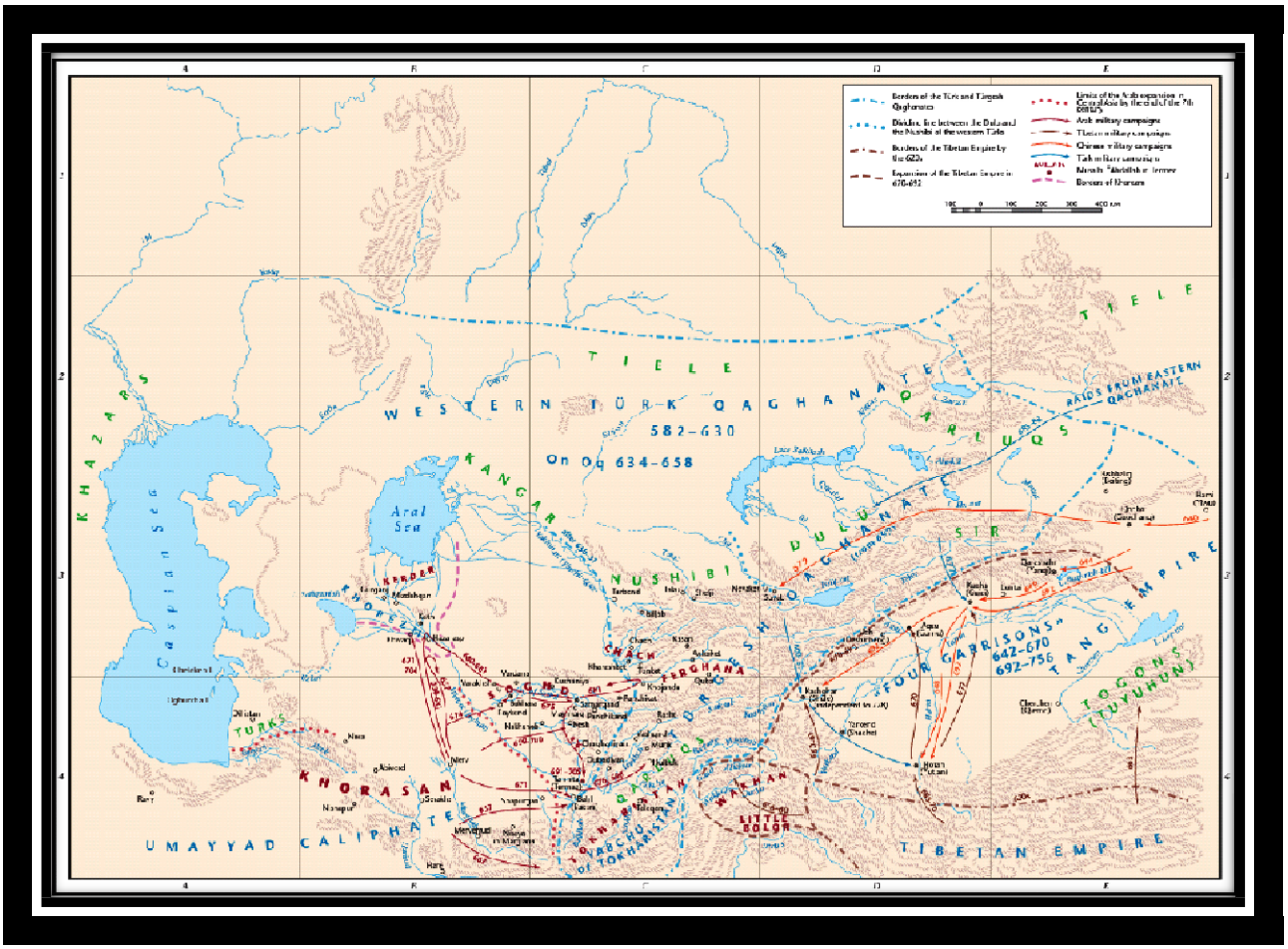
Yörükan, Y. Z. (2013). *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Zarrinkub, A. H. (2008). ‘‘The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath’’. *The Cambridge History of Iran* (Volume IV). Cambridge University Press.

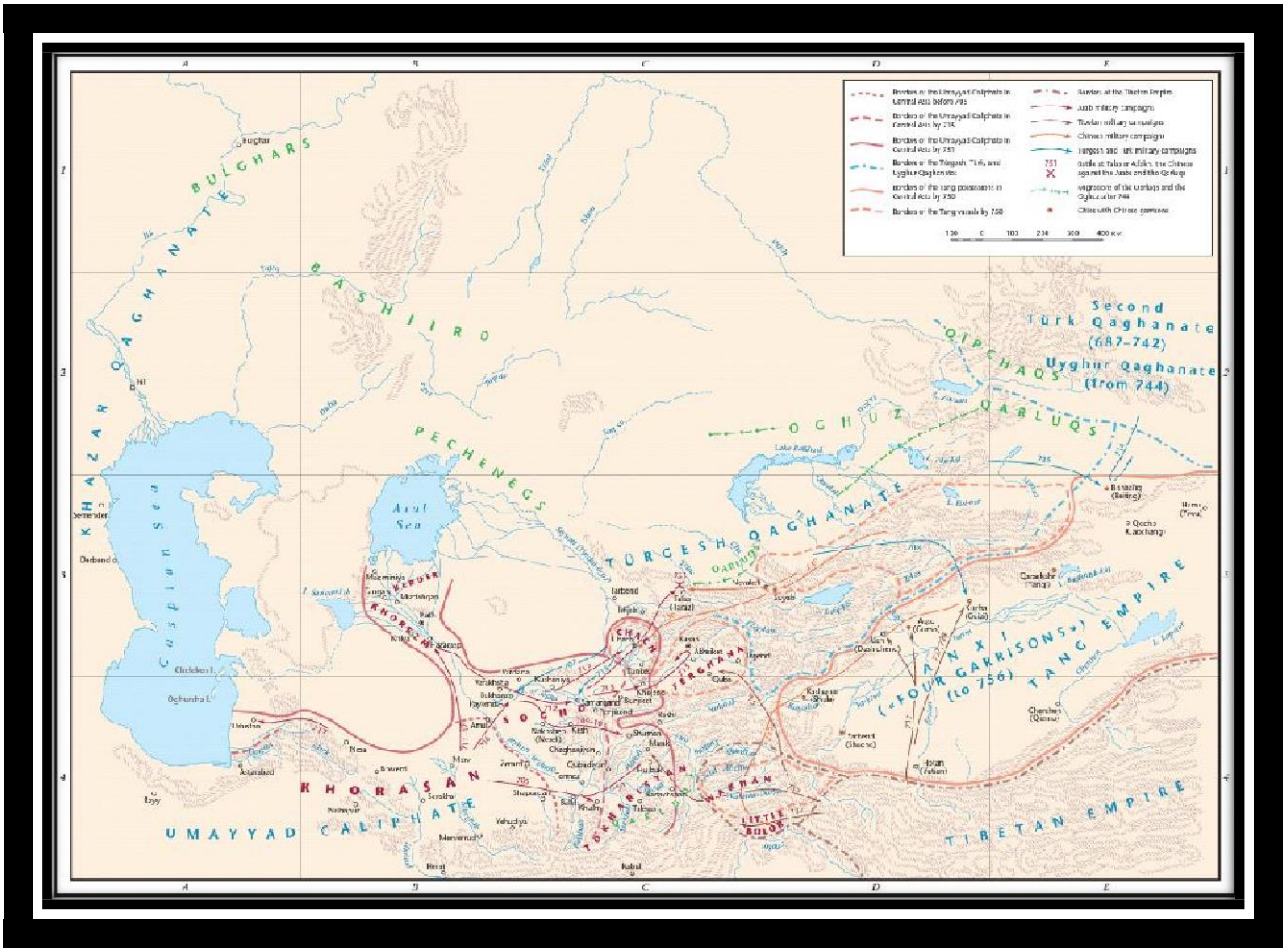
EKLER

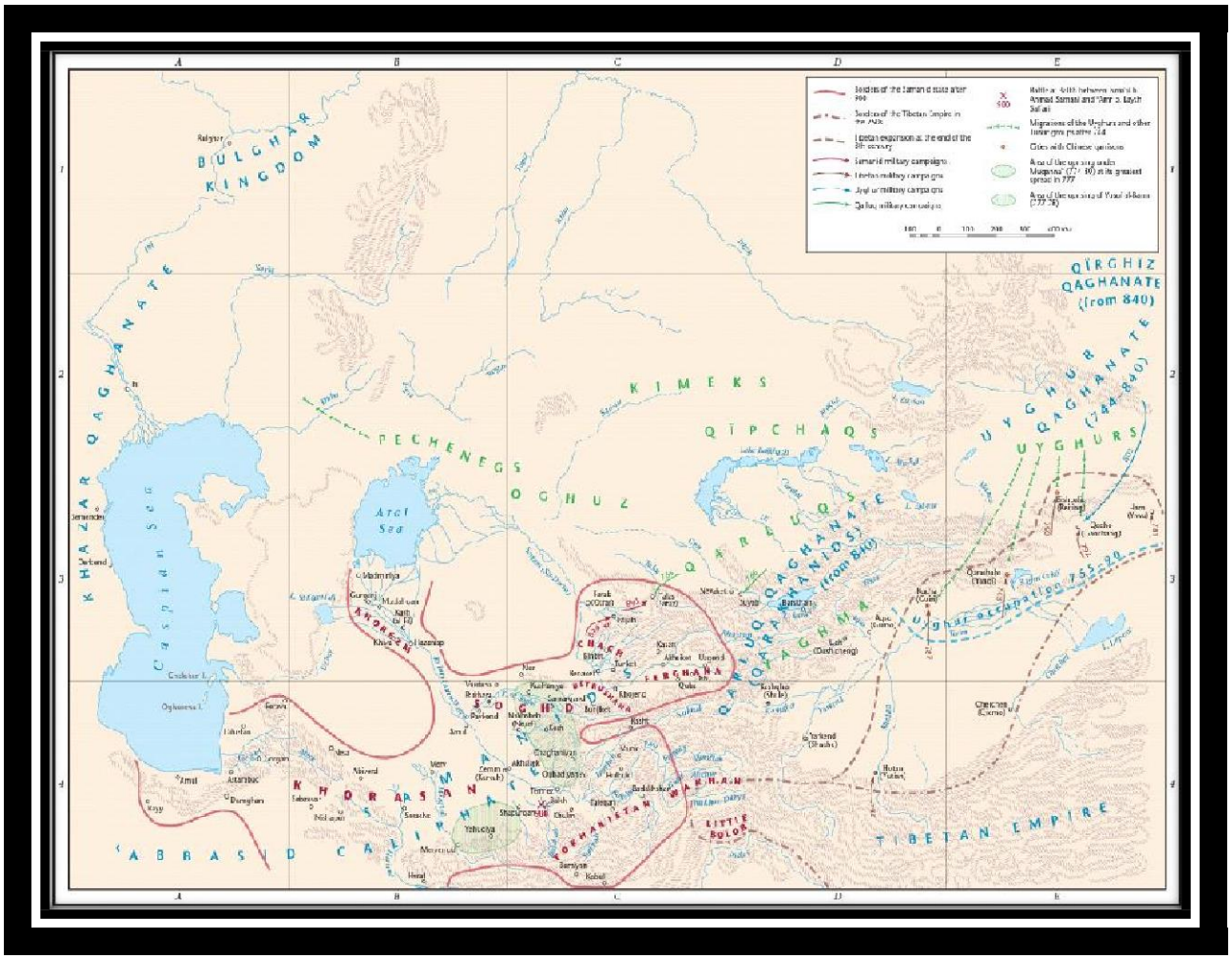
EK-1.VI.-VII. yüzyıllar. Sâsâniler, Maveraünnehir (Sogdiana) ve I. Göktürk Kağanlığı (Bregel, 2003: 15).

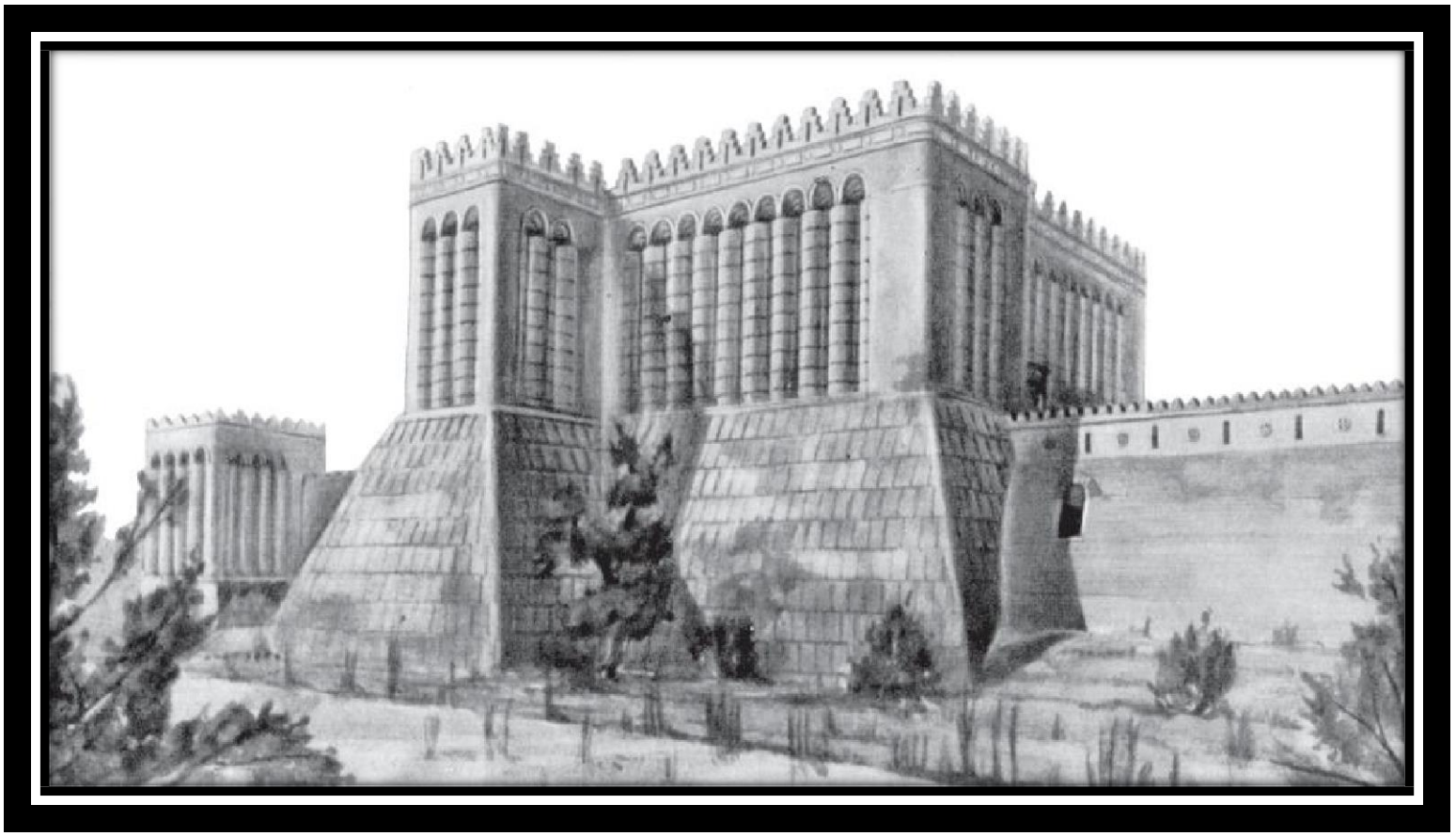
EK-2. VII. yüzyılın ikinci yarısı: İlk Arap Akınları, Türgeş Kağanlığı, Tang Yayılması ve Tibet (Bregel, 2013: 17).

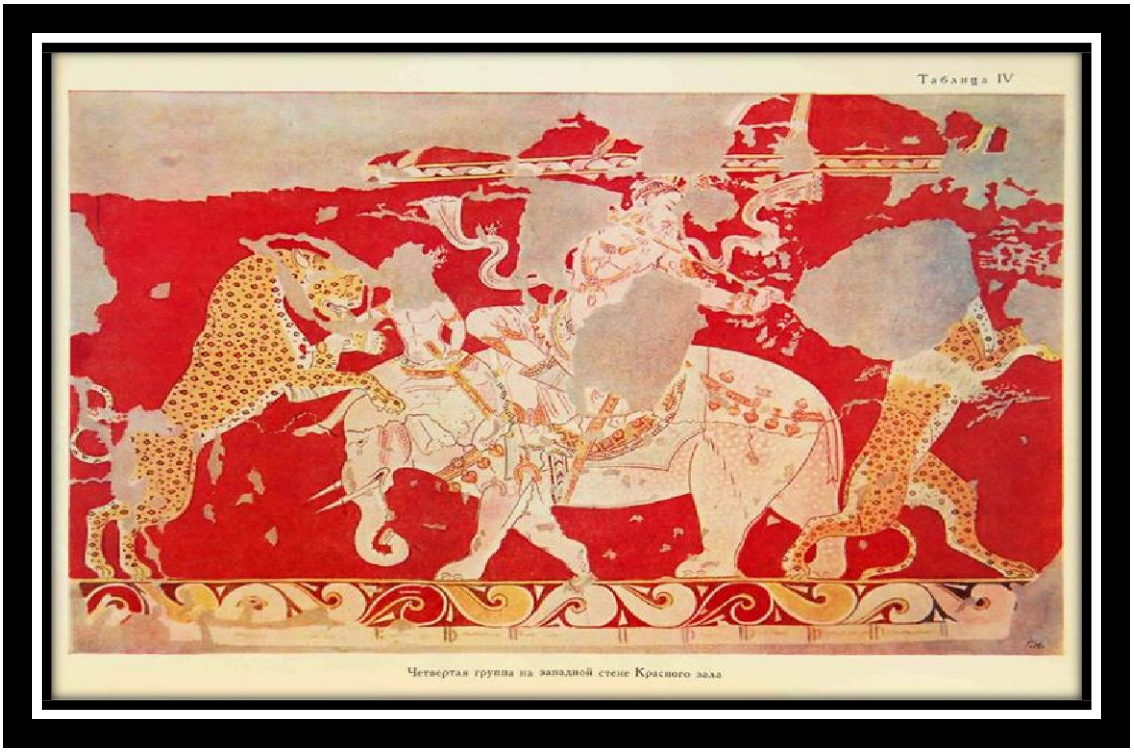
EK-3. VIII. yüzyılın ilk yarısı: Arap Fetihleri, Türkler, Tang ve Tibet (Bregel, 2013: 19).

EK-4. VIII. yüzyılın ilk yarısından IX. yüzyılın sonuna: Batıda İslamiyet'in İlk Dönemi, Doğuda Karluklar ve Uygurlar (Bregel, 2003: 21).

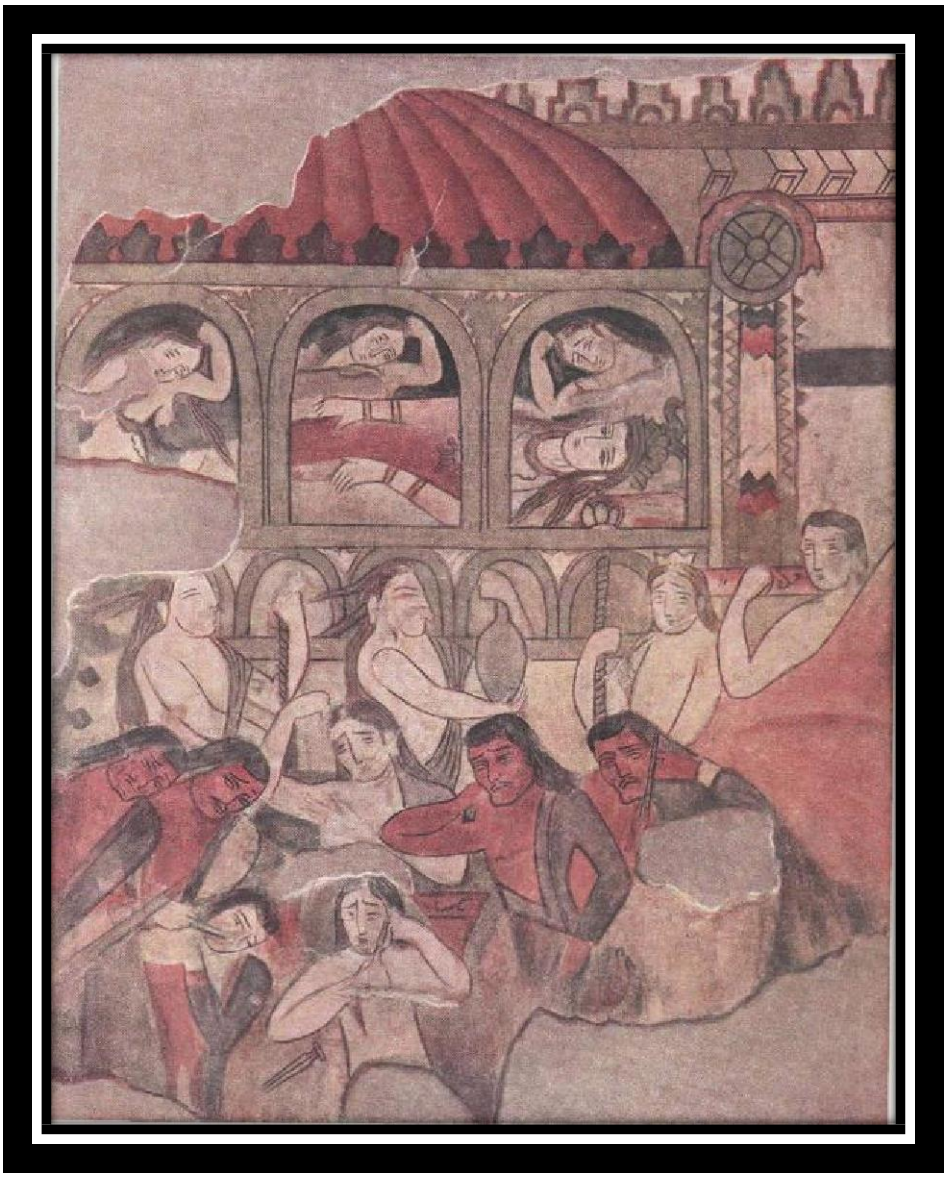
EK-5. Varahşa Sarayı (Şişkin, 1963: 96).

EK-6. Varahşa Sarayı: Kırmızı Salon, Batı duvarı (Şişkin, 1963: 248).

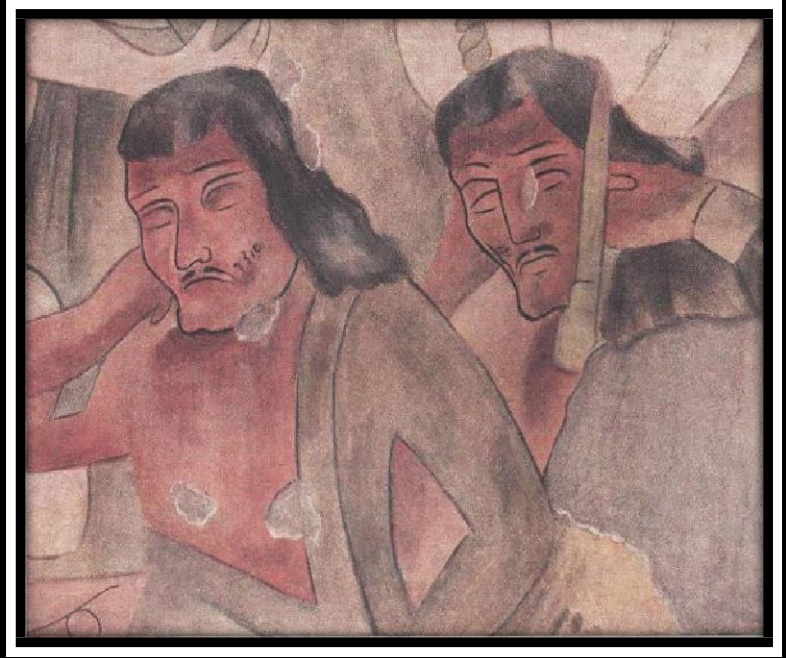

EK-7. Varahşa Sarayı. Doğu Süiti, Binici Resmi (Şişkin, 1963: 263).

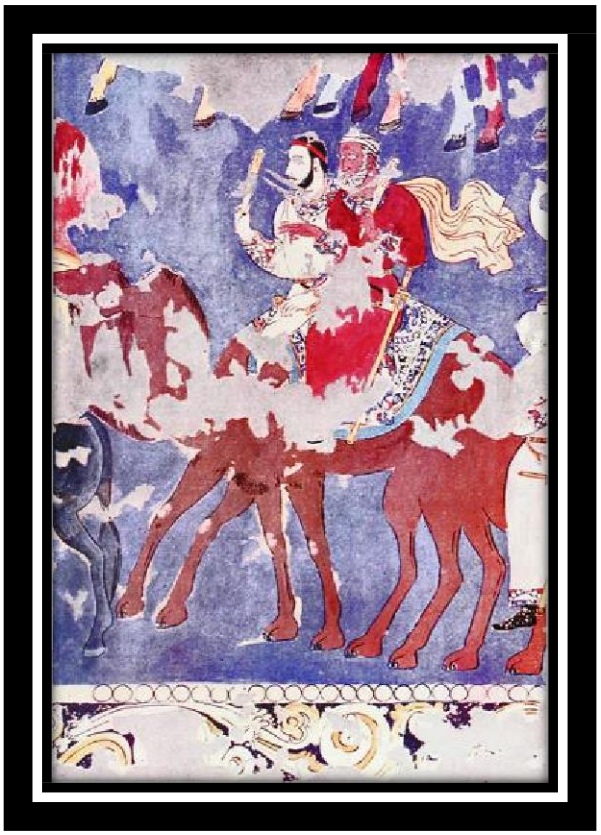
EK-8. Pencikent Duvar Resmi (Afrasiyab'ın Cenaze Töreni) (Yakubovskiy vd., 1954: 225).

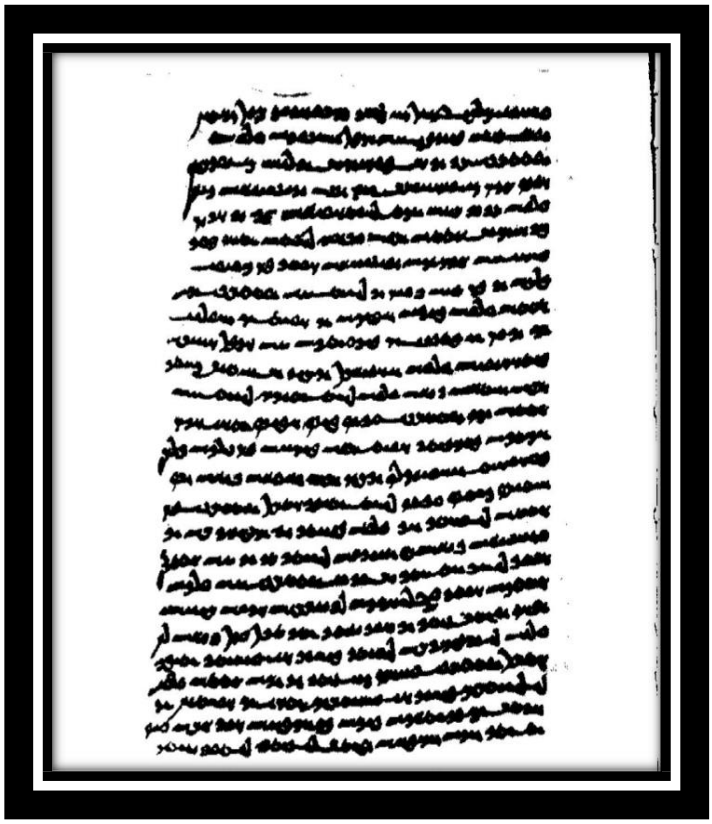
EK-9,10,11. Pencikent Duvar Resmi, Detaylar (Afrasiyab Cenaze Töreni) (Yakubovskiy, 1954: 226-227-228).

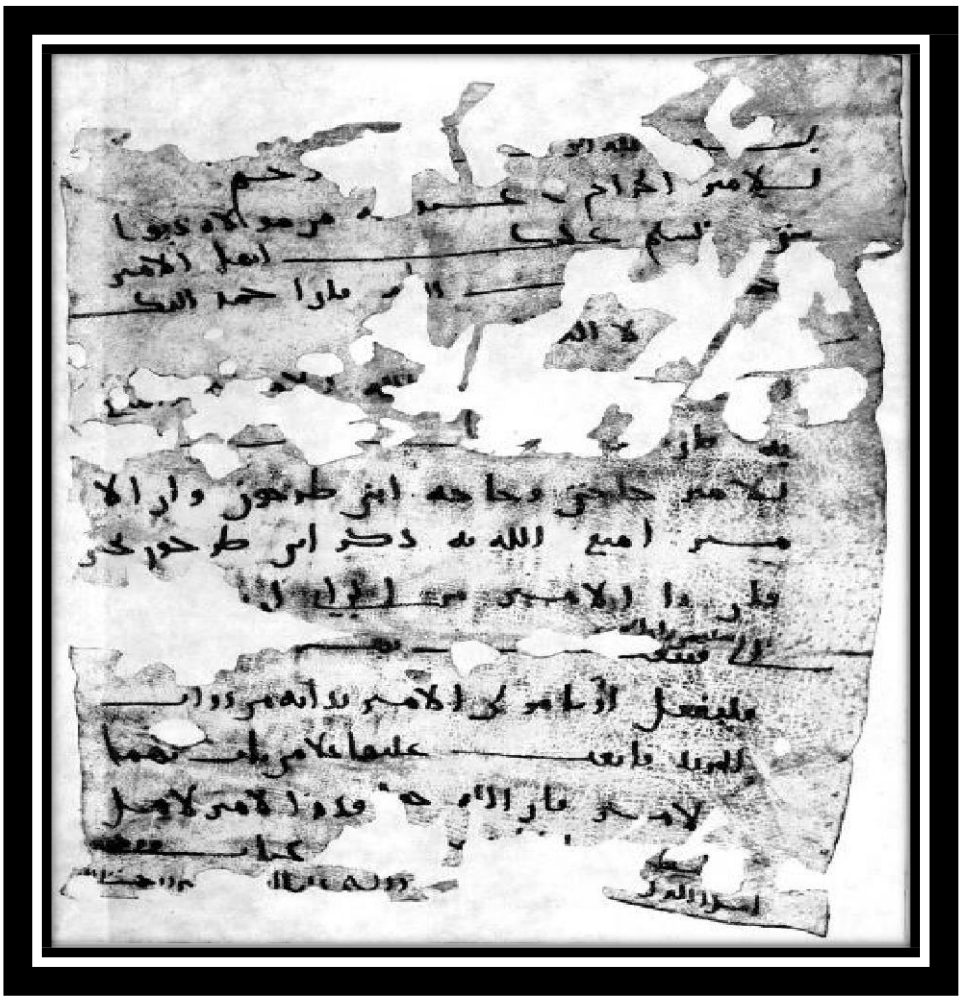
EK-12. Afrasiyab. Güney Duvarı. Deve Üstünde Büyükelçiler (Albaum, 1975: 130).

EK-13. Afrasiyab. Güney Duvarı. Deve Üstünde Büyükelçiler Detay (Albaum, 1975: 131).

EK-14. Mug Dağı Sogd Belgeleri, Nikâh Sözleşmesi (Gafurov, 1989: 332).

EK-15. Mug Dağı Belgeleri, Devaştiç'in Cerrah b. Abdullah'a yazmış olduğu Arapça mektup (Kraçkovskiy, 1955: 184).